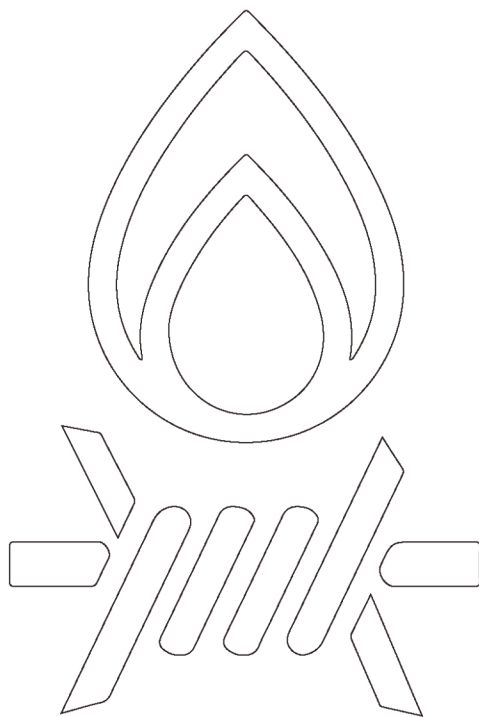

ГОДИШЊАК

ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

ISSN (ШТАМПАНО ИЗДАЊЕ) 2406-2901 • ISSN (ONLINE) 2956-0675

UDK UDK 93/94 • <https://www.2.muzejgenocida.rs/godisnjak-za-istrazivanje-genocida>

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА • ГОД. XVII • 1/2025

ГОДИШЊАК ЗА
ИСТРАЖИВАЊЕ
ГЕНОЦИДА

ЧАСОПИС МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

год. XVII

1/2025

ANNUAL FOR
GENOCIDE
RESEARCH

JOURNAL OF THE GENOCIDE VICTIMS' MUSEUM

Vol. XVII

1/2025

Музеј жртава геноцида
Genocide Victims' Museum

Београд, 2025.

Belgrade, 2025

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА
GENOCIDE VICTIMS MUSEUM

За издавача / For the publisher
Бојан Арбутина / Bojan Arbutina

Главни и одговорни уредник / Editor-in-Chief
др Ненад Антонијевић, музејски саветник, научни сарадник
Музеј жртава геноцида, Београд
Nenad Antonijević, PhD, Museum Advisor, Research Associate,
Genocide Victims Museum, Belgrade

Заменик главног и одговорног уредника / Deputy Editor-in-Chief
др Драган Цветковић, музејски саветник, Музеј жртава геноцида, Београд
Dragan Cvetković, PhD, Museum Advisor, Genocide Victims Museum, Belgrade

др Милица Карић, кустос, научни сарадник
Музеј жртава геноцида, Београд
Milica Karić, PhD, Curator, Research Associate
Genocide Victims Museum, Belgrade

др Небојша Стамболија, виши научни сарадник, историчар
Институт за савремену историју, Београд
Nebojša Stambolija, PhD, Senior Research Associate, Historian
The Institute for Contemporary History, Belgrade

Чланови Уредништва / Members of the Editorial Board

др Зоран Јањетовић, научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд
Zoran Janjetović, PhD, Principal Research Fellow,
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

проф. др Вук Даутовић, научни сарадник,
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Prof. Vuk Dautović, PhD, Research Associate,
Faculty of Philosophy of University of Belgrade

др Ефраим Зуроф, директор
Израелске канцеларије Центра Симон Визентал, Јерусалим
Efraim Zuroff, PhD, Director of Simon Wiesenthal
Center Israel Office, Jerusalem

др Софија Грандаковска, гостујући ванредни професор,
Џон Џеј факултет за кривично право, Њујорк
Prof. Sofija Grandakovska, PhD, Associate Professor Adjunct,
John Jay College of Criminal Justice, New York

**др. сц. Филип Шкиљан, научни саветник,
Институт за миграције и народности, Загреб**
Filip Škiljan, PhD, Senior Research Associate,
Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb

проф. др Кирил Феферман, виши предавач, Универзитет Ариел
Prof. Kiril Feferman, PhD, Senior Lecturer, Ariel University

**проф. др Атанасије Атанасиадис, ванредни професор,
Теолошки факултет Аристотеловог Универзитета у Солуну**
Prof. Athanasios Athanasiadis, PhD, Associate Professor,
Theological School of the Aristotle University of Thessaloniki

Секретар Уредништва / Secretary of the Editorial Board
ма Никола Милошевски, кустос Музеја жртава геноцида, Београд
Nikola Miloševski, MA, custodian Genocide Victims Museum, Belgrade

Лектура / Proofreading
Исидора Ињац / Isidora Injac

ISSN (Štampano izd.) 2406-2901

ISSN (Online) 2956-0675

УДК 93/94

DOI 10.58378/GIG

Објављивање часописа *Годишњак за истраживање геноцида* подржали су
Министарство културе и Фондација Музеја жртава геноцида.

Годишњак за истраживање геноцида налази се у Crossref бази.
Часопис излази једном годишње.

Адреса Уредништва
Трг Николе Пашића 11, 11000 Београд
<https://www.2.muzejgenocida.rs/godisnjak-za-istrazivanje-genocida>
godisnjak@muzejgenocida.rs

САДРЖАЈ / CONTENTS

УВОДНА РЕЧ	9
Foreword	

ЧЛАНЦИ / ARTICLES

<i>Вељко Ђурић Мишина</i> „ИГРА БРОЈЕВИМА “ – СЛУЧАЈ МАСАКРА СРБА У ГУДОВЦУ КОД БЈЕЛОВАРА 27 – 28. АПРИЛА 1941. ГОДИНЕ	17
“The Game of Numbers” – The Case of the Massacre of Serbs in Gudovac near Bjelovar on April 27-28, 1941	
<i>Снежана Б. Алексић</i> СЕЛО КУПИНОВО У СРЕМУ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ	39
The Village of Kupinovo in Srem in World War II	
<i>Милица Мољски</i> ОКУПАЦИЈА БАЧКЕ: ЛИСТ НОВА ПОШТА У СЛУЖБИ МАЂАРСКОГ ОКУПАТОРА	59
The Occupation of Bačka: The Newspaper Nova Pošta in the Service of the Hungarian Occupier	
<i>Никола Милошевски,</i> СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ПАНЧЕВУ	83
The Monumental Heritage of World War II in Pančevo	
<i>Бојан Б. Димићријевић</i> ПАД ЗАПАДНЕ СЛАВОНИЈЕ И СЛОМ 18. КОРПУСА СВК МАЈА 1995. ГОДИНЕ	107
The Fall of Western Slavonia and the Collapse of the 18th Corps of the Serbian Army in May 1995	

ПРИКАЗИ / REVIEWS

Нађаша Симић

ПРИЛОГ О ИЗДАВАЧКОЈ ДЕЛАТНОСТИ МУЗЕЈА

ЖРТАВА ГЕНОЦИДА ЗА 2023. ГОДИНУ

131

Report on the Publishing Activities of
the Museum of Genocide Victims for 2023

Љубинка Шкодрић

РАТНЕ ХЕРОИНЕ - ИЗЛОЖБЕНА ПОСТАВКА И

КАТАЛОГ (БЕОГРАД: МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА, 2025)

141

War Heroines - Exhibition and Catalogue
(Belgrade: Museum of Genocide Victims, 2025)

Гавро Буразор

ОПЋИНА ЦРКВЕНИ БОК У ДРУГОМ СВИЈЕТСКОМ РАТУ, МИЛАН

РАДАНОВИЋ, ЗАГРЕБ : СРПСКО НАРОДНО ВИЈЕЋЕ, 2024, 347.

143

Gavro Burazor, Municipality of Crkveni Bok in
the Second World War, Milan Radanović, Zagreb:
Serbian National Council, 2024, 347.

Александар Кагијевић

ВЕЧИТО – БОГДАН БОГДАНОВИЋ КАО ПУТУЈУЋИ

ИСТРАЖИВАЧКО-ИЗЛОЖБЕНИ ПРОЈЕКАТ НА

ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПРОСТОРУ – ИЗВОР ЗНАЊА И

ИНСПИРАЦИЈЕ ЗА НОВО МЕМОРИЈАЛНО СТВАРАЛАШТВО

147

Večito – Bogdan Bogdanović as a traveling research and
exhibition project in the post-Yugoslav space – a source of
knowledge and inspiration for new memorial creativity

НАУЧНИ ЖИВОТ / SCIENTIFIC LIFE

Милица Карић

СТРУЧНО УСАВРШАВАЊЕ – ОБРАЗОВНЕ АКТИВНОСТИ

МЕЂУНАРОДНЕ ШКОЛЕ ЗА СТУДИЈЕ ХОЛОКАУСТА,

ЈАД ВАШЕМ И МЕМОРИЈАЛНОГ ЦЕНТРА МАУТХАУЗЕН

159

Professional Development – Educational Activities of the International
School for Holocaust Studies, Yad Vashem and the Mauthausen Memorial Center

Јасмина Тушунуовић – Трифунов

**МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА НЕЗАВИСНА ДРЖАВА
ХРВАТСКА И КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОР ЈАСЕНОВАЦ У СВЈЕТЛУ
САВРЕМЕНИХ ИСТРАЖИВАЊА / SCIENTIFIC CONFERENCE
THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA AND THE JASENOVAC
CONCENTRATION CAMP IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY
RESEARCH, ЈУ „СПОМЕН - ПОДРУЧЈЕ ДОЊА ГРАДИНА“,
РЕПУБЛИКА СРПСКА, 22-23. АПРИЛ 2025.**

171

International Scientific Conference The Independent State of
Croatia and the Jasenovac Concentration Camp in the Light of
Contemporary Research / Scientific Conference The Independent
State of Croatia and the Jasenovac Concentration Camp in the Light of
Contemporary Research, ЈУ "Spomen - Donja Gradina Area",
Republika Srpska, 22-23. April 2025

Александар Сшојановић

**СТРУЧНО УСАВРШАВАЊЕ – ОБРАЗОВНЕ АКТИВНОСТИ
МЕЂУНАРОДНЕ ШКОЛЕ ЗА СТУДИЈЕ ХОЛОКАУСТА,
ЈАД ВАШЕМ И МЕМОРИЈАЛНОГ ЦЕНТРА МАУТХАУЗЕН**

173

International Scientific Conference "Historical(re-)interpretations of
1945 in the former European Socialist Countries",
Zagreb, September 25, 2025

СПИСАК АУТОРА / LIST OF AUTHORS

183

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА / LIST OF REVIEWERS

185

УПУТСТВО ЗА КОРИСНИКЕ / USER GUIDE

188

УВОДНА РЕЧ

Пред стручном јавношћу и читаоцима налази се нови број *Годишњака за истраживање геноцида* за 2025. годину, стручни часопис Музеја жртава геноцида који излази у новом формату од 2022. године.

Стручни радови и прикази у овом броју односе се на тему страдања становништва у НДХ, као и тему штампе у мађарској окупационој зони за време Другог светског рата, тему меморијала посвећених Другом светском рату на територији некадашње Југославије, као и рата на подручју Републике Српске Крајине у последњој деценији 20. века.

Аутори стручних радова и прилога у овом броју су: Вељко Ђурић Мишина (Београд), Снежана Б. Алексић (Универзитет МБ Београд), Милица Мољски (Музеј жртава геноцида), Никола Милошевски (извршни директор Музеја жртава геноцида), Бојан Б. Димитријевић (Институт за савремену историју), Наташа Симић (Народна библиотека Србије), Љубинка Шкодрић (Институт за савремену историју), Гавро Буразор (Музеј жртава геноцида), Александар Кадијевић (Филозофски факултет Београд), Милица Карић (Музеј жртава геноцида), Јасмина Тутуновић Трифунов (Музеј жртава геноцида) и Александар Стојановић (Институт за новију историју Србије Београд).

Теме научних радова су изузетно значајне: први велики злочин над Србима у НДХ, у Гудовцу (Бјеловар) априла 1941. године, страдање мештана села Купиново у Срему у Другом светском рату, штампа у Бачкој под мађарском окупацијом, меморијали посвећени Другом светском рату у Панчеву, рат између Републике Хрватске и Републике Српске Крајине. Аутори прилога пишу о издавачкој делатности Музеја жртава геноцида за 2023. годину; о изложби *Рајне хероине* Музеја жртава геноцида, чија је ауторка Биљана Марцојевић, историчарка и кустоскиња Музеја жртава геноцида; о изложби посвећеној меморијалима Другог светског рата у Југославији; о образовном раду Међународне школе за студије Холокауста меморијала Јад Вашем из Јерусалима и меморијала Маутхаузен на скупу у Линцу; о међународној научној конференцији која се бавила 1945. годином у бившим социјалистичким земљама у Европи,

која је одржана у Загребу; о међународној научној конференцији о НДХ и Јасеновцу, чији је организатор било Спомен-подручје „Доња Градина“.

Захвални смо ауторима текстова и прилога који су нам указали поверење.

Уводну реч користимо да се захвалимо на труду и сарадњи тиму запослених и спољних сарадника Музеја жртава геноцида, Фондацији Музеја жртава геноцида, Министарству културе Владе Републике Србије и Министарству унутрашњих послова Владе Републике Србије.

Без њиховог рада, савета, сугестија, финансијске подршке и других облика помоћи, овај број *Годишњака* не би могао да се појави пред стручном јавношћу и широм читалачком публиком.

др Ненад Антонијевић, главни и одговорни уредник
Београд, 16. децембар 2025.

新金山新聞

ЧЛАНЦИ

ЧЛАНЦИ / ARTICLES

УДК 341.322.5(=163.41)(497.13)

341.485-058.65(=163.41)(497.13)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.17.2025.DJU.17-37>

оригинални научни чланак/original scientific article

примљен / received: 31. 10. 2025.

прихваћен / accepted: 15. 12. 2025.

др Вељко Ђурић Мишина (1953)

историчар, Београд

„Игра бројевима“ – Случај масакра Срба у Гудовцу код Бјеловара 27–28. априла 1941. године

Сажељак: Независна Држава Хрватска планирана је десетак година пре проглашења и то у ратним околностима. Њу је водио усташки покрет уз значајну подршку свештенства Римокатоличке цркве и у почетку знатног дела хрватског народа. За усташе је главни проблем био број припадника српског народа и решавање су започели и спроводили кроз злочине, протеривање и прекрштавање. Први велики злочин почињен је у Гудовцу код Бјеловара 27–28. априла 1941. године, а извршиоци су били неколико усташа, припадници локалне Хрватске сељачке заштите (паравојне формације Хрватске сељачке странке) и Хрвати мештани. Овај текст је допринос методологији истраживања злочина јер се навођењем мноштва тврђења, најчешће без проверљивих извора, показује аматеризам и дилетантизам који се могу сврстати у такозвану „игру бројевима“¹.

Кључне ријечи: усташе, заштитари, Немци, Гудовац, масакр, број жртава, фотографија, истраживање.

¹ Синтагму „игра бројевима“ смислила је Драгана Јовановић, лекторка мојих бројних радова, за прву верзију студије објављене под насловом *Саслушања српских избјеглица – Историјски контекст и анализа саслушања* (Бања Лука – Нови Сад, 2023). Приликом писања овог текста користио сам и књигу једног Британца који се бави савременом историјом и у њој видео да је и он употребио исти појам (The “number game”) у контексту броја жртава у Јасеновцу – David Bruce Macdonald, *Balkan holocaust? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester and New York, 2002, p. 161.

Тешко је утврдити зашто се знатан део српске јавности, у којој доминирају аматери, у ствари „заљубљеници у прошлост“, толико бави бројем жртава у ратним страдањима. Зар није потребније разјаснити порекло идеологије о затирању, реализацији, починиоцима, жртвама, морбидностима у злочинима, стратиштима...?

Једно од објашњења зашто велика страдања српског народа нису истражена нити разјашњена могло би да буде утицај савремене политике и идеологије на историографију кроз контролу научних пројеката и издаваштво! Последице свега тога видљиве су до данашњег дана. Друго објашњење може бити чињеница да су „заљубљеници у прошлост“ били гласнији и утицајнији од школованих историчара.

Јавност је прихватила посебне форме аматерских тумачења великих трагедија не схватајући да је, напосто, реч о једној прљавој игри – „игри бројевима“, која замагљује истину нудећи различите тврдње о жртвама што изазива непрекидно спорење.

Општепознати примери „игре бројева“ ратних жртава су масакр у Гудовцу код Бјеловара, почињен последњих дана априла 1941. године, и непрекидни злочини у концентрационим логорима Јадовно и Јасеновац.

Апсурдност „игре бројева“ показашу на примеру познатог масакра Срба у Независној Држави Хрватској користећи се објављеним архивским изворима и литературом.

Први услов за почетак научноистраживачког рада јесте постојање архивске грађе о одређеној теми и њена доступност истраживачима. Кад је реч о масакру у Гудовцу, познато је да је Славко Голдштајн истакао да се у Државном архиву у Бјеловару чува прилично исцрпна архивска грађа настала до 9. маја 1941. године. „Tu su i dokumenti o identifikaciji žrtava, koju je administracija općine Gudovac obavila već u svibnju 1941. godine: uredno ispunjeni mrtvozornički formulari za svakog od 187 identificiranih žrtava, s iscrpnim podacima u svim brojnim rubrikama, uključujući 'Dan smrti – 28. travnja 1941.' i 'Uzrok smrti – ubijen' ili 'nasilno ubijen' ili, ponegdje, 'strijeljan kao četnik', popraćeno šturom birokratskom bilješkom da se 'Obstojnost smrti uredovno potvrđuje – Gudovac, 9. svibnja 1941.', s potpisom općinskog bilježnika [Nikole] Pokopca.“²

Корисне информације о архивској грађи о Гудовцу дао је Жељко Караула, школовани историчар, Бјеловарчанин по роду. Он је, наиме, радећи на монографији Бјеловара (2009–2012) истраживао сачувану документацију о масакру и на основу ње написао једно поглавље. „Sam tijekom zločina, njegovo izvršenje te počinitelji bili su obrađeni u lokalnoj bjelovarskoj historiografiji. Iako dokazi nisu bili prezentirani na posve znanstveni način oni su bili neupitni... Postojeće izjave preživjelih iz toga pokolja (Ilija Jarić, Gajo Rajić, Miloš Despinić, Milan Vules, Milan Margetić), saslušanja svjedoka, zapisnici o saslušanju nekih počinitelja zločina, kako pred organima OZN-e tako pred Zemaljskom ili Okružnom komisijom za ratne zločine okupatora i njegovih pomagača kotara Bjelovar skoro do u detalje su otkrili proces

² Slavko Goldstein, 1941. *Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007, str. 96 (у даљем тексту: С. Голдштајн, 1941...).

i slijed događaja koji su doveli do toga zločina. Jedina stvar koju je bilo teško utvrditi, a oko koje su se, kako u bjelovarskoj lokalnoj tako i u nacionalnoj hrvatskoj historiografiji javile nedoumice, bio je ukupan broj stradalih. Naime, raspon žrtava toga pokolja u istraživanjima kretao se od 192 do 201 ubijenih.“

Караула је у наставку навео ко је све истраживао масакр и састављао списак страдалих: директор бјеловарског Музеја Раде Ковач (196 жртава), Илија Јарић, један од преживелих (201), Лазо Тесла и Бранко Јурлина (192). Потом је закључио да су припадници немачке комисије утврдили да је убијено 187 Срба.³

Филип Шкиљан је дао конкретне податке о сачуваној архивској грађи: HDA, ZKRZ (Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača), kutija 691, Masovni pokolj u Gudovcu; Izvještaj o strijeljanju u Gudovcu u toku okupacije.⁴

Тврдња историчара Милана Радановића да је масакр у Гудовцу један од боље истражених усташких масовних злочина је у великој мери тачна. Нагласио је да је, захваљујући истраживањима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача и неколицини самосталних истраживача, омогућена поименична идентификација свих жртава. Поменута тврдња, међутим, није тачна јер се још увек не зна колико је било жртава! После тврдње да је хрватска историографија показала довољно интересовања за масакр у Гудовцу, Радановић је неодређено закључио: „Ипак, поједини детаљи везани за злочин још увијек нису у потпуности разјашњени, што доводи до одређених недоумица.“⁵

Одељење обавештајне службе Југословенске краљевске војске достављало је Главном ђенералштабу своја сазнања о антидржавним активностима на територијама које су покривале.⁶ Међу поменутим извештајима налазили су се и подаци о усташкој акцији у Бјеловару: град је био на путу од некадашњег логора Јанка Пуста ка Загребу! Утицај усташа и припадника Хрватске сељачке заштите, паравојне формације Хрватске сељачке странке, осетио се у побуни у војној касарни 108. пука у Бјеловару већ 8. априла 1941. године.⁷ Тога

³ Котарски лекар Фрањо Рајски присуствовао је ексхумацији побијених Срба и о томе је сведочио 4. јуна 1945. године – Željko Karaula, „Jedan dokument o zločinu u Gudovcu 28. travnja 1941. za vrijeme NDH“, *Zbornik Janković*, br. 3, Bjelovar, 2018, str. 408–409. (у даљем тексту: Ж. Караула, *Један докуменат*...). Видети и: Željko Karaula, „‘Slučaj Gudovac’ 28. travnja 1941“, *Radovi*, br. 39, Zagreb, 2007, str. 197–208. (у даљем тексту: Ж. Караула, *Случај Гудовац*...).

Списак жртава који је сачинио Илија Јарић објављен је у електронској верзији каталога: *Гудовац 1941. Пути злочина / Gudovac 1941. The path of crime*, Novi Sad – Zagreb, 2019, стр. 41–44.

⁴ Filip Škiljan, „Identitet, stradanje, sjećanje i asimilacija Srba na području Grubišnog Polja i Bjelovara“, *Tragovi*, br. 1, Zagreb, 2021, стр. 71.

⁵ Милан Радановић, „Масакр у Гудовцу / The Gudovac massacre“, *Гудовац 1941. Пути злочина / Gudovac 1941 The path of crime*, Нови Сад – Загреб, 2019, стр. 13–14.

⁶ Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније – Прилози за историју страдања Срба у бановинама Савској и Приморској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године*, Београд, 2004. (у даљем тексту: В. Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније*...).

⁷ Вредно је помена да је у јесен 1991. године, у времену почетка растурања СФР Југославије, војна ка-

дана побуњеници и локални Хрвати предвођени Јулијем Маканецом, градоначелником Бјеловара, преузели су власт у граду и прогласили „неовисну“ хрватску државу! У сукобу војске и Хрвата у околним насељима погинуло је 28 „заштитара“.⁸

Прве акције нове хрватске власти биле су уперене против угледних Срба а потом против обичног српског становништва.⁹ Значајно место у томе била је освета због Хрвата наводно побијених ранијих година и недавно страдалих „заштитара“.¹⁰ У хрватској историографији има и тврђења да је све то било због српске побуне против Независне Државе Хрватске.¹¹ Као доказ за тврдњу наводи се извештај команданта Привремене бјеловарске оружничке чете: „Okolica Bjelovara opsjednuta je od Srba, koji čine nasilja, ubijaju i pljačkaju kuće po selima Narti, Gudovcu i šumi Česma“. Та тврдња није поменула ни у једном раду о масакру у Гудовцу.¹²

Прва убиства у Гудовцу извршена су увече 27. априла: злочинци су били припадници Хрватске сељачке заштите, паравојне формације Хрватске сељачке странке, и локалне усташке организације: убијено је 10 Срба.¹³ Наредног дана уследила су хапшења по околним селима: Великом и Малом Коренову, Пргомељу, Болчу, Клокочевцу, Туку, Станчићима и Брези. Нема поузданих података о броју ухапшеника – најчешће се наводи око 200. Тога дана у Гудовац је стигао Еуген Дидо Кватерник, високи усташки дужносник, са неколицином усташких главара из Загреба. Предвече је извршен масакр похапшених Срба.¹⁴ С об-

сарна у Бјеловару била једна у низу објеката које је локално хрватско становништво блокирало у градовима у Хрватској! Уз блокаду ишло је хапшење официра и ненаоружаних регрута и њихово стрељање.

⁸ Marko B. Miletić, „Pobuna u Bjelovaru u Aprilskom ratu 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd, 2020, str. 65–82. Неколико организација у савременој независној Хрватској које хвале усташку идеологију сасвим другачије описују тај догађај – (V. M.), „Donji mosti – Komemoracija žrtava iz bjelovarske okolice u travnju 1941“, *Politički zatvorenik*, br. 217, Zagreb, travanj 2010, str. 7.

⁹ Hrvoje Klasić, „Dan kad su zločini postali masovni: Četrdesetak ljudi ušlo je u malo mjesto sa stravičnim zadatkom i porukom novih vlasti“: <https://www.danas.hr>.

¹⁰ Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb, 1983, str. 46 (у даљем тексту: Ф. Јелић-Бутић, *Хрватска...*). Опширније о збивањима 27. априла видети у: С. Голдштајн, 1941..., стр. 93.

¹¹ „Gotovo nigdje u historiografiji ne spominje se da je pokolj Srba u selu Gudovcu dogodio kao osveta za srpsku pobunu protiv hrvatske države“ – Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, I, Zagreb, 1998, str. 158; Видети и: Jure Krišto, *Sukob simbola – Politika, vjere i ideologija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001, str. 119; Željko Karaula, „Slučaj Gudovac' 28. travnja 1941“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 39, Zagreb, 2007, 202. (у даљем тексту: Ж. Караула, *Случај Гудовац...*).

¹² Војни архив (Београд), НДХ, 239–2/3–5; Davor Didanović, „Prve zločine u NDH nisu počinili ustaše, nego Srbi i četnici“: <https://www.vigilare.info>. Упоредити: С. Голдштајн, 1941..., стр. 91–93.

¹³ Miloš Bjelovitić, „Gudovac (Naselje sa prvim genocidom nad Srbima 1941)“, *Гласник Географској груписа Републике Српске*, бр. 12, Бања Лука, 2008, стр. 213–225; О улози припадника Хрватске сељачке заштите у првим масовним злочинима видети у: Ф. Јелић-Бутић, *Хрватска...*, разне стране

¹⁴ О овом злочину је објављено више корисних радова међу којима се издваја поменути текст Жељка Карауле – *Случај Гудовац...*, стр. 199–210. Једини који је тврдио да је масакр у Гудовцу извршен другог датума (јун 1941) и да је том приликом убијено нешто жена и деце био је Владимир Владко Мачек: „U mjesecu lipnju 1941. poubijali su ustaše srpski živalj u selu Gudovac kraj Bjelovara, uključivši žene i djecu, ukoliko se nisu uspjeli spasiti bijegom.“ – *Memoari*, Zagreb, 1992, str. 161.

зиром на то да током акције хапшења и масакра није вођена никаква евиденција, лако је закључити да нема чврстих и проверљивих доказа о броју страдалника.

Тачан број страдалих није утврђен (помињу се бројеви од 182 до 300), најчешће се наводи број 187, то јест колико је наредних дана ексхумирано жртава по наређењу припадника немачке јединице из Бјеловара. Није утврђено ни колико је преживело Срба који су похапшени, масакрирани и закопани у плитким јамама. Према једнима, преживео је само Милош Деспинић, кога су рањеног злочинци бацили у плитко ископану гробницу. Њега су немачки војници пронашли приликом откопавања лешева.¹⁵

Према другом истраживачу, масакр су преживели Милош Деспинић, Гајо Рајић и Остоја Васиљевић – они су 29. априла смештени у болницу у Бјеловару али су ускоро по изласку из болнице Гајић и Васиљевић убијени у оближњој шуми. Војиновић је преживео рат и 1946. године сведочио о дешавањима у Гудовцу. Илија Јарић и Милан Маргетић су, иако тешко рањени, побегли са стратишта – преживели су рат и објавили књигу о масакру.¹⁶

По уобичајеној процедури а њима својственој, немачки војници су наредили откопавање гробова, затим су фотографисали масакриране лешеве, најпре појединачно са више детаља а потом и групно, направивши много (неколико стотина?) снимака, потом су снимке проследили својим надлежним командама.¹⁷ Тамо су снимке лепили на папире са оригиналним меморандумом војно-обавештајне службе, а легенде куцали на писаћој машини, потом све то слали у централу у Београд (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienstes in Belgrade – BdS).¹⁸

Тешко је утврдити како су поједине фотографије доспеле до Велише Раичевића, инжењера геодезије, иначе избеглице из Независне Државе Хрватске, који је већ у првој половини 1944. године неколике објавио, под псеудонимом Псуњски, у књизи *Хрвати у свештлосћи историјске истине*.¹⁹

Исто тако тешко је утврдити шта се све дешавало са поменутом немачком документацијом после уласка припадника совјетске Црвене армије и партизанских јединица у Београд 20. октобра 1944. године. Има индикација да су до ње прво дошли совјетски обавештајци који су је касније, после прегледа, предали припадницима партизанске обавештајне службе, а они је расподелили групама које су обрађивале конкретне теме.²⁰

¹⁵ Ж. Караула, *Случај Гудовац...*, стр. 205. Аутор је навео само презиме (не)срећника: Деспинћ.

¹⁶ Željko Karaula, Dubravko Hubek, *Prim. Dr Josip Jagodić (1897–1973) – Pravednik među narodima*, Bjelovar, 2023; Stjepan Blažeković, Milan Margetić – *Živi svjedok gudovačke tragedije*, *Bjelovarski zbornik*, br. 89, Bjelovar, 1989.

¹⁷ Тврдња Жељка Караула да се „fotografije njemačke komisije sa stratišta u Gudovcu čuva[ju] u Muzeju žrtava genocida u Beogradu“ је половишна. Наима, Музеј жртава геноцида чува само неколико копија фотографија али нема података како су у Музеј доспеле – Ж. Караула, *Случај Гудовац...*, 206.

¹⁸ Жељко Караула тврди да се у Хрватском државном архиву, у посебном албуму, чува неколико десетина фотографија о масакру – Лична преписка са Караулом.

¹⁹ То су илустрације на странама: 84, 117, 148, 188. и 217. Уз прве четири илустрације написане су уопштене и неодређене легенде, док уз пету конкретна и тачна: „Наоружане формације Хрватске Сељачке Странке (странке др. Владимира Мачека) ‘Сељачке заштите’ извршиле су страховити покољ Срба у Гудовцу код Бјеловара. Слика приказује ‘сврставање’ и укуп жртава“.

²⁰ Према записнику о примопредаји поменуте документације коју је дао Републички секретаријат за

Комунистичка власт користила је поменуте немачке фотографије за своје потребе али су њени аналитичари мењали легенде. Тако се догодило да су уместо превода оригиналне легенде на немачком језику исписивали нове које немају никакве везе с оним што је истина....²¹ Страх од сазнања да су жртве бројних усташких злочина снимали немачки војници и о томе информисали највише војне и управне команде у Србији, а ови прослеђивали у Берлин својим надлежним министарствима, и да би објављивање те документације донекле мењало класичну представу о нацистима, завршио се бројним злоупотребама.²²

Немци су злочин у Гудовцу именовали као хрватски злочин јер су га починили Хрвати, припадници Хрватске сељачке заштите и неколицина локалних усташа.

Тешко је укратко објаснити зашто је злочин почињен. Позната су различита тумачења.²³

О исходишту хрватских злочина разговарали су Богдан Радица и Мирослав Крлежа: „Питао Крлежу како он објашњава покоље? Његов је одговор: 'Двадесет и пет година Срби су псовали мајку мајчину Хрватима. Кад се овима пружила прилика да им врате мило за драго, учинили су!'“²⁴

Према писању једног Србина из околине Бјеловара, злочина је било и ранијих година: све жртве били су припадници српског народа из села надомак Бјеловара а починиоци локални Хрвати (под утицајем пропаганде Хрватске сељачке странке и римокатоличких свештеника). После трагедије код села Керестинец, која се десила у лето 1936. године²⁵, уследила је освета: те године заклан је Томо Пиале из села Цуговац; Васо Предраговић из Шуменчана убијен је у заседи коју су му поставиле комшије; Љубомир Горановић из Хаба-

унутрашње послове, то јест Служба државне безбедности Београда, Историјском архиву Београда 12. јула 1982. године, наглашено је: „Navedena arhivska dokumentacija zaplenjena je od strane sovjetske armije, a neposredno posle rata ustupljena organima bezbednosti SFRJ.“ – Историјски архив Београда, Записник о примопредаји бр. 08–955 од 13. јула 1982. године (копија документа о примопредаји у поседу аутора).

²¹ Вељко Ђурић Мишина, „Исправка једне погрешне легенде“, <https://www.muzejgenocida.rs>; Вељко Ђурић Мишина, „Фалш легенде уз оригиналне фотографије“, необјављени рукопис.

²² Знатан део архивске грађе која се односи на масакр у Гудовцу као и на неке друге усташке злочине, предата је, по свему судећи, пуковнику и публицисти Славку Одићу (1916–2006), искусном стручњаку који се бавио немачком обавештајном службом. Две године после његове смрти, грађа је донета у Архив Војводине на трајно чување. Мали део те грађе штампан је у форми каталога на српском и енглеском језику (предговор је написао Милан Радановић, историчар запослен у Архиву Срба у Хрватској: „Масакр у Гудовцу“, стр. 9–18): *Гудовац 1941. Пуш злочина Gidovac 1941. The path of crime*, Нови Сад, 2021. Други део грађе приредио је историчар Милан Кољанин под насловом *Усташка зверства* (Архив Војводине, Архив Републике Српске, Епархија бачка, Нови Сад, 2022). Тешко је утврдити колико је још остало докумената у фонду.

²³ Позната је и тврдња да су велики злочини 1941. године почињени у насељима чије је становништво припадало или симпатисало Самосталну демократску странку коју је својевремено основао Светозар Прибићевић.

²⁴ Владимир Димитријевић, *Мала књија велике мржње*, Горњи Милановац, 2010, стр. 14.

²⁵ О масакру у Керестинцу више података видети у: В. Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније...*, стр. 52–55; Горан Милорадовић, „Хрватски 'Рашомон': југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године“, *Токови историје*, бр. 1, Београд, 2020, стр. 11–46.

новца задављен је код села Скрињара; Божо Кесић из Кабла заклан је косом; један члан породице Цвијановић из Шуменчана извршио је самоубиство да не би пао у руке комшијама који су га напали; у околини Чазме избодена је ножем Анка Миљанац и то у свом дворишту; Ђуро Смртић из Војног крижа убијен је у шуми тупим предметом; Миле Косановић убијен је у свом дворишту... Мада су државне власти Краљевине Југославије биле обавештене о злочинима, нису предузимале ништа у вези са њиховим расветљавањем.²⁶

Рудолф Срнак, један од злочинаца, казивао је пред послератним истражним органима о том догађају: „27. travnja 1941. čuo sam oko pola noći pucnjavu. U jutro sam vidio Zaštitare iz Gudovca i domobrane iz Bjelovara, kako idu pod oružjem. Pitaо sam što se dogodilo i saznaо sam, da je tu noć u Gudovcu ubijen један domobran kod svoje куће na dvorištu u Gudovcu i da je na osnovu toga izдан nalog из Bjelovara, da se за odmazdu strijelja 10 Srba, te je то извршила Заштита из Gudovca са domobransком satнијом u Bjelovaru. Tokom дана 28. travnja 1941. вршила се преметачина по Gudovcu и околним selima Prgomelj, Klokočevac, Raići, Stare Slavnice и Koreново, te да су уhapšени они код којих је нађена војна спрема или оруђе. Тако је поhapšено 200 људи углавном Srба, а међу њима и неколико Hrvата. Uhićenici су затворени преко пута опćине u Gudovcu, u једној зgradi. Hapšenjem је руководио kotарски предстојник Verhas, а Cикош му је био десна рука. Na већер је дошао аутомобил с Didом Kватерником, те су уhićеници постројени пред опćину. Kватерник је питао има ли који Hrvat, те је one Hrvate, који су били међу уhićenима изdвојио и pustio. Cикоша је именовао заповједником, те је све уhićене Srбе одвео на сајмиште уз пратњу domobransке satније и Zаштите. Na мјесто стрелјања су ишли Dидо Kватерник с аутомобилом и два domobransка časника. Dok је вршено постројавање пред опćином били су присутни усташки повјереник за Bjelovar Mијо Hans и предстојник Verhas. Sigурно не знам да ли су и њих двојица отишли на сајмиште, али мислим да су остали пред опćином.“²⁷

„Игра бројевима“ о обиму масакра у Гудовцу започела је првих дана маја 1941. године. Зигфрид Каше, СС-пуковник, немачки специјални дипломатски опуномоћеник у Загребу, известио је 3. маја своје надлежне у Берлину о приликама у Независној Држави Хрватској и том приликом, између осталог, написао: „Unutraшњи poredak: Općenito је осигуран у њемачком окупационом подручју. Treба рачунати још дужи времена с preпадима raspršenih Srба. Hrvatsка policija и устаše (што одговара одредима SA односно SS) судјелују активно у suzbijaњу. Čесто су

²⁶ Miladin Vujinović, „Први хрватски масовни злочин – Крвава Бјеловарска крајина“, *Službeni glasnik – Organ Srpske narodne odbrane u Australiji, Adelaide*, 10. мај 1970. – Текст се може пронаћи на више интернет портала, на пример на <https://www.stanjestvari.com>; Упоредити: Željko Karaula, *Mačekova vojska: Hrvatske seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*, Zagreb, 2015.

²⁷ Šime Balen, *Pavelić*, Zagreb, 1952, str. 102–106. Број масакрираних Срба од Балена преузео је: Момчило Косовић, „Обмане и подвале у партизанском рату у Хрватској 1941–1945“, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 6, Београд, 2007, стр. 321.

u svojim mjerama previše drastični. Kod Bjelovara su prije nekoliko dana strijeljana 182 Srбина kao taoci. Kao temelj za to poslužila je zakonska odredba hrvatske države o prijekom sudu.“²⁸

Кашеов извештај поменуо је и (југословенско-амерички економиста) Јозо Томашевић и том приликом навео: „Masovna ubijanja Srба počela su koncem travnja 1941, to jest manje od tri tjedna nakon proglašenja nove države. Prema jednoj Kascheovoj uredskoj bilješci od 30. travnja, prethodnog dana informirao ga je ministar vanjskih poslova NDH Lorković da su u blizini Bjelovara Srби ubili 11 Hrvata i da su ustaše za odmazdu smaknule 192 Srбина u susjednom selu Gudovcu. Nakon tog masakra, zapovjednik obližnje njemačke vojne postaje naredio je uhićenje oko 40 osoba. Vlasti NDH su, međutim, protestirale da je to unutarnjo-politička stvar, pa prema tome njihova nadležnost, i uhićene osobe su puštene na slobodu.“²⁹

Генерал Едмунд Глез фон Хорстенау, представник Врховног заповедништва немачких оружаних снага у Загребу у звању опуномоћеника у Независној Држави Хрватској, сазнао је од припадника својих служби о масакру у Гудовцу. Та сазнања је поменуо у својим сећањима: „Крајем маја 1941. први пут смо примили вест о убјању српских талача. Акцију је недалеко од Bjelovara спровео лијено млади Eugen Kvaternik. Ubijeno je две стотине православних Srба. Istovremeno do нас су стигле грозне вести из Hercegovine, те из околине Sarajeva.“³⁰

Вести о масакру пронеле су се и у Загребу, међу обичним светом. О томе сведочи запис Ивана Шибла, једног од тадашњих руководиоца комунистичког и партизанског покрета у Хрватској: „Gudovac je veoma zloglasno selo! Odmah poslije sloma stare Jugoslavije i kapitulacije bivše vojske pročulo se u Zagrebu da су gudovačke ustaše poklali три стотине Srба из околних мјеста. Pohvatali, vezali, dotjerali u Gudovac i poklali ножевима... Iz čista mira!“³¹

И комунистички активисти сабрани на такозваном Мајском саветовању у Загребу чули су, судећи по расправи, о злочинима над припадницима српског народа: „Stotine i стотине postrijelјаних Srба по selima i gradovima, на hiljade uhapšenih под изговором да су четници налазе се у затворима и концентрационим logorима...“³²

²⁸ Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Zagreb, 1980, str. 24. Упоредити: С. Голдштајн, 1941..., стр. 94–95. Голдштајн помиње разговор Кашеа и Еугена Диде Кватерника.

²⁹ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945, Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010, str. 447. У литератури је објављено неколико имена жена и девојака које су известиле немачке официре о хапшењима Srба. Помињу се супруга и ћерка Николе Гвозденчевића, који је убијен – С. Голдштајн, 1941..., стр. 94. „Sa Nijemcima je bila Marta Omčikus iz Bjelovara kao tumač“. – Ž. Karaula, *Slučaj Gudovac...*, str. 205. Сведочење Марта Омчикус, односно Марте Б. Поповић, избегле у Србију – *Од Косова до Јаговна: Пушњи записи јеромонаха Аџанасија Јевђића*, Београд, 2016, стр. 520–527. Текст је пренет на неколико интернет портала под насловом „Први усташки покољ Срба десио се у Гудовцу 28–29. априла 1941!“

У другом раду Караула је цитирао сведочење лекара Хрвата који је присуствовао ексхумацији: „Нароминјет, да сам чуо приповједати, да су пријаву о gudovaчком стрелјању поднијеле Marta Omčikus-Popović из Bjelovara, која сада живи у Београду и жена Florijana Sedlačka из Gudovca којој не знам имена, те су њих двије Nijemci дана 30. IV. 1941. и преслушавали у gudovačkoј опћини, а осим њих још i Anku Govedarčević из Bjelovara, udov[ice] biv.[šeg] опћ.[inskog] билежника, који је исто критичнога дана био тамо стрелјан.“ – Ж. Караула, *Један докуменћ...*, стр. 412.

³⁰ Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Novi Sad, 2013, str. 526.

³¹ Ivan Šibl, *Ratni dnevnik*, Zagreb, 1966, str. 390–391.

³² „Savjetovanje Komunističке партије Jugoslavije“, *Proleter*, br. 3–4–5, mart–april–maj 1941, str. 4.

У „игру бројевима“ уплела се и Комисија за прикупљање материјала о страдању Српске православне цркве и народа коју је формирао Синод Српске православне цркве у лето.³³ Комисија је сачинила списак масакрираних Срба: списак садржи 188 имена али је једно (редни број 159) прецртано. То значи да је убијено 187 Срба. Пажљивим прегледом списка уочава се: сви страдали су мушког рода; апсолутна већина били су стари између 30 и 50 године; за 11 нема година старости; двојица су имали по 17 година; убијена су два близанца стара 24 године; најстарији је имао 76 година...³⁴ На списку су и четворица свештеника: Бранко Брзин из Болча (редни број 33), Војислав Војиновић из Осека (186), Петровић из Манастира (187) и Стеван Дробић из Гудовца (188).³⁵

Материјал Синодове Комисије послужио је за састављање меморандума за немачке војноуправне заповеднике Србије.³⁶

„Игра бројевима“ је настављена још у току рата. Наиме, (раније поменути) Велиша Рачевић написао је 1944. године: „У селу Гудовцу среза Бјеловарског пали су као прве жртве 180 Срба, које су усташи побили ножевима и кољем.“³⁷

Масакр у Гудовцу био је тема истраживача разних професија као и школованих историчара. Навођење њихових тврдњи показује „игру бројевима“. Било је, међутим, и истраживача који су помињали злочин али нису наводили бројеве!³⁸

Бранко Петрановић, правник и историчар: „Prvi masovni pokolj stanovništva na teritoriji NDH izvršen je 27. i 28. aprila 1941. u selu Gudovac, pored Bjelovara. U Gudovcu je živelo više od 1.000 stanovnika, od čega 50 porodica srpskog porekla. Zločin su opisali Lazo Tesla i Branko Jurlina u knjizi *Što radite, o ljudi*.“³⁹ Нејасно је зашто Петрановић није цитирао поменуте ауторе: они су тврдили да је убијено 192 Србина.⁴⁰

³³ Вељко Ђ. Ђурић, *Голошња Српске православне цркве 1941–1945*, Београд, 1997, 228–234. (у даљем тексту: В. Ђ. Ђурић, *Голошња Српске православне...*).

³⁴ Државни архив Србије, Г-2, ф-12, Р-35/1941.

³⁵ Свештеник Војислав Вој(и)новић је убијен 5. маја у Осијеку – *Сјоменица православних свештеника 1941–1945*, Београд, 1960, стр. 51; [Милутин] Петровић је из Белог Манастира, епархија Бачка – *Сјоменица православних...*, стр. 112; Дробић је непознат – *Сјоменица православних...* Ни могућност да је реч о неком свештенику Добрићу није потврђена у *Сјоменици православних... У Сјоменици православној...*, стр. 42, пише да је свештеник Брзин убијен 28. јуна 1941. Наведени подаци указују да је списак Синове комисије масакрираних Срба непоуздан! Објављена је и тврдња да су ухапшена само тројица православних свештеника – В. М., „Сјећања на трагичан догађај“, *Glas antifašista*, Zagreb, 1. jul 2013, str. 22.

Другачије податке о свештеницима Војиновићу и Петровићу видети у: *Гудовац 1941. Пуш злочина / Gudovac 1941. The path of crime*, Novi Sad – Zagreb, 2019, стр. 41–44.

³⁶ В. Ђ. Ђурић, *Голошња Српске православне...*, стр. 234–239; Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Свештој Архијепископској Синоди Српске Православне Цркве 1941–1942. Године војно-управним командантима Србије*, Београд, 2020.

³⁷ Псуњски, *Хрваши у свешлост и историјске истине*, Београд, 1944, стр. 208.

³⁸ Било је историчара који у својим радовима нису поменули Гудовац иако се то очекивало с обзиром на наслов – Момчило Диклић, *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1941–1950*, Beograd, 2004. Видети и: „Гудовац“, *Српска енциклопедија*, мрежно издање.

³⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga 2, Beograd, 1988, str. 43.

⁴⁰ Lazo Tesla, Branko Jurlina, *Šta radite, o ljudi*, Bjelovar, 1988, str. 131–133.

Ни у другом раду Петрановић није поменуо број жртава: „Prvi masovni pokolj Srba u NDH izvršen je u 27. i 28. aprila 1941. u selu Gudovcu, pored Bjelovara.“⁴¹

Антун Милетић, историчар и официр, поменуо је злочин у контексту других али без броја жртава.⁴²

Број жртава није поменуо ни историчар Милорад Екмечић. Узгред, он није изричито поменуо Гудовац већ срез Бјеловар.⁴³

Мирко Грчић, географ, сарадник на пројекту „Српска енциклопедија“, у одредници „Гудовац“ је написао: „Домаће усташе (заштитари) стрељали су 28. IV 1941. део српског становништва и демолирали храм“.⁴⁴

Међу страним историчарима који су се бавили или се данас баве Независном Државом Хрватском, вредно је поменути студију Немца и Мађара, некадашњих припадника немачких војних и управних структура на Балкану односно у Београду. Они су описали злочин у Глини али нису поменули масакр у Гудовцу.⁴⁵

Међу савременим историчарима у Европи вредан је помена Александер Корб (због спорног садржаја доктората). У једном од текстова поменуо је и Гудовац али није навео број масакрираних.⁴⁶

Михаило Станишић, официр и публициста, био је нешто другачији али без помињања броја: „Кад се сломом Југославије отворио понор геноцида над Србима и његово остварење, као непосредни егзекутори појавиле су се усташе и Мачекови 'заштитари'. Међутим, стварни ментори су били Немци. Тамо где су они хтели – спречавали су масовна масакрирања Срба. На пример, онемогућили су усташко-хаесесовско истребљење Срба у Славонији, започето у Гудовцу 28. IV 1941, што је представљало, у ствари, отпочињање општег геноцида над Србима.“⁴⁷

Дејан Поповић, правник по образовању, поменуо је Гудовац у ширем контексту: „Геноцид над Србима усташе су почеле спроводити и без 'правног основа' још од краја априла 1941. године: покољи по мањим местима (Гудовац, Вуковар, Глина, Благај, Столац ...), формирање логора за истребљење (Стара Градишка, Јадовно, Паг, Јасеновац ...), а уз то – како према донетим прописима, тако и без њих – масовно протеривање у Србију и присилно покатоличавање.“⁴⁸

⁴¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 126.

⁴² Antun Miletić, *NDH – Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Beograd, 2010, стр. 22.

⁴³ Милорад Екмечић, *Дуо крешање између клања и орања – Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд, 2019, стр. 445.

⁴⁴ <https://www.srpskaenciklopedija.com>

⁴⁵ Ладислаус Хори, Мартин Бросцат, *Хрватска усташка држава 1941–1945*, Београд, 1994.

⁴⁶ Alexander Korb, „The disposal of corpses in an ethnicized civil war: Croatia, 1941–1945, in: *Human Remains and Mass Violence: Methodological Approaches*, Manchester, 2017, p. 106–128.

⁴⁷ Михаило Станишић, *Србоциг*, Београд, 2008, стр. 43.

⁴⁸ Дејан Поповић, „Пореско право у Независној Држави Хрватској“, *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, зборник радова, Правни факултет, Београд, 2018, стр. 247.

Поједини хрватски историчари, на пример Хрвоје Матковић, нису помињали масовне злочине над припадницима српског народа.⁴⁹ Поједини су, кад би то и учинили, били кратки. Тако је, на пример, Фикрета Јелић Бутић у једном раду написала: „U selu Gudovcu, kraj Bjelovara, ustaše su 27/28. travnja streljali 184 seljaka Srbina“⁵⁰

У другој књизи, ауторка је била нешто опширнија: „U pojedinim selima na području Bjelovara već je od početka vidljivo došlo do izražaja uključivanja pripadnika Zaštite i pojedinih prvaka HSS-a u službu ustaškog režima. U općini Gudovac ta je uloga Zaštite brzo došla veoma drastično do izražaja. Ondje je 28. travnja izvršen pokolj oko 190 Srba, u čemu je vidljivu ulogu imala skupina zaštitara predvođenim Martinom Cikošem, predsjednikom općinskog odbora HSS, inače jednim od najuticajnijih funkcionera HSS-a u Bjelovaru.“⁵¹

Наташа Матаушић била је конкретна давши половичан одговор: „Prvi masovni zločin nad srpskim stanovništvom počinjeni su već u travnju 1941. Kao odgovor na nekoliko oružanih incidenata u kojima su stradala dvojica Hrvata, u Gudovcu kod Bjelovara 27. na 28. travnja 1941. pobijeni su svi stanovnici sela, njih 187...“⁵²

Филип Шкиљан наводи да је убијено „око 200 Срба“.⁵³

Тешко је утврдити ко је и када објавио највећи број страдалих у Гудовцу. Познато је да су састављачи хронологије догађаја из историје Комунистичке партије Југославије и Народноослободилачке борбе објавили следеће: „Na sajmištu u Gudovcu (kod Bjelovara) ustaše pobile 300 srpskih žena, dece i staraca.“⁵⁴

Др Животије Ђорђевић, инжењер рударства, окушао се у разјашњавању великих недоумица као што је, на пример, број жртава у Јасеновцу. Није споменуо име Гудовац, већ само Бјеловар, у контексту тврдње о сазнању Југословенске краљевске владе у Лондону да је Еуген Дидо Кватерник „наредио да се само једне ноћи у Бјеловару убије 380 Срба“.⁵⁵

⁴⁹ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1994.

⁵⁰ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1978, str. 166. Ауторкин пасус о злочинима над српским становницима појединих области цитиран је у: Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Zagreb, 1980, str. 120. На ауторкину тврдњу позвао се и: Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua*, Beograd, 1987, str. 111.

Број 184 поменуо је и Владимир Димитријевић у поговору за књигу Жана Изара *Југославија 1939–1944*, Чачак, 2022, стр. 284.

⁵¹ Ф. Јелић-Бутић, *Хрватска...*, стр. 46–47.

⁵² Diana Budisavljević – *Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*, Zagreb, 2019/Beograd, 2021, str. 29.

⁵³ Filip Škiljan, „Preveravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine“, *Токови историје*, бр. 1, Београд, 2014, стр. 141. Аутор се позива на Славка Голдштајна (1941. *Godina koja se vraća*, str. 91–96). Голдштајн, међутим није био конкретан: „пајманје 187, највише“ убијених – С. Голдштајн, 1941..., стр. 94.

⁵⁴ *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1964, str. 33.

⁵⁵ Животије Ђорђевић, *Истином за Србију*, Јагодина, 2004, стр. 45. Вредно је истаћи да аутор није навео никакав извор за поменућу тврдњу.

Смиља Аврамов, правница, дала је шири контекст и мањи број жртава: „Талас терора захватио је најпре Славонију, да би се одмах затим проширио на Кордун, Банију и Лику. У Грубишно Поље стигле су из Загреба усташе 14. априла, предвођене Еугеном-Дидом Кватерником. План погрома над Србима сачињен је на састанку у стану католичког свештеника Пере Сиљановића (Петра Сивјановића – *найомена В. Ђ. М.*). За хапшење Срба и извођење акције позвати су у помоћ Хрвати мештани. Неколико дана касније, 27/28. априла, Дидо Кватерник са групом усташа извршио је масакр у околини Бјеловара; у селима Гудовац, Брезовац, Клокочевик, Бале и Туке, убијено је том приликом 250 Срба.“⁵⁶

У меморандуму Синода Српске православне цркве намењеног генералу Лудвигу фон Шредеру, војноуправном команданту Србије, наведено је кратко: „Бјеловар: побијено је око 80 људи пушкама, ножевима и кољем, и то у селу Гудовац“.⁵⁷

Другачије је писало у меморандуму намењеном генералу Хајнриху Данкелману, новом војноуправном заповеднику Србије: „Бјеловар: 28 априла 1941. год.[ине] ноћу, хрватске усташе под вођством Мартина Цикуша, Фрање Бусића и неког Курке из Гудовца, натерали су најугледније сељаке из села Гудовца, Тука, Брезовца, Колокочевца и Болча да ископају раку и њих 243 на броју побили пушкама, ножевима и кољем, затим су их бацили у заједничку раку, полили кречом и затрпали. Међу њима су били 7 живих /поп Брзин и учитељ Стеван Ивановић из Борча (Болча – *примедба В. Ђ. М.*)/. Ово је установила и фотографисала њемачка комисија и уступила војника властима на поступак.“⁵⁸

Тврдњу о 243 жртве преузео је историчар Јован Мирковић.⁵⁹ Он је, међутим, у другим књигама навео да је било 195. жртава.⁶⁰

С обзиром на чињеницу да је међу страдалима у првим масовним злочинима било и свештеника Српске православне цркве, било је сасвим нормално да се и у текстовима објављеним под окриљем Српске Патријаршије помене и масакр у Гудовцу. На основу материјала Синодове комисије и Комесаријата за пресељенике и избеглице, Драгослав Страњковић је сачинио веома обиман рукопис (који је објављен 25. година после његове смрти). За писање о масакру у Гудовцу користио је изјаве тројице Срба Гудовчана: „Прво масовно убиство Срба извршено је у селу Гудовцу, срез Бјеловарски, 28. априла 1941. године.

⁵⁶ Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у свештлосћи међународној права*, Београд, 1992, стр. 343. О учешћу римокатоличког свештеника Пере Сивјановића у злочинима више у: Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946, str. 137; Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987, str. 254–257.

⁵⁷ Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Свештој Архијерејској Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-уравним команданцима Србије*, Београд, 2020, стр. 116. (у даљем тексту: В. Ђурић Мишина, *Меморандуми...*).

⁵⁸ В. Ђурић Мишина, *Меморандуми...*, стр. 133.

⁵⁹ Јован Мирковић, „Идеолошка основа злочина Независне Државе Хрватске“, *Срби и рај у Југославији 1941*, Београд, 2013, стр. 379–380.

⁶⁰ Јован Мирковић, *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској – Фотономонографија / Crimes against Serbs in the Independent State of Croatia / Photomonograph*, Београд, 2014, стр. 123. Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској / Suffering of tehe Orthodox church in the Independent State of Croatia*, Београд, 2016, стр. 268–269.

Стрељано је 218 Срба из Гудовца и околних села, Болче, Пргомеља, Гудовачког Рајића, Великог и Малог Коренова и Станчића.“ После неколико реченица о извршењу злочина, Страњаковић је написао ове речи: „По наредби Немаца, после два дана лешеве су из јама извађени и сликани. Приликом ископавања нашли су тројицу још у животу: један од њих је ускоро умро у болници, а двојица су се спасла.“⁶¹

Душан Љ. Кашић био је до протеривања 1941. године свештеник у Бјеловару. По доласку у избеглиштво у Београд, био је обавезан да нарочитој комисији Синода достави свој извештај. Кашић је у једном раду поменуо и број страдалих: „Велики масовни покољ Срба у Гудовцу 28. априла 1941, где је животе изгубило 200 најугледнијих Срба из Гудовца и околних села,...“⁶² Корисно је знати да Кашић није поменуо свештеника Бранка Брзина!⁶³

Приређивачи сабраних дела Јосипа Броза Тита, генералног секретара Комунистичке партије Југославије и врховног команданта Народноослободилачке војске у Југославији, поменули су и масакр у Гудовцу: „U selu Gudevцу kod Bjelovara ustaše su 27/28. aprila ubile 184 Srba“.⁶⁴

Ђуро Затезало, историчар, био је кратак али са грешком у датуму: „У Гудовцу, селу крај Бјеловара, усташе су 27. априла 1941. године извршили масован покољ 195 Срба“.⁶⁵

Милош Здравковић, правник, дао је нешто шири контекст масакра: „Већ крајем априла 1941. године Еуген Кватерник, по усменом наређењу поглавника, организовао је први велики злочин у селу Гудовцу крај Бјеловара. Тада је, под маском освете због инцидента приликом једног хапшења у којем су настрадали један хрватски заштитар, ухапшени српски сељак и један домобран (који је погинуо од залуталог метка), стрељано око 200 имућнијих и угледнијих Срба.“⁶⁶

Владимир Бурсаћ, ветеринар, написао је чланак на основу објављене литературе и не даје ништа ново. Истакао је да је у својим двориштима убијено 11 Срба, на стратиште је доведено 192 Србина од којих су петорица преживела, па је укупан број жртава $198=187+11$. Додао је да је, после откопавања гробних рака на вашаришту, избројано 187 тела.⁶⁷

⁶¹ Драгослав Страњаковић, *Највећи злочини садашњице (Папње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945)*, Горњи Милановац, Приштина, 1991, стр. 246.

⁶² Душан Љ. Кашић, *Српска насеља и цркве у сјеверној Хрватској и Славонији*, Београд, 1988, стр. 134.

⁶³ Свештеника Брзина није поменуо ни Ђоко Слијепчевић – *Историја Српске православне цркве*, 3, Београд, 1991.

⁶⁴ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, VII, Beograd, 1982, str. 205 (fusnota 6). Један од чланова поменуте групе приређивача био је Слободан Д. Милошевић. Он је поменуо 184 жртве – *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1981, str. 81.

⁶⁵ Ђуро Затезало, *Јаковно*, 1, Београд, 2007, стр. 45.

⁶⁶ Милош Здравковић, „Правност‘ поретка Независне Државе Хрватске“, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, Београд, 2018, стр. 33.

⁶⁷ Владимир Бурсаћ, „Први месец постојања НДХ: развој правног и казненог поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену“, *Тојола*, Доња Градина, 2022, стр. 131–158.

Динко Давидов, историчар уметности, сачинио је „Роковник од Ускрса до Божића 1941“ и у њему навео: „28. април 1941. Село Гудовац код Бјеловара – Први геноцид усташке Независне Државе Хрватске, којом приликом је убијено 190 Срба из Гудовца и околине“. ⁶⁸

Исти број страдалих (190) навео је и Срђа Трифковић, историчар. ⁶⁹

Иво Голдштајн је објавио други број: „...strijeljano je 196 Srba (muškaraca) iz sela i okolice“. ⁷⁰

Неколицина историчара из Европе и Америке у својим истраживачким пројектима баве се и Независном Државом Хрватском а у тим оквирима и судбином нехрватског становништва.

Тешко је утврдити који је странац први поменуо масакр у Гудовцу. Зна се да је о томе писао и Едмонд Парис још 1961. године. Навео је да је међу 250 жртава био и православни свештеник Бозин, (исправно је Брзин – *примедба В. Ђ. М.*). ⁷¹

Џон Корнвел, добар познавалац Ватикана и његове политике у првој половини 20. века, поменуо је масакр у Гудовцу у контексту разговора надбискупа загребачког Алојзија Степинца и поглавника Анте Павелића и такозваног „пастирског писма“ читаног у римо-католичким црквама 28. априла 1941. године: „28. априла, истог дана када је у Беловару убијено 250 Срба, са свих католичких Катедра прочитана је пастирска порука Степинца, у којој је позвао свештенство и вернике да сарађују у раду вођа“. ⁷²

Аустријски историчар Макс Бергхолц поменуо је масакр у Гудовцу у контексту усташких злочина: „Žestoke provale masovnog nasilja nad stanovništvom koje je percipirano kao srpsko već su se dešavale u brojnim zajednicama. U selu Gudovac kraj Bjelovara, ustaše su 27. i 28. aprila pobile 184 seljaka.“ ⁷³

Роберт Б. Макормик, историчар, посветио је краће поглавље геноциду нехрватског становништва. У првој реченици је нагласио да су 27. априла, 17 дана после проглашења Независне Државе Хрватске, усташе почеле истребљење Срба масакром 180 цивила у Гудовцу код Бјеловара. ⁷⁴

⁶⁸ Динко Давидов, *Тошални геноцид*, Београд, 2013, стр. 150.

⁶⁹ Srdja Trifković, „Ustaša crimes, Serbian victims, numbers and politics: Toward a rational debate“, *Istorija 20. века*, br. 1, Beograd, 2020, str. 209. Трифковић није поменуо Гудовац у књизи – *Усташе, балканско срце шине на европској политичкој сцени*, Београд, 1999.

⁷⁰ Ivo Goldstein, „Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine: put u katastrofu“, u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, (urednica Sabrina P. Ramet), Zagreb, 2009, str. 34. Голдштајнову тврдњу прихватио је: Mark Biondich, *The Balkans: Revolution, War and Political since 1878*, Oxford, England, 2011, p. 126.

⁷¹ Edmond Paris, *Genocide in Satellite Croatia 1941–1945*, Chicago-Illinois, USA, 1962, p. 59.

⁷² „On April 28, on the very day that 250 Serbs were massacred at Bjelovar, a pastoral letter by Stepinac was read from all Catholic pulpits calling on the clergy and faithful to collaborate in the work of the leader.“ – John Cornwell, *Hitlers Pope. The Secret History of Pius XII*, New York, 1999, p. 253.

⁷³ Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila*, Sarajevo – Zagreb, 2018, str. 144.

⁷⁴ „On 27 April 1941, a mere 17 days after the NDH was established, the Ustaše began assault on Serbs, executing at least 180 Serbs, all civilians, in Gudovac in the district od Bjelovar.“ – Robert B. McCormik, *Croatia under Ante Pavelić: America, the Ustaše and Croatian Genocide in World War II*, London – New York, 2018, p. 73.

Британски публициста Тим Џуда је, пишући о односу усташа према српском народу, утврдио да је страдало 187 жртава.⁷⁵

Масакр у Гудовцу био је тема и Србима у послератној емиграцији што потврђује неколико примера.

Правник, универзитетски професор др Лазо М. Костић користио је бројне текстове на немачком, енглеском и италијанском језику у припреми својих радова. У једном од њих поменуо је и масакр у Гудовцу. Том приликом је описао како је једна девојка, Српкиња, знајући немачки језик известила немачке официре о хапшењима и убијању Срба из околних села. Немац је наредио Хрватима да ископају Србе из гроба и сахране их у порти локалне православне цркве посвећене Светом апостолу Петру, што су они и учинили. Костић, међутим, није поменуо број страдалника.⁷⁶

У другој књизи Костић је на разним страницама навео два броја убијених Срба: „200 српских сељака“ и „250 православних сељака“.⁷⁷

Неђељко Плећаш, један од партизанских а потом и четничких команданата, написао је: „Устанак је изазвала хрватска власт клањем Срба, које је, изгледа, почело 29. априла 1941. године, када су у селу Гудовцу код Бјеловара усташе убиле сто тридесет седам Срба, а затим у Благају на личком Кордуну поклале преко пет стотина Срба...“⁷⁸

Србин Миладин Вујиновић, вероватно родом из околине Бјеловара, објавио је 1970. године у Аустралији опширан чланак и тврдњу да је било ухапшено 197 Срба и једна жена. Мада има корисних чињеница, има и грешака које умањују вредност текста.⁷⁹

Некадашња спомен-обележја масакра у Гудовцу одавно су уништена. После више покушаја да се обнове, децембра 2010. откривено је неколико спомен-плоча са именима 196 жртава. Од тада се организују комеморације и о томе има информација у хрватским штампаним медијима и мрежним порталима. Најчешће се наводи поменути број, мада се негде помиње да су поједини истраживачи пописали имена чак 201 страдалника.⁸⁰

⁷⁵ Tim Judah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, New Haven and London, 2000, p. 125.

⁷⁶ Лазо М. Костић, *Ко је крив за злочине над Србима у „НДХ“*, Швајцарска, 1972, стр. 198–199. (мрежно издање).

⁷⁷ Лазо М. Костић, *Хрватска зверства у Другом светском рату према изјавама њихових савезника*, Чикаго, 1974, стр. 291, 314. и 317. (мрежно издање) (у даљем тексту: Л. М. Костић, *Хрватска зверства...*).

⁷⁸ Неђељко Плећаш, *Ратне године*, Београд, 2004, стр. 266.

⁷⁹ У расправу о „игри бројевима“ могуће је додати и недоумицу о имену и презимену једног („заљубљеника у прошлост“) од састављача списка масакрираних Срба. Реч је о Миладину Вујиновићу (по једној верзији), односно о Миладину В. Вујановићу (по другој верзији). Миладин Вујиновић, „Први хрватски масовни злочин – крвава Беловарска крајина“, <https://www.stanjestvari.rs>. (Пренето са оригинала: *Службени тласник Српске народне одбране*, Аделаид – Едвардстоун, Аустралија, мај 1970). У тексту „Први усташки покољ Срба десио се у Гудовцу 28–29. априла 1941.“ наведено је: Миладин В. Вујановић – објављено на неколико интернет портала.

⁸⁰ Anja Kožul, „Čuvajmo dostojanstveno uspomenu na žrtve“, <http://www.portalnovosti.com>; Slavica Trgovac Martan, „Obilježena godišnjica zločina u Gudovcu: Ovo je opomena da se zločini nikad više ne ponove“, <https://www.mojportal.hr>; „U Gudovcu dana počast za 200 Srba ubijenih prije 80 godina“, <https://www.mojportal.hr>.

ЗАКЉУЧАК

У историографији (југословенској, хрватској и српској) није спорно да је први масовни злочин у Независној Држави Хрватској почињен 27–28. априла 1941. године у Гудовцу код Бјеловара, северозападна Хрватска. Разјашњено је више недоумица и то је објављено у разним формама.

Масакр у Гудовцу поменут је и у научним студијама неколицине историчара углавном из Европе и двојице-тројице из Сједињених Америчких Држава и Канаде, посвећеним широм историјском контексту, геноциду на првом месту.

Још увек је споран коначни број ухапшених и убијених Срба! У објављеним текстовима школованих историчара и многих аматера („заљубљеника у прошлост“) објављено је двадесетак различитих бројева. То је такозвана „игра бројевима“ која се налази у текстовима о масовним злочинима, логорима... Овај текст је показао ту игру на примеру једног масакра.

На основу прегледа доступне архивске грађе и познате литературе, може се бранити тврдња да је убијено 187 Срба: 27. априла 10 страдалих, а 28. априла 177 страдалих – значи 187 жртава.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

А. Необјављени

Војни архив (Београд), НДХ;

Државни архив Србије, фонд Комесаријат за избеглице и пресељенике (Г-2) фасцикла 12.

Штампа

Proleter, br. 3–4–5, mart–april–maj 1941.

Лексикони

Тко је тко и NDH 1941–1945, Zagreb, 1997.

Сјоменица православних свештеника 1941–1945, Београд, 1960.

Чланци

Miloš Vjelovitić, „Gudovac (Naselje sa prvim genocidom nad Srbima 1941)“, *Гласник Географског друштва Републике Српске*, бр. 12, Бања Лука, 2008, стр. 213–225.

Milan Margetić – Živi svjedok gudovačke tragedije“, *Bjelovarski zbornik*, br. 89, Bjelovar, 1989.

Владимир Бурсаћ, „Први месец постојања НДХ: развој правног и казненог поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену“, *Тојола*, Доња Градина, 2022, стр. 131–158.

Ivo Goldstein, „Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine: put u katastrofu“, у: *Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, (urednica Sabrina P. Ramet), Zagreb, 2009, str. 29–41.

Милош Здравковић, „‘Правност’ поретка Независне Државе Хрватске“, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, Београд, 2018, стр. 21–44.

Željko Karaula, „Slučaj Gudovac“ 28. travnja 1941“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 39, Zagreb, 2007, str. 197–210.

Željko Karaula, „Jedan dokument o zločinu u Gudovcu 28. travnja 1941. za vrijeme NDH“, *Zbornik Janković*, br. 3, Bjelovar, 2018, str. 408–413.

Alexander Korb, „The disposal of corpses in an ethnicized civil war: Croatia, 1941–1945, in: *Human Remains and Mass Violence: Methodological Approaches*, Manchester, 2017, p. 106–128.

Момчило Косовић, „Обмане и подвале у партизанском рату у Хрватској 1941–1945“, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 6, Београд, 2007, стр. 319–334.

Marko B. Miletić, „Pobuna u Bjelovaru u Aprilskom ratu 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd, 2020, str. 65–82.

(V. M.), „Donji Mosti – komemoracija žrtava iz Bjelovarske okolice u travnju 1941.“, *Politički zatvorenik*, broj 217, Zagreb, travanj 2010, str. 7.

- Горан Милорадовић, „Хрватски 'Рашомон': југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године“, *Токови историје*, бр. 1, Београд, 2020, стр. 11–46.
- Јован Мирковић, „Идеолошка основа злочина Независне Државе Хрватске“, *Срби и рат у Југославији 1941*, Београд, 2013, стр. 375–390.
- Дејан Поповић, „Пореско право у Независној Држави Хрватској“, *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, зборник радова, Београд, 2018, стр. 233–268.
- Милан Радановић, „Масакр у Гудовцу / The Gudovac massacre“, *Гудовац 1941. Пути злочина / Gudovac 1941 The path of crime*, Нови Сад – Загреб, 2019, стр. 9–18.
- Sabrina P. Ramet, „Независна Држава Хрватска – Увод“, *Независна Држава Хрватска 1941.–1945.*, Загреб, 2009, стр. 7–20.
- Srdja Trifković, „Ustaša crimes, Serbian victims, numbers and politics: Toward a rational debate“, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd, 2020, 203–222.
- Filip Škiljan, „Preveravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine“, *Токови историје*, бр. 1, Београд, 2014, стр. 135–173.
- Filip Škiljan, „Identitet, stradanje, sjećanje i asimilacija Srba na području Grubišnog Polja i Bjelovara“, *Tragovi*, br. 1, Zagreb, 2021, str. 7–72.

Монографије и друге врсте радова

- Mark Biondich, *The Balkans: Revolution, War and Political since 1878*, Oxford, England, 2011.
- Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд, 1992.
- Šime Balen, *Pavelić*, Zagreb, 1952.
- Karl Bergholc, *Nasilje kao generativna sila*, Sarajevo – Zagreb, 2018.
- Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, VII, Beograd, 1982.
- Slavko Goldstein, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007.
- Динко Давидов, *Тотални геноцид*, Београд, 2013.
- Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987.
- Владимир Дедијер, Антун Милетић, *Против заборава и шабуна, /Јасеновац 1941–1991*), Сарајево, 1991.
- Momčilo Diklić, *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1941–1950*, Beograd, 2004.
- Владимир Димитријевић, *Мала књига велике мржње*, Горњи Милановац, 2010.
- Животије Ђорђевић, *Истином за Србију*, Јагодина, 2004.
- Вељко Ђ. Ђурић, *Голгофа Српске православне цркве 1941–1945*, Београд, 1997.
- Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније – Прилози за историју страдања Срба у Бановинама Савској и Приморској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године*, Београд, 2004.
- Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Светлој Архијерејској Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, Београд, 2020.

- Милорад Екмечић, *Дуго крешање између клања и орања – Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд, 2019.
- Ђуро Затезало, *Јадовно, 1*, Београд, 2007.
- Жан Изар, *Југославија 1939–1944*, Чачак, 2022.
- Од Косова до Јадовна: Пушњи записи јеромонаха Атанасија Јевђића*, Београд, 2016.
- Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1978.
- Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb, 1983.
- Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua*, Beograd, 1987.
- Душан Љ. Кашић, *Српска насеља и цркве у сјеверној Хрватској и Славонији*, Београд, 1988.
- Лазо М. Костић, *Ко је крив за злочине над Србима у „НДХ“*, Швајцарска, 1972. (мрежно издање).
- Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, I, Zagreb, 1998.
- Jure Krišto, *Sukob simbola – Politika, vjere i ideologija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001.
- Vladko Maček, *Memoari*, Zagreb, 1992.
- Псуњски, *Хрвати у светлости историјске истине*, Београд, 1944.
- Lazo Tesla, Branko Jurlina, *Šta radite, o ljudi*, Bjelovar, 1988.
- Лазо М. Костић, *Хрватска зверства у Другом светском рату према изјавама њихових савезника*, Чикаго, 1974.
- Vasa Kazimirović, *NDH u svetlosti nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941–1944*, Beograd, 1987.
- John Cornwell, *Hitlers Pope. The Secret History of Pius XII*, New York, 1999.
- Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Zagreb, 1980.
- Robert B. McCormick, *Croatia under Ante Pavelić*, London – New York, 2018.
- Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević – Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*, Zagreb, 2019/Beograd, 2021.
- Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1994.
- Antun Miletić, *NDH – Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Beograd, 2010.
- Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1981.
- Јован Мирковић, *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској – Фотографска документација / Crimes against Serbs in the Independent State of Croatia / Photomograph*, Београд, 2014.
- Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској / Suffering of the Orthodox church in the Independent State of Croatia*, Београд, 2016.
- Edmond Paris, *Genocide in Satellite Croatia 1941–1945*, Chicago -Illinois, USA, 1961.
- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga 2, Beograd, 1988.
- Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.

Неђељко Плећаш, *Рајне године*, Београд, 2004.

Псунски, *Хрвати у свешлости историјске истине*, Београд, 1944.

Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945, Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010.

Михаило Станишић, *Србоциг*, Београд, 2008.

Драгослав Страњаковић, *Највећи злочини садашњице (Паиће и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945)*, Горњи Милановац, Приштина, 1991.

Срђа Трифковић, *Усташе, балканско срце таме на европској политичкој сцени*, Београд, 1999.

Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946.

Ладислаус Хори, Мартин Бросцат, *Хрватска усташка држава 1941–1945*, Београд, 1994.

Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Novi Sad, 2013.

Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945, Beograd, 1964.

Tim Judah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, New Haven and London, 2000.

Ivan Šibl, *Ratni dnevnik*, Zagreb, 1966.

Текстови са интернет портала

Миладин Вујиновић, „Први хрватски масовни злочин – Крвава Беловарска крајина“, <https://www.stanjestvari.rs>.

Davor Didanović, „Prve zločine u NDH nisu počinili ustaše, nego Srbi i četnici“: <https://www.vigilare.info>.

Вељко Ђурић Мишина, „Исправка једне погрешне легенде“, <https://www.muzejgenocida.rs>.

Hrvoje Klasić, „Dan kad su zločini postali masovni: Četrdesetak ljudi ušlo je u malo mjesto sa stravičnim zadatkom i porukom novih vlasti“: <https://www.danas.hr>.

Vladimir Frolov, „Gudovac – Početak hrvatskog genocida“– <https://www.srpskistav.com>.

Anja Kožul, „Čuvajmo dostojanstveno uspomenu na žrtve“, <https://www.portalnovosti.com>.

Slavica Trgovac Martan, „Obilježena godišnjica zločina u Gudovcu: Ovo je opomena da se zločini nikad više ne ponove“, <https://www.mojportal.hr>.

„U Gudovcu dana počast za 200 Srba ubijenih prije 80 godina“, <https://www.mojportal.hr>.

Dr. Veljko Đurić Mišina (1953)
Historian, Belgrade

“THE GAME OF NUMBERS” – THE CASE OF THE MASSACRE OF SERBS IN GUDOVAC NEAR BJELOVAR ON APRIL 27-28, 1941

Summary

History has not decided on the form of research on war victims, it has not offered a universal model. All this has led to the so-called “numbers game” in which, unfortunately, even educated historians participate, although this is not the main topic of their multi-year research projects.

In the Independent State of Croatia, the first mass crime was committed three weeks after its proclamation (April 27–28, 1941): male residents of several settlements near Bjelovar were first arrested and then massacred by local Croats and Ustashas at one execution site and buried in a mass grave in the village of Gudovac.

Members of the German unit that found themselves there forced the locals to dig up the grave, and then to photograph and count the victims and report this to their command. Not long after, speculations about the number of victims began, which continue to this day, consciously ignoring authentic archival material.

This article showed the “numbers game”, emphasizing its negative side. At the same time, it can also be understood as a call to start with verifiable data in similar cases, which should be viewed as a lower limit for the number of victims in the further course of research.

УДК 341.322.5(497.113)"1941/1944"

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.17.2025.ALE.39-57>

оригинални научни чланак/original scientific article

примљен / received: 22. 08. 2025.

прихваћен / accepted: 15. 12. 2025.

<https://orcid.org/0009-0003-1908-2595>

Доц. др Снежана Б. Алексић (1973)

[економиста]

МБ Универзитет у Београду

Пословни и правни факултет

Теодора Драјзера 27, Београд

snezanaaleksic3@gmail.com

СЕЛО КУПИНОВО У СРЕМУ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Сажетак: Купиново је једно од ретких сремских села о коме након Другог светског рата није написана монографија о народноослободилачкој борби. У овом раду, на основу архивске грађе: необјављеног рукописа Живојина Михајловића, необјављених пописа Павла Гемовића, сведочења Бранка Вујичића, и секундарних извора – литературе у којој се Купиново спорадично помиње, истраживани су догађаји и епилог истих у овом сремском селу у периоду од 1941. до 1944. године. Уз ратну хронологију догађаја донети су пописи жртава рата. Рад доприноси разумевању локалних механизма насиља и сећања, позиционирајући их у шири оквир историје геноцида и институционалне културе памћења.

Кључне речи: Купиново, Срем, жртве, страдали.

УВОД

Купиново, село у Срему, пре почетка Другог светског рата налазило се у Дунавској бановини, Срез Земун. Према попису из 1931. године, у селу је живело укупно 2.400 становника: 2.219 православних, 90 римокатолика, 83 евангелика и остале хришћанске вероисповести 11.¹ Током Другог светског рата, Купиново је претрпело масовне злочине и бројне људске губитке.² После рата, мештани Купинова подигли су спомен-обележје жртвама фашистичког терора и палим борцима. Према овом извору, страдало је 228 лица, просечне животне доби 30,05 година. Иако је ратно страдање кроз форму породичних традиција уткано у културу сећања мештана, жртва коју је дало Купиново остала је на маргинама послератне историографије. Из непознатог разлога, за Купиново није објављена монографија о народноослободилачкој борби (НОБ), као што је то учињено за већину места Срема. Овај рад, ослоњен на необјављени рукопис Живојина Михајловића,³ спискове Павла Гемовића,⁴ сведочење Бранка Вујичића,⁵ као и објављену и необјављену грађу Историјског архива Београда⁶ и релевантну литературу, има за циљ да реконструише догађаје из Другог светског рата у Купинову, са посебним освртом и пијететом према страдалим завичајцима овог мученичког и херојског села у Срему.

КУПИНОВО У ОКУПАЦИЈИ И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ (1941–1945)

Немци су Купиново окупирали 13.4.1941. У село је дошао немачки официр са 20 наоружаних војника из састава 16. моторизоване немачке дивизије, 46. моторизованог немачког корпуса, која је у садејству са 8. тенковском дивизијом окупирала Срем. Са немачким официром дошли су: домаћи шваба Клајн из села Обрежа, по занимању кројач, и Филип Вајтман⁷ из Купинова, који ће постати председник фашистичке општине. Његов млађи брат Јохан кратко време је био шеф фашистичке полиције у селу, затим СС војник и логорник

¹ Снежана Алексић, *Купиново у изворима и грађи*, (Нови Сад: Архив Војводине, 2022), 140.

² „Купиново је у односу на остала места Земунског среза имало највише људских жртава.“ – Снежана Алексић, *Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда : Добровољно силом наведено*, (Нови Сад: Прометеј, Архив Војводине, 2020), 134.

³ Живојин Михајловић Енглец (Купиново, 1926 – Нови Сад, 2001). У НОВ ступио у јулу 1943. Учествовао у борбама у Босни, Славонији, Србији, Срему, Мађарској. Рањаван, прележао тифус. Члан СКОЈ-а, потом и КПЈ. После рата завршио официрску школу, током каријере био на војно-командантским дужностима.

⁴ Павле Гемовић, рођен у Купинову. Секретар партијске организације у селу од оснивања 1943, до 20.10.1943, када је смењен са дужности. Гемовић је био задужен за привлачење омладине у НОВ. Захваљујући њему, после 15.09.1943. у партизане одлази преко 30 младића и девојака, али Гемовић није дозволио одлазак својој деци. Зато је разрешен дужности. Његови синови Рајко и Бора, ступили су у НОВ 1944, Рајко је погинуо, Бора је преживео рат. П. Гемовић се после рата преселио у Инђију, где је преминуо.

⁵ Рођен у Купинову 1935, сведок ратних догађаја.

⁶ Фонд: НОО Земун (ф. 34). Даље: ИАБ, ф. 34.

⁷ Филип Вајтман је са својим оцем (исто Филип), бачванским швабом, држао млин у Купинову за време Краљевине и у току рата, све до ослобођења 1944. – Бранко Вујичић, *Изјава 4.8.2020*.

у Пољској.⁸ Општинска управа у Купинову је, одмах по окупацији, распуштена. Од 21 Немца, колико их је укупно било у селу,⁹ њих шесторица су постављени у новоформирану општинску управу: Филип Вајтман (млађи) за председника, Валентин Дитрих за потпредседника, чланови: Пера Беретић, Михаљ Лакета, Миша Везан¹⁰ и Аврам Андраш. Одмах је формирана организација „Хитлерјунгенд“, њен вођа био је Аксман, а овој нацистичкој омладинској организацији у Купинову припадало је 9 омладинки и 1 омладинац – домаћи Немци, и 2 омладинца Мађара – укупно 12 омладинаца. Од припадника Културбунда из Купинова формирана је фашистичка полиција: шеф полиције Јохан Вајтман, полицајци: Сепика Шмит, Антон Склена, Јаша Вацлер, Јова Везан и Андрија Беретић. Као појачање, придодати су им Хрвати из села: Јосип Плеша Миле и Франц Гомбар, обојица жандарми из времена Краљевине Југославије (КЈ). Они су формирали жандармеријско-домобранску постају и ушли у њен састав.¹¹ Немци су самостално вршили власт у Купинову, а након 10.10.1941. и проглашења Независне Државе Хрватске (НДХ), са шире територије НДХ у Купиново су упућени домобрани¹² који су у селу формирали НДХ постају.¹³ Усташама су се придружили мештани Купинова: Аврам Андраш и Ђура Лакатош, који су са Илијом Туђом постали усташки таборници, те Паја Дворници, Пера Дворници, Пера Дворници,¹⁴ Марко Бако, Миша Кохут, Шандор Никшић и Стеван Крижан. У Постаји у Купинову било је 24 домобрана, 2 усташе и 14 купиновачких Хрвата – усташа, укупно 40 људи. У саставу усташког покрета у Срему се, крајем 1941, оснива организација „Хрватска мушка и женска младеж“, па је тој организацији у Купинову припадало 7 људи.¹⁵ Касније, усташама су

⁸ Живојин Михајловић, *Хроника Купинова*, необјављен рукопис.

⁹ Касније, број Немаца у Купинову се смањило. „Крајем 1942. и почетком 1943. Купиново су напустили: Јаша Венцлер, Андрија Беретић, Јохан Склена, Антон Склена и Сепика Шмит. Њима је додељена земља од добровољаца из I Светског рата, колонизовани су у Љуково код Инђије.“ – Живојин Михајловић, н.д.

¹⁰ „У Купинову су поседовали вршилице: Ђорђе Турковић, Миша Везан и Петар Венцлер. У окупацији, крај сваке вршилице био је контролор, који је контролисао количине овршеног жита као обавезу коју је домаћин морао предати држави по одређеној норми. Контролор рада на вршалици Мише Везана био је неки Јожа, по националности Хрват. Волео је да поједе и попије, па је са њиме било лако манипулисати. М. Везан је то користио и остављао далеко веће количине жита неунете у евиденцију, тако да су власници имали далеко мање обавезе према држави. Иако је М. Везан био Немац и орган фашистичке власти, био је благонаклон према Србима. Истицао је: 'Ја сам у Купинову међу Србима одрастао, и сматрам се Србином.'“ – Живојин Михајловић, н.д.

¹¹ Исто.

¹² О односу домобрана према становништву Купинова сведочи Бранко Вујичић (*Изјава 16.10.2022*): „Домобрани су били мекани према нама. Они су дошли у село, ал' нас нешто нису дирани. У селу је живела Кова Рајдина, Српкиња. Ти Рајдини су богати, добро су живели. Кова је била лепа, она се са једним домобраном што је дошао у село заволи, роди дете са њим. После је тај домобран, хтео да пребегне у партизане, ал' то су дознале усташе, и они су га убили. Усташе су биле зло. Од њих је много народа страдало.“

¹³ У Купиново су дошли: Јосип Берковић (заповедник постаје), Ђура Рајтер, Иван Степа, Илија Лалић, Стеван Озимица, Јосип Лалић, Стипа Орсулић, Стипа Маринчић, Иван Ђулум, Драган Оточац, Мирко Плошчић, Кадија Спахић, Мила Смојић, Срета Плеша, Јосип Плеша, Лука Шиптар, Славко Матковић, Јоза Мршић, Стипа Иванчевић, Блажа Цацић, Ловра Јурковић, Франц Гомбар и Иван Буковац. За шефа постаје постављен је домобрански наредник Аугустин Рајић, за организатора усташа Бранислав Касумовић и бележник у општини Марко Думешић. – Живојин Михајловић, н.д.

¹⁴ У селу су биле две особе са истим именом.

¹⁵ Живојин Михајловић, н.д.

се придружила тројица партизанских дезертера: један агент дезертер, звали су га „партизански Муса“,¹⁶ и још двојица, неки Ђеран и Летеница. Сви су погинули у рату.¹⁷

Према списку¹⁸ који је непосредно по свршетку рата начинио Павле Гемовић, а који се данас чува у приватној архиви Перице Одобашића из Купинова,¹⁹ као прве жртве Рата пописани су завичајци Купинова. Погинули су као војници Војске КЈ, у бомбардовању Београда 6.4.1941, на стражарској дужности на локацији Топовске шупе. То су били:

„Крижан (Стевана) Јанко, Наумов (Васе) Александар, Миловановић (Цвеје) Жарко, Петровић (Срете) Спасоје. На списку погинулих становника Купинова у бомбардовању Београда налази се и Грујичић (К.) Душан, за кога је Гемовић забележио да је био ‘припадник народног отпора’.”²⁰

Током Априлског рата, у заробљеној Војсци КЈ налазио се 41 војник родом из Купинова. Према податку Гемовића,²¹ сви су преживели рат. По свршетку рата, у Купиново се није вратио само Миловановић (Цвеје) Славко, пошто је емигрирао у Сједињене Америчке Државе. Заробљени припадници Војске КЈ из заробљеништва су се враћали током 1942/43, у 1944. није било повратка заробљеника, и коначно, сви заробљеници су се у Купиново вратили 1945. године.

¹⁶ Према сведочењу Бранка Вујичића и садржају необјављеног рукописа аутора Живојина Михајловића: „Драгослав Шумарац – Муса био је родом из Звезда у Србији, по занимању трговачки помоћник. Пре рата је радио у Шапцу. У Срем се пребацио преко Саве код села Проово, са Борицом из Обрежа и Шнајцом из Грабовца. Муса је доведен у команду Пограничне партизанске чете код команданта Марка Грчића – Дечка и комесара Радивоја Голубовића – Техничара. Везе са Србијом су тада одржаване преко Борице и Шнајца, касније је са њима у Србију ишао и Муса. Био је заменик неког партизанског официра у Ашањи. Када обавештајни подаци нису могли бити достављени том официру или Милану Степановићу – Матрозу, давани су Муси, који је имао везу и са командом поручја. Ако би се у Купинову нашао штаб неког партизанског батаљона или одреда, ту је био и Муса. Присуствовао је партијским, скојевским и другим састанцима у селу, знао је све чланове МНОО-а. Знао је све базе и склоништа у селу. Али, догодило се да се Муса завадио са Марком Ђирићем, замеником комесара Техничара, и намеравао је да га убије. За то се дознало, па је Муса у покушају ликвидације Марка спречен. Спречили су га курир чете Зоран Грујић и сам командант Дечко. Муса је ухапшен и отеран у команду подручја у Буђановце, одатле је успео да побегне фашистима у Шимановце, затим је прешао код фолсдојчера Антона Бауера у Руму, за кога је највероватније и радио као обавештајни агент. При фашистичком упаду у Купиново 07.07.1944. Муса је дошао са Бауером, гестаповцима Ђераном и Летеницом. Мусином личном заслугом тада је око 60 људи из Купинова отерано у логоре.”

¹⁷ Бранко Вујичић, *Изјава 4.8.2020*.

¹⁸ У овом раду коришћено је 7 пописа које је сачинио П. Гемовић. Спискови су настали непосредно по свршетку рата. Гемовић, као сведок догађаја и житељ Купинова који је лично морао познавати све људе које је пописао, у спискове уноси имена и презимена људи, али, у већини, уместо личних имена бележи надимке: Ђока, Тоша, Цвеја, итд.

¹⁹ Уважени П. Одобашић, дипл. археолог, истакнути културни радник из Купинова, за потребе овог истраживања уступио је део архивског материјала који је деценијама брижљиво сакупљао. Реч је о заоставштини Павла Гемовића и необјављеном рукопису Живојина Михајловића.

²⁰ Павле Гемовић, *Списак Кујинаца погинулих 1941. године приликом бомбардовања Београда*. Ђирилични рукописни документ, обим: 1 лист.

²¹ Павле Гемовић, *Списак заробљених приликом расула Југословенске војске 1941. год.* Ђирилични рукописни документ, обим: 2 листа.

„Повраћници из заробљеништва 1942: Борна (Бранка) Љуба, Лазар (Ђоке) Павле. Повраћници из заробљеништва 1943: Балог (Имре) Јошка, Гавриловић (Илије) Славко, Докић (Милана) Игњат, Ђуричић (Милан) Чедомир, Јовановић (Пуша) Божа. Повраћници из заробљеништва 1945: Будовачки (Драге²²) Жика; Бошњак (Ђоке) Милорад, Будимчић (Јоце) Влада, Белановић (Боје) Драга, Вулетић (Милан) Љубомир, Делић Богољуб, Делић (Жике) Гавра, Докић (Томе) Драга, Диздар (Воје) Сава, Дамјановић (Драге) Стева, Ердељан (Милан) Димитрије, Живановић (Петра) Павле, Зорић (Владе) Мирко, Змијанац Станко, Јовић (Жике) Бошко, Кукић (Лазара) Никола, Кнежевић (Ђоке) Мита, Лекић (Ђоке) Рада, Лекић (Ђоке) Жика, Марчић (Тоше) Милан, Милутиновић (Милана) Жарко, Миличевић (Боје) Гавра, Николић Живко, Николић (Чеде) Жика, Николић (Миће) Рајко, Путник (Јове) Илија, Петровић (Саве) Иван, Пејчић Павле, Раданов Кузман, Раданов Драга, Репић (Војина) Илија, Стајчић (Владе) Обрад, Тешин (Жике) Ђорђе.“²³

*

Почетком августа 1942, у Срему је деловао народноослободилачки покрет (НОП)²⁴ који је спровео акцију „ни зрна жита окупатору“.²⁵ „Окупаторско-усташка власт била је приморана да летину у Срему убира оружјем и помоћу силе, али је претрпела велике губитке: уз помоћ народа, сремски партизански одреди спалили су близу 3.000 јутара жита и уништили или онеспособили више од 50 вршалица и 100 косачица.“²⁶ Али, цену

²² Важно је подвући да се у Срему лично име, односно, надимак Драга јавља и као мушко и као женско име. Код изговора се разликује у акценту (што је тема за лингвисте). У оба случаја, надимак Драга се јавља као скраћени облик пуног имена, најчешће женских: Драгица, Драгиња, Драгојла и мушких: Драгутин, Драгољуб, Драгомир, Драгојло, Драгиша. Исти случај је и са надимком Љуба, који је изведеница од женских имена: Љубица, Љубина, мушких: Љубомир, Љубодраг, надимка Боја (или Бојка) од женских имена: Богдана, Богданка, Бојана и мушких Богдан, Бошко, Богољуб, Богосав, надимака Мила од женских: Милина, Милева, Милосава и мушких: Миливој, Милутин, и надимка Цвета, који у Срему произилази од женских имена: Цветана, Цветина, и мушких: Цветозар, Цветислав (од мушких имена извођен је и надимак Цеје). Ова имена су данас углавном заборављена, али су током прве половине XX века била популарна – упор. Матичне књиге крштених за источни Срем за наведени период у: ИАБ – Ф. *Збирка црквених матичних књига*. У послератној а нарочито савременој литератури, код аутора који су на основу личних имена жртава рата настојали да одреде пол страдалог лица, присутне су бројне грешке. Углавном се у тим анализама и пописима жртава рата надимак Драга и Цвета сврставају у категорију женских жртава, а надимак Љуба и Боја у мушке жртве, што је погрешно. Уз то, има примера да је особа којој је надимак био Драга, Цвета, Љуба, Боја/Бојка (без обзира на пол) у пописе жртава рата уведена два пута: са надимком и пуним именом, што уноси додатну конфузију у настојање да се коначно утврди тачан број страдалих људи у Другом светском рату.

²³ Павле Гемовић, *Списак заробљених ириком расула Југословенске војске 1941. год.* Ђирилични рукописни документ, обим: 2 листа.

²⁴ Више в.: Живан Куманов, „Документи о стварању и раду Народноослободилачких одбора у Војводини“, *Научни зборник Машице српске: серија друштвених наука*, 1 (1950), 209–215. Жарко Атанацковић, *Земун и околнина у рашу и револуцији*, (Београд: Нолит, 1962), 118–158.

²⁵ Новак Петровић, „Борба за жетву у Срему 1943.“, *Зборник за друштвене науке*, 39 (1964), 134–155.

²⁶ „По прорачунима усташке владе Срем је требао бити најважније пољопривредно производно подручје и житница НДХ. [...] Жетва и летина у Срему били једно од прворазредних питања усташке државе и њеног битисања. Па ипак, од 4 жетве у Срему – колико их је било за време окупације, усташка држава убрала је

успеха партизанске акције²⁷ којом је заустављена испорука жита окупатору, својим животима платило је цивилно становништво Срема.²⁸ О овом злочину²⁹, познатом као „Сремско крваво лето“ или „Акција Виктор Томић“³⁰, темељно је писао Душан Лазић Гојко,³¹ пажљиво бележећи имена свих жртава, међу којима су и страдалници из Купинова.³² „Злочини Виктора Томића у два пута захватили су Купиново. Зна се да је прво хапшење у Купинову извршено 08.08.1942,³³ а друго хапшење крајем августа“.³⁴ Заробљеници из првог хапшења ликвидирани су током ноћи 25. августа на Дудику,³⁵ а заробљеници из другог хапшења ликвидирани су 3. септембра у Сремској Митровици.³⁶ Овај масовни злочин и мобилизација коју је спроводила НДХ били су кључни догађаји у ратној хронологији Купинова.³⁷ Речено потврђује Бранко Вујичић, који сведочи да се његов отац Иван Вујичић, Србин из Купинова, у јесен 1942.³⁸ прикључио партизанима. Одлуку о одласку у партизан-

по својим плановима само ону у 1941. години.“ – Новак Петровић, „Борбе за власт и територију у Срему у јесен 1943“, *Зборник за друштвене науке*, 42 (1965), 94.

²⁷ Акцију је водио део Партизанског подунавског одреда који се почетком августа 1942. стационирао у Купинским ливадама. Како је претила опасност да их усташки таборник Аврам Андраш открије, партизани су га 07.08.1942 на њиви код Рудолфовог споменика ликвидирали. – Живојин Михајловић, н.д.

²⁸ Илија Трифуновић Бирчанин 20.10.1942. извештава Дражу Михаиловића о страшним покољима Срба у Павелићевој НДХ, подсећајући да је „стабилност и егзистенција те државе условљена потпуним уништењем Срба, и да се тај програм ефикасно остварује у Срему“. – Бранко Вуковић (редактор), *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том 14, књ. 1, (Београд: Војноисторијски институт, 1981), 669.

Из извештаја који је председник емигрантске владе др Слободан Јовановић 11.2.1943. из Лондона упутио краљевском посланству у Лисабону, дознаје се „да је генерал Дража Михаиловић у свом извештају навео да је усташки гувернер Срема и бивши пуковник Виктор Томић од краја септембра до краја децембра 1942. побио 30.000 Срба из Срема.“ – Никола Миличев, „Дража Михаиловић о броју жртава (I) 600.000 Срба убијено у НДХ (јануар 1943.)“, у: *Јасеновац*, уредници: Василије Ђ. Крестић, Мира Радојевић, Београд, Удружење за одбрану ћирилице „Добрица Ерић“, 2022, 108–112.

²⁹ Више в.: Јованка Петковић, „Акција Виктор Томић“, *Зборник за друштвене науке*, 35 (1963), 140–164; Dušan Lazić, Brana Majski, Dudik (Vukovar: Odbor za izgradnju i uređenje memorijalnog parka Dudik – Skupština općine Vukovar, 1977); Radovan Sremac, *Crimes of the Ustashe : Viktor Tomić's action in Srem in 1942*, Novi Sad: Archives of Vojvodina, 2023.

³⁰ „Комисија за утврђивање злочина окупатора утврдила је да су у 'Акцији Виктор Томић' почињени масовни злочини: Убиства и покоља – системски терор; убијање талаца; мучење грађанских лица; силовања; интернирање грађана под нехуманим условима; намерно рушење и пустошење имовине; пљачка.“ Бранимир Станојевић, *Усташки министар смрти : Анаџомија злочина Андрије Аршучковића* (Београд: Нова књига, Београд, 1986), 99.

³¹ Душан Лазић – Гојко, *Сремско крваво лето*, (Сремска Митровица: НИРО Сремске новине, 1982).

³² У заоставштини Гемовића нема података о страдању становника Купинова током 1942. године.

³³ Душан Лазић Гојко, *Сремско крваво лето*, н.д., 136.

³⁴ Исто, 266.

³⁵ Исто, 150.

³⁶ Исто, 266–268.

³⁷ О догађајима на простору Земунског среза у периоду 1942–1944. више в.: Снежана Алексић, *Историјски срез Земун (1941–1945) у архивској грађи и изворима*, (Нови Сад: Архив Војводине, 2022), 131–224.

³⁸ Први напад на Жандармеријско-домобранску постају у Купинову извео је III батаљон Сремског подунавског одреда, ноћу 20/21.10.1942. – Живојин Михајловић, н.д.

ску герилу Иван Вујичић доноси након сазнања да је његов млађи брат, Сава Вујичић,³⁹ ухапшен у Купинову у злочиначкој акцији усташе Томића, недуго по одвођењу из села ликвидира.⁴⁰

Почев од лета 1942, након партизанских акција (диверзија) у Земунском срезу, следиле су фашистичке одмазде. Да би избегли заробљавање које је значило одвођење у логоре или смрт на лицу места, становници источног Срема заклон од фашиста проналазе у оближњим шумама⁴¹ и Обедској бари.⁴² Али, у шумама су их сачекали партизани.⁴³ За војноспособне (мушкарци и жене), пут из шума равног Срема водио је у источну Босну. За већину Сремаца, то је био пут без повратка.⁴⁴ Сремци су почели пристизати на Мајевицу и

³⁹ „Син Рајка и Живане рођ. Гаврић, православне вере, родом из Купинова, срез Земун завичајан у Купинову, рођ. 11.03.1919., ратар, писмен, ожењен, нема деце, војску није служио, некажњаван. Суђено му је 24.08.1942, а стрељање је извршено сутрадан.” – Душан Лазич Гојко, *Сремско крваво лето*, н.д., 134.

⁴⁰ Бранко Вујичић, *Изјава 7.8.2020*: „Мој отац Иван, (рођ. 1911), није могао остати код куће, јер су људе купили у усташку војску. Прво је бежао у Србију, па се вратио одатле. У Купинову нису људи хтели да иду против свог капитала, знали су шта је то комунизам, а овде су људи имали, још од Аустрије. Добро су стајали. Срби су овде били већина. Писало се ћирилицом. Било је и Сокола, они су се бавили спортом. У Купинову је комуниста био само Ђорђе Марковић али, он није био Купинац. Био је рођени Румљанин, активни официр Војске КЈ, у Купиново се склонио по капитулацији код свог брата Вељка Марковића који је у Купинову држао дућан мешовите робе. Он је први био партизан, био је делија, погинуо је у рату. Још током лета 1941. Ђорђе је ишао кроз село, и мом тати каже: 'Иво, држ(и) се браће комуниста!' У лето 1942. из села су усташе из два пута отерали све прве људе. Отерали су и мог стрица, очевог млађег брата Саву, он је био 1919. годиште. Недуго затим, његово име објављено је на усташким плакатима – тако су усташе објављивале кога су убили. После тога, отац је отишао у партизане. Кад је кретао мати му се обесила око врата, плаче: 'Иво, шта ћу ја са двоје мале деце?' – (имао сам млађу сестру, она је тада имала 4 године) – отац каже: 'Како сви, тако ћеш и ти. Идем да осветим брата Саву, и да ја не пишем латиницом!' (Односи се на забрану ћириличног писма у НДХ, по „Законској одредби о забрани ћирилице“ која је донета 25.4.1941).

⁴¹ Нарочито у столетним шумама око села Купинова, у којима су се са мештанима Купинова крили и становници околних места. Према *Изјави* (11.2.2019) Милице Живановић из Бољеваца: „Бежао је народ, јако је бежао народ да би се спасао. Многи су се крили у шумама и ливадама у Купинову. Али, и тамо су усташе и швабе чудо направили! Побили су силни народ. У Купинову су убили и 3 Бољевчана.”

⁴² Бранко Вујичић, *Изјава 4.8.2020*: „Наши Купинци су се склонили у шуме око Обедске баре. Рачунали су да ће ту, као што је било и у I рату, сачувати главе. У I рату људи су се организовали у зелени кадар, али, то није било тако и у II рату. Када су се мој отац и још пар људи из Купинова одметнули у зелени кадар, у шуми су их дочекали партизани. Отац је кратко био у Срему у партизанима, до краја 1942. послат је у Босну.”

⁴³ О почетку деловања партизанског покрета у Срему 1941. више в.: Војноисторијски институт ЈНА (приређивач), *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том 1, књ. 6, *Борбе у Војводини*, (Београд: Војно дело, Просвета, 1955), 7–11. [Даље: Зборник НОР, том 1, књ. 6]; Жарко Атанацковић, *Срем у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, (Шимановци: Месна заједница, Месни одбор СУБНОР-а, 1968); Nikola Gažević (ur.), *Vojna enciklopedija, knj. 3, II izdanje*, (Beograd: Vojnoizdavački zavod; Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972), 112–113.

⁴⁴ Бранко Вујичић, *Изјава 4.8.2020*: „Отац је стигао у Босну у касну јесен 1942, командант му је био Милош Цекић. У пролеће 1943. вођене су борбе, отац је тешко рањен из пушкомитраљеза, негде код Зворника. Одатле су га Купинци који су били са њим у јединици пренели у партизанску болницу у Шековићима. Болница је била у једној пећини, код реке Ловнице, у близини црквице која се исто звала Ловница. Ту је партизанима било угодно, у тој речици су прали завоје. Та болница је потом била издата, у њу су упале усташе, а није било довољно наших људи да је одбрани. После рата, причао ми је неки Тоша, првоборац, и још двојица-тројица првоборца из Купинова, да су усташе у тој болници побили људе без иједног испавеног метка. Клади су их. Причали су ми првоборци да је то била језива дрека и запомагање, али им они, иако им

у Семберију у јесен/зиму 1942/43.⁴⁵ Из преписке четничких формација од 26.12.1942, дознаје се да је „на Мајевицу стигло из Срема 1.500 комуниста,⁴⁶ и да се у прво време четници нису хтели противу њих борити.“⁴⁷ После су ступили у борбу.

*

У Купинову је 1943. године деловао Месни народноослободилачки одбор (МНОО)⁴⁸ који је у садејству са НОП Срема учествовао у спаљивању рекордно богате жетве. „Те године, у вишемесечној бици за жетву партизанске јединице и народ спалили су 600 вагона жита.“⁴⁹ Као и претходне године, партизанска акција довела је до одмазде окупатора. Купиново је било нарочито погођено у августу 1943,⁵⁰ ради одбране становника села у борбу је ступио партизански Фрушкогорски одред⁵¹ али његова борбена снага није била довољна да се заштити цивилно становништво од фашистичког терора. Осим „битке за жетву“ и друге акције које је МНОО Купинова предузимао⁵² за последицу су

је задатак био да чувају болницу, нису могли помоћи – било их је мало и нису имали довољно оружја. Мој отац није био комуниста. Он је у партизане отишао да освети стрица Саву ког су убиле усташе и да се за све нас избори за слободу. За то је мој отац погинуо (заклан) као партизан у 32. години живота.“

⁴⁵ Више в.: Slavko Mićanović, *S Majevice i Semberije*, (Sarajevo: IO Veselin Masleša, 1981); *Зборник НОР*, том 1, књ. 6, 170.

⁴⁶ У послератној литератури припадници партизанских одреда су злоупотребљавани тако што им је намењана идеолошка одредница „комуниста“. Познато је да Сремци у НОВ нису масовно приступали из политичко-идеолошких разлога, већ је њихов одлазак у НОВ вођен egzистенцијалним и слободарским побудама – отпором према фашистичкој окупацији.

⁴⁷ Бранко Вуковић (ур.), *Зборник докумената...*, том 14, књ. 1, н.д., 810.

⁴⁸ Формиран у Шимановцима априла 1943. као огранак Земунског народноослободилачког одбора (НОО). Деловао до ослобођења 1944, обухватао је град Земун и Срез (села) Земун. Формирани су и МНОО-и који су били потчињени НОО. МНОО Купинова је почетком 1944. деловао у саставу: „Бошко Зечевић, Раја Јовић, Цвеја Бастајић, Душко Цицварић, сви из Купинова, отишли у НОВ 12.1.1944. У фебруару 1944. Бастајић се вратио као неспособан за војску и наставио да ради у селу као базирант, Цицварић је истог месеца погинуо у НОВ.“ – ИАБ, ф. 34, кут. 56, док. *Списак чланова НОО-а убијених, умрлих, оштераних у логор у Немачку и оних који су оштели у НОВ*.

⁴⁹ Новак Петровић, „Борбе за власт и територију у Срему у јесен 1943“, н.д., 94.

⁵⁰ „Партизани су из Купинова ноћу 3/4. августа прешли Саву и напали караулу Српске граничне страже код Ушћа, заробили оружје и вратили се у Купиново. Потом су 9. августа Немци камионом дошли из Шапца у Скелу, пребацили се преко Саве и упали у Купиново. Запленили су све чамце и пловне објекте, пљачкали по кућама, запленили мноштво свиња, оваца, гусака и коња које су при повратку у Србију чамцима пребацили преко Саве.“ – Живојин Михајловић, н.д.

⁵¹ Nikola Gažević (ur.), *Vojna enciklopedija, knj. 3, II izdanje*, (Beograd: Vojnoizdavački zavod; Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972), 113.

⁵² Једна од тих акција била је ликвидација завичајца Купинова Марка Бака, усташе. „Бако је био распоређен на службу у Босни. Када се вратио у Купиново 1943, хвалио се усташама и показивао слике о извршеним злочинима над босанском децом коју је набадао на нож. За ово су сазнали мештани и једна таква његова слика о злочинима дошла је у руке МНОО. Када се Бако једног поподнева 1943. враћао кући из Купинског кута, партизани су га сачекали и ликвидирали. Његова сестра Маришка, жена усташе Аврама Андраша, после ликвидације Бака у стопу је пратила Бошка Зечевића, долазила му на кућу интересујући се за брата. Када је она једном приликом дошла на кућу код Бошка, чланови покрета отпора су је у повратку сачекали и позвали је да је поведу да разговара са братом, на шта је она вољно пристала, и тако је изведена из Купинова, спроведена у Карловчић

имале фашистичке одмазде. У директном терору током 1943, ликвидирано је 23 цивила из Купинова. То су били:⁵³

„Арбановски (Чеде) Бора, погинуо у Ливадама.⁵⁴ Будимчић (Милана) Паја, погинуо у селу. Беливук Миливој, погинуо у селу. Вукосављевић (Гаје) Лазар, погинуо у селу. Вилотијевић (Раје) Светозар, погинуо у селу. Вилотијевић (Светозара) Никола, погинуо у селу. Вилотијевић (Светозара) Жика, погинуо у селу. Дворници (Мише) Павле-Пало, погинуо у селу. Ћирић (Павла) Сава, погинуо на ледини Вок.⁵⁵ Ћирић Љубомир, погинуо у граду Купинику.⁵⁶ Јовановић (Лазе) Цека, погинуо на Споменику.⁵⁷ Јовановић (Николе) Душан, погинуо у селу. Јовановић Сава, погинуо на Лединама.⁵⁸ Клипа Вељко, погинуо у граду Купинику. Курјачки (Живана) Душан, погинуо у селу. Лакатуш (Мартин) Ђура, погинуо на Споменику. Мазинанин (Ђоке) Живорад, погинуо на Ледини. Одобашић (Милана) Живка, погинула у Криваји.⁵⁹ Одобашић (Воје) Нера, погинула у Криваји. Петровић (Рајковић) Јела, погинула болесна у кревету. Пашански (Ђуре) Урош, погинуо у селу. Раданов (Арона) Цвеја, погинуо у Обеди.⁶⁰ Раданов (Цвеје) Стева, погинуо у Обеди.“⁶¹

Како би спречили фашистички терор, селу Купинову су почетком септембра у помоћ „притекле јединице III Војвођанске бригаде и I Сремског одреда. После жестоких борби које су трајале 24 сата село је ослобођено 03.09.1943.“⁶² Ипак, слобода није дуго трајала. Неколико дана касније, „у Срем је упућена казнена експедиција састављена од немачких полицијских снага, делова 173. резервне и 1. козачке дивизије.“⁶³ Једна четничка формација

и тамо ликвидирана. Маришка, као жена усташког таборника, имала је бројна познанства међу усташама и швабама, била је угледна, а поред тога и врло брбљива, па је постојала опасност да разоткрије целокупан рад Бошка Зечевића и других помагача и симпатизера НОП-а у Купинову.“ – Живојин Михајловић, н. д.

⁵³ Павле Гемовић, *Списак Кујинаца – жртве фашистичког терора у 1943. години*. Ћирилични рукописни документ, обим: 1 лист.

⁵⁴ Део атара (катастарске општине) Купинова између села и шуме.

⁵⁵ Потес Купинова између села и остатака средњовековне тврђаве Купиник.

⁵⁶ Остаци средњовековне тврђаве (града) Купиник.

⁵⁷ Део атара на тремеји катастарских општина и путева Купиново–Ашања–Обреж. На локацији се некада налазио споменик подигнут у знак сећања на краљевића Рудолфа. Више в.: Снежана Алексић, *Споменик краљевићу Рудолфу код Кујинова – остатак комеморативне плоче са ћириличним натписом*. www.archivum.arhivvojvodine.org.rs/spomenik-kraljevicu-rudolfu-kod-kupinova/. Датум приступа: 7.7.2025.

⁵⁸ Пашњак у Купинову према селу Прогару.

⁵⁹ Потес у атару Купинова.

⁶⁰ Потес Купинова према Обедској бари.

⁶¹ Павле Гемовић, *Списак Кујинаца – жртве фашистичког терора у 1943. години*. Ћирилични рукописни документ, обима 1 лист.

⁶² Slobodan Petrović (ur.), *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, (Beograd: Omladina), 1957, 952.

⁶³ Козачка дивизија није дејствовала у Купинову. Упор.: Новак Петровић, „Борбе за власт и територију у Срему у јесен 1943.“, н.д., 95–119.

прешла је Саву код Скеле и ноћу 5/6. септембара ушла у Купиново. Четници су село заузели без нарочитог отпора мештана и припадника НОП-а, али су, недуго по заузимању села, из правца Ашање дошле партизанске снаге. Отпочела је борба у којој је партизански командант звани Дечко изгубио живот. Губитака је било са обе стране. Четници су се до краја дана 6. септембра повукли преко Саве у Србију.⁶⁴ У Купиново су се вратили „6. октобра, после 4 сата борбе са партизанским снагама повукли су се у Србију. Потом су Немци 15. октобра упали у Купиново, извршили преметачину и пљачку. Почетком новембра у село долазе партизани. Прва организована мобилизација НОВ-а у Купинову извршена је 04.11.1943. Партизани су се након спроведене мобилизације, са регрутованим мештанима повукли из Купинова. Потом су фолксдојчери, предвођени Бауером, упали у село 26. и 30. новембра. Тражили су партизанске јатаке, пљачкали су становништво, ликвидирали 7 мештана. Следећи упад био је 5. децембра, упад четника 8. децембра, и поновни упади фолксдојчера 11, 16, 19. и 23. децембра.“⁶⁵

Терор над цивилима Купинова настављен је и у 1944. години. У село су 5. и 14. јануара 1944. дошли немачки војници. Оно мало стоке која је у селу заостала после свих пљачки у 1943, немачки војници су одвели са собом. Народноослободилачка борба у Срему настављена је и током 1944,⁶⁶ а настављен је и терор фашиста. У Купиново су „09.02.1944. упали удружени усташе и гестаповци, било их је 250 војника, име њиховог команданта остало је непознато. У том упаду фашисти су из кућа становника Купинова опљачкали покретни иметак у тада процењеној вредности од 1.420.700 куна,⁶⁷ убили су једног човека (Словака), четворица мештана Купинова су ухапшени и одведени из села.“⁶⁸ Касније, „од 7. до 15. маја 1944. фашисти су Купиново држали под блокадом. У селу и његовој околини – шумама и ливадама – ликвидирано је 167 људи из Купинова и околних села, у логоре је отерано 46 Сремаца, око 70 домаћинстава у Купинову фашисти су опљачкали и запалили им разне објекте.“⁶⁹

Крајем јуна 1944. у Срему је деловао Војни суд НОВ-а. Овај суд основан је „07.02.1944. на основу наредбе Врховног штаба НОВ. У кривичном предмету који је вођен против мештана Купинова, сарадника четничке организације 'Дража Михаиловић': Милутиновић Пере – Мозера, Ђирић Вукашина, Милутиновић Николе, Џоје Тривуна, Турак Ђорђа, и Хавран Маре која је оптужена за сарадњу са усташама, Војни суд је 29.06.1944. именоване осудио на смртну казну.“⁷⁰ Потом су Немци 7. јула у Купинову заробили и у разне логоре послали

⁶⁴ Fabjan Trgo (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том 14, knj. 3, (Београд: Војноисторијски институт, 1983), 35–46.

⁶⁵ Живојин Михајловић, н.д.; Бранко Вујичић, *Изјава 4.8.2020.*

⁶⁶ Више: Чедомир Попов, „Борба народноослободилачких снага Срема за пољопривредну производњу у току 1944. године“, *Зборник за друштвене науке*, 43 (1966), 63–106.

⁶⁷ Валута НДХ, била у оптицају током окупације.

⁶⁸ Снежана Алексић, *Југоисточни Срем средином XX века*, н.д., 265.

⁶⁹ Живојин Михајловић, н.д.

⁷⁰ Снежана Алексић, „Пресуде Војног суда НОВ-а у југоисточном Срему 1944. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2023), 119–123.

58⁷¹ људи. Са становницима Купинова ухапшени су и људи који нису били мештани села, али су се у Купинову крили. Ту су, између осталих, биле Нада Михајловић из Инђије,⁷² жена др Ивана Рибара Тонка и кћерка Вида.⁷³ По свршетку рата, 56 мештана Купинова, који су ухапшени 7. јула, вратили су се својим кућама, двоје људи није преживело заробљеништво:⁷⁴

„Арсенијевић (Славка) Љуба, место логора: Немачка. Арсенијевић (Николе) Рајко, место логора: Немачка. Вукосављевић (Душана) Милан, место логора: Немачка. Вукосављевић (Душана) Вера, место логора: Немачка. Девећ (Петра) Вељко, место логора: Аустрија. Давидовић (Боже) Марко, место логора: Немачка. Давидовић (Марка) Ангелина, место логора: Немачка.⁷⁵ Гавриловић Адам, место логора: Винковци. Грујичић (Адама) Богољуб, место логора: Немачка. Грујичић (Адама) Јелица, место логора: Немачка. Ердељан (Миле) Стеван, место логора: Немачка. Ђуричић (Петра) Ђока, место логора: Аустрија. Диздар (Воје) Благоја, место логора: Немачка. Диздар (Воје) Ружица, место логора: Немачка. Зорић (Петра) Радојица, место логора: Немачка. Живановић (Пере) Бранко, место логора: Немачка. Живановић (Пере) Стаза, место логора: Немачка. Ђуричић (Марка) Иван, место логора: Немачка. Ђуричић (Душана) Богда, место логора: Доњец Боке. Змијанац Павле, место логора: Аустрија. Ивошевић (Милана) Бранка, место логора: Немачка. Јовић (Цвеје) Драга, место логора: Доњец Боке. Јовановић (Милоша) Бранка, место логора: Немачка. Јовановић Стеван, место логора: Немачка. Јовановић (Радованов) Душан, место логора: Немачка. Крајновић (Душана) Персида, место логора: Немачка. Кокановић (Миливоја) Милена, место логора: Немачка. Крижан (Мише) Јанко, место логора: Немачка. Крижан (Јанка) Сеша,⁷⁶ место логора: Немачка. Лакатуш (Ђуре) Јанко, место логора: Немачка. Марић (Саве) Петар, место логора: Доњец Боке. Марић (Петра) Десанка, место логора: Аушвиц. Марић (Илије) Јела, место логора: Немачка. Марић (Стеве) Мира, место логора: Осек.⁷⁷ Марић (Стеве) Анђа, место логора: Немачка. Милутиновић (Паје) Стева, место логора: Немачка. Михајловић (Жике) Славко, место логора: Немачка. Наумов (Васе) Бошко, место логора: Немачка. Николић (Живкова) Живка, место логора: Немачка. Остојић (Живка) Чеда, ковач,

⁷¹ У оригиналу убележено је 57 редних бројева зато што је у њему, услед очигледне рукописне грешке, редни број 6 два пута наведен.

⁷² Нада је као партизански рањени борац била на опоравку у Купинову. Њу је током рације препознао и силовао Драгослав Шумарац Муса (видети овде ф. 21). Потом су је силовали и остали фашисти под командом Бауера из Руме, тукли, одрезали јој груди и убили. Бранко Вујичић, *Изјава* 4.8.2020; Живојин Михајловић, н.д.

⁷³ Тонку и Виду Рибар препознао је Драгослав Шумарац Муса. Тонка је ликвидирана у селу истог дана, Вида је одведена из Купинова. – Бранко Вујичић, *Изјава* 7.8.2020.

⁷⁴ Павле Гемовић, *Списак Куйинаца који су оштерани од нејријашеља у разне конц[ентрационе] логоре у 1944. години*. Ћирилични рукописни документ, обим: 3 листа.

⁷⁵ У оригиналном списку овај и претходни редни број нумерисани су бројем 6.

⁷⁶ Верно оригиналу.

⁷⁷ Пре рата у Срему је за именовање града Осијека коришћен израз „Осек“.

место логора: Немачка. Одобашић (Адама) Иван, место логора: Немачка. Пејчић (Жарка) Славица, место логора: Немачка. Петровић (Цвеје) Бошко, место логора: Немачка. Петровић (Петра) Цвеја, место логора: Немачка. Петровић (Раје) Славица, место логора: Немачка. Примедба: стрељана, није се вратила. Петровић (Раје) Радмила, место логора: Немачка. Радосављевић (Раје) Радмила, место логора: Немачка. Радосављевић (Радована) Живка, место логора: Немачка. Радосављевић (Цвеје) Лепа, место логора: Немачка. Ранисављевић (Стеве) Цвеја, место логора: Винковци. Примедба: стрељан. Радошевић (Милана) Милорад, место логора: Немачка. Радујков (Бошка) Вера, место логора: Немачка. Стајчић (Лазе) Нада, место логора: Немачка. Север (Митра) Петар, место логора: Осек. Сомборац Кузман, место логора: Немачка. Станојевић (Дише) Јела, место логора: Немачка. Тураковић (Илије) Цвеја, место логора: Доњец Боке. Јанковић (Васе) Крста, место логора: Бреслав.⁷⁸

Попис заробљених становника села Купинова у 1944. сведочи само о једној од етапа страдања у јулу 1944. Неколико дана након масовног хапшења, „у село 11. јула поново долазе фашисти – швабе из Бечмена и усташе. Становништво су затворили у цркву Светог Духа, вршећи преметачину и пљачку по свим кућама у селу. Тог дана порушене су три српске цркве у Купинову. Торањ цркве Св. Духа је миниран, при паду је уништио остатак цркве из 1812. године. Људи који су били заточени у цркви пуштени су да из ње изађу непосредно пре експлозије. Хицима испаљеним из минобацача разрушена је црквица Мајке Ангелине у купинским ливадама на левој обали Обедске баре, а демолирана је и средњовековна црква Св. Луке у непосредној близини остатака тврђаве Купиник. Злочин су починиле усташе и фолксдојчери, предвођени Јоханом Вагнером, швабом из Бечмена.“⁷⁹ Недуго након овог злочина, „13. јула, четници долазе у Купински кут. Нису улазили у село, али су покупили стоку коју су мештани Купинова крили у Куту, заробили су и одвели људе које су у Куту затекли: Јову Миловановића, Мојицу – Мојсила Милутиновића, Срету Миркановића, Крсту Кадулу и Миту Селака. Четници удружени са недићевцима и љотићевцима упали су у Купиново 15. августа, потом и 18. августа, када су ухапсили и одвели Мацу Ђирић, Јагоду Крстоношић и Милу Стајчић. Наредни упади четничких формација у Купиново били су: 20, 23. и 25. августа.“⁸⁰ У литератури има помена да су у Купинском куту, у другој половини августа, вођене борбе између Сремске јуришне групе – четничке формације Драже Михаиловића и јединица НОВ-а.⁸¹ Четници у Купиново поново долазе „2. септембра, тада су ухапсили и одвели: Богдану Јанковић, Милену Диздар, Станку Стајчић, Николу Миркановића, Жику Петровића, Илију Станојевића, Жарка Пекића, Андрију и Миту Остојић. Потом су у селу боравили од

⁷⁸ Павле Гемовић, *Списак Купинаца који су оштерани од нејријашеља у разне конц[ентрационе] логоре у 1944. години*. Ђирилични рукописни документ, обим: 3 листа.

⁷⁹ Снежана Алексић, *Историјски срез Земун (1941–1945)*, н.д., 4.

⁸⁰ Живојин Михајловић, н.д.

⁸¹ Fabjan Trgo (ur), *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том 14, knj. 4, (Београд: Војноисторијски институт, 1985), 142–143.

12. до 14. септембра,⁸² када су се повукли пред VI и X војвођанском бригадом, које су до 16.09.1944. 'очистиле' терен око Купинова и Купинског кута од четника."⁸³

Током 1944. године, у директном терору, животе је изгубило 33 мештана Купинова:⁸⁴

„Будимчић Љуба, погинуо на њиви. Будимчић (Љубе) Живојин, погинуо на њиви. Бастајић Иван, погинуо у Ливадама. Будимчић (Ј.) Наталија, погинула у селу. Примедба: у одбрани Наде Михајловић. Бастајић (Аце) Јоца, погинуо на Споменику. Белановић (Драге) Велимир, погинуо у Ливадама. Вукосављевић (Лазе) Васа, погинуо у Прогару.⁸⁵ Гавриловић (Васе) Лазар, погинуо у Купинском куту.⁸⁶ Дроњак Лазар, погинуо у Купинском куту. Делић Киривој, погинуо у Дечу.⁸⁷ Делибас (Милана) Бела, погинула у Ливадама. Девић (Алексе) Чедомир, погинуо у Ливадама. Ђирић (Павла) Славко, погинуо у Купинском куту. Живић (Милана) Жика, погинуо у Купинском куту. Ђалић Цвеја, погинуо на њиви. Ђалић (Цвеје) Петар, погинуо на њиви. Јовић Јован, погинуо у Купинском куту. Јовић (Цвеје) Радован, погинуо у Ливадама. Јанковић Васа, погинуо у кући. Крстоношић (Душана) Жика, погинуо у Ливадама. Маџаревић (Васе) Петар, погинуо на Споменику. Миличевић (Гавре) Спаса, погинуо у Ливадама. Петровић Рутунић Марија, погинула у Прогару. Пашански (Ранка) Жика, погинуо на Споменику. Стојковић Рада, погинуо у Купинском куту. Стајчић (Стевана) Иван, погинуо у Купинском куту. Стајчић (Ивана) Бошко, погинуо у Купинском куту. Стајчић (Ивана) Воја, погинуо у Купинском куту. Секички Марко, погинуо у Ливадама. Тополски Мартин, погинуо код куће. Шојић (Адам) Рајко, погинуо у Ливадама. Шојић (Рајка) Ђока, погинуо у Ливадама. Радошевић (Милан) Цига, погинуо на Споменику."⁸⁸

У јануару 1944. НОП је прогласио општу мобилизацију у Срему. Тада је у редове НОВ-а ступило 109 мештана Купинова:⁸⁹

„Арсенијевић (Жике) Сава, борац. Примедба: био у четницима. Беретић (Петра) Јован, коњоводац. Белановић (Драге) Душан, болничар. Борна (Бранка) Чеда,

⁸² Радило се о повлачењу четничких формација из Србије. Груписали су се на потезу Обреж – Купиново – Прогар – Бољевци. Главни штаб НОВ и ПО Војводине издао је 12.9.1944. наредбу VI и X војвођанској бригади: „немилосрдно уништавање четника и привлачење домобранства у наше редове“. Више в.: Снежана Алексић, *Историјски срез Земун (1941–1945)*, н.д., 220–223.

⁸³ Живојин Михајловић, н.д.

⁸⁴ Павле Гемовић, *Списак Купинаца – жртве фашистичког терора у 1944. године*. Ђирилични рукописни документ, обим: 2 листа.

⁸⁵ Суседно село.

⁸⁶ Шума у катастарској општини Купиново уз реку Саву.

⁸⁷ Село у околини.

⁸⁸ Павле Гемовић, *Списак Купинаца – жртве фашистичког терора у 1944. године*. Ђирилични рукописни документ, обим: 2 листа.

⁸⁹ Павле Гемовић, *Списак бораца НОР из Купинова који су ступили 1944. године у НОВ*. Ђирилични рукописни документ, обим: 4 листа.

борац. Бастајић (Жарка) Рада, борац. Будимчић (Жике) Јован, руководилац. Бастајић (Петра) Жика, борац. Будимчић (Пере) Славко, борац. Бастајић (Жарка) Спаса, борац. Будимчић (Чеде) Вељко, борац. Вланиколин (Адама) Жика, борац. Вукосављевић (Душана) Цвека, борац. Примедба: заробљен од Немаца. Вилотијевић (Петра) Жика, борац. Гемовић (Павла) Рајко, митраљезац. Гемовић (Павла) Боривој, борац. Грујић (Срете) Љубиша, борац. Примедба: стрељан од четника. Грујичић (Адама) Цвеја, борац. Грујичић (Адама) Душан, борац. Грујичић (К.) Петар, борац. Грујичић (Мише) Славко, борац. Гавриловић (Жике) Ћорђе, борац. Делић (Кире) Младен, борац. Дрожђик Стеван, борац. Девић (Николе) Лазар, борац. Докић (Томе) Момир, ком[андант] вода. Докић (Јове) Богољуб, борац. Докић (Стеве) Бранко, руководилац. Ћорђевић (Ћоке) Сава, борац. Ћурчић (Ане) Жика, борац. Ћурчић (Жарка) Спасоје, борац. Ивошевић (Милана) Милорад, борац. Јовић (Славка) Раја, руководилац. Јовић (Влајка) Раја, борац. Јовић (Милана) Лазар, борац. Јовић (Лазара) Милан, борац. Јовић (Илије) Сава, борац. Јеловац (Душана) Аца, борац. Јовановић (Ћуре) Кићан, борац. Јовановић (Ћуре) Жика, борац. Јовановић (Ћуре) Антон, борац. Јовановић (Ћуре) Златан, борац. Јовановић (Које) Сава, борац. Јовановић Јован, шумар, борац. Зечевић (Чеде) Бошко, руководилац. Костић (Марка) Жика, борац. Костић (Душана) Лазар, борац. Котуровић (Љубе) Никола, борац. Котуровић (Љубе) Јован, борац. Кнежевић Бранко – Перчин, борац. Курјачки (Ивана) Богдан, борац. Курјачки (Ивана) Бранко, борац. Курјачки (Душана) Ћорђе, борац. Лукач (Глише) Жарко, кувар. Лукач (Гавре) Жика, борац. Милутиновић (Чеде) Душан, борац. Маџаревић (Пере) Срета, борац. Марковић (Драгиша) Ћока, борац. Миловановић (Илије) Мила, борац. Миловановић (Жике) Иван, борац. Марић (Цвеје) Зоран, борац. Марић (Цвеје) Миодраг, водни делегат. Малетић (Жике) Светозар, борац. Маџаревић (Које) Момир, борац. Миличевић (Ранка) Цвеја, борац. Николић (Аћима) Никола, борац. Наумов (Бранка) Вукашин, борац. Наумов (Васе) Милан, борац. Остојић (Чеде) Коста, борац. Одобашић (Андрије) Петар, борац. Одобашић (Андрије) Стева, борац. Опавски (Мише) Миша, борац. Остојић (Ф.) Вукашин, борац. Обровац (Ранка) Душан, борац. Петровић (Николе) Ћока, водник вода. Петровић (Николе) Жика, борац. Петровић (Бранка) Иван, борац. Петровић (Цвеје) Славко, борац. Путник (Јове) Стева, борац. Пекић (Жарка) Бошко, борац. Петровић (Милорада) Жарко, борац. Плавшић (Ћоке) Милорац, борац. Пејчић (Жарка) Сава, борац-десертер. Репић (Војина) Тома, борац. Репић (Војина) Лазар, борац. Репић (Ћоке) Јоца, борац. Радосављевић (Димитрије) Цвеја, борац. Ранисављевић (Панте) Србислав, борац. Радосављевић (Ивана) Сава, борац. Радосављевић (Чеде) Спаса, борац. Ранисављевић (Лазе) Лепа, болничарка. Радујковић (Пеје) Марко, борац. Радосављевић (Цвеје) Зоран, борац. Радул (Жике) Милан, борац. Радул (Жике) Крста, борац. Сеферин (Мише) Павле, борац. Север (Митра) Воја, десертер. Селак (Саве) Иван, борац. Селак (Љубе) Мита, борац. Станојевић (Илије) Душан, борац. Станојевић (Илије) Тоша,

борац. Станојевић (Петра) Никола, борац. Славнић (Петра) Жика, борац. Стајчић (Животе) Бора, борац. Шарчевић (Васе) Петар, борац. Шарчевић (Васе) Цвеја, борац. Шарчевић (Љубе) Мирко, борац. Шојић-Мутић (Пере) Бранко, борац. Тураковић (Ђорђа) Илија, борац. Цицвара (Илије) Душко, борац.“⁹⁰

Током 1944, углавном у коначним борбама за ослобођење, погинуло је 38 бораца НОВ-а, пореклом из Купинова:⁹¹

„Бастајић (Жарка) Рада, борац. Будимчић (Пере) Славко, борац. Вилотијевић (Пере) Жика, борац. Гемовић (Павла) Рајко, митраљезац.⁹² Грујић (Срете) Љубиша, борац. Грујић (Адама) Цвеја, борац. Грујић (К.) Петар, борац. Девећ (Николе) Лазар, борац. Јовић (Славка) Раја, борац-руководилац. Јовић (Милана) Лазар, борац. Јовић (Лазара) Милан, борац. Јовановић (М.) Жика, борац. Јовановић (Дује) Антун, борац. Јовановић (Које) Сава, борац. Јовић (Илије) Сава, борац. Зечевић (Чеде) Бошко, борац-руководилац. Котуровић (Љубе) Јован, борац. Курјачки (Ивана) Богдан, борац. Курјачки (Ивана) Бранко, борац. Милановић (Илије) Мила, борац. Маџаревић (Које) Момир, борац. Наумов (Васе) Милан, борац. Одобашић (Андрије) Петар, борац. Опавски (Мише) Миша, борац. Обровац (Ранка) Душан, борац. Пекић (Жарка) Бошко, борац. Петровић (Милорада) Жарко, борац. Ранисављевић (Панте) Србислав, борац. Радосављевић (Чеде) Спаса, борац. Ранисављевић (Лазе) Лепа, болничарка. Радужков (Паје) Марко, борац. Радосављевић (Цвеје) Зоран, борац. Станојевић (Илије) Тома, борац. Стајчић (Петра) Никола, борац. Славнић (Петра) Жика, борац. Стајчић (Животе) Бора, борац. Шарчевић (Л.) Цвеја, борац. Цицвара (Илије) Душан, борац.“⁹³

По ослобођењу Београда, 20.10.1944. издато је наређење јединицама НОВ-а да у садејству са Црвеном армијом слома одбрану Немаца на левој обали Саве.⁹⁴ „XVI Војвођанска дивизија у садејству са 517. противтенковским и 563. бацачким пуком (Каћуше) Црвене армије, добила је задатак да форсира Саву код села Скела и да продире правцем: Купиново – Ашања – Деч – Војка – Стара Пазова.“⁹⁵ Купиново је ослобођено 22.10.1944.⁹⁶

⁹⁰ Павле Гемовић, *Списак бораца НОР из Купинова који су сћуили 1944. године у НОВ*. Ћирилични рукописни документ, обим: 4 листа.

⁹¹ Павле Гемовић, *Списак бораца НОР из Купинова који су поинули у НОВ у 1944. години*. Ћирилични рукописни документ, обим: 2 листа.

⁹² Син Павла Гемовића.

⁹³ Павле Гемовић, *Списак бораца НОР из Купинова који су поинули у НОВ у 1944. години*. Ћирилични рукописни документ, обим: 2 листа.

⁹⁴ Саво Дрљевић, „Ослобођење Београда октобра 1944“, *Годишњак града Београда*, бр. 6 (1959), 610.

⁹⁵ Владимир Владица Томић, *Жарковац*, (Рума: Српска књига, 2002), 206.

⁹⁶ Nikola Gažević (ur.), *Vojna enciklopedija, knj. 1, II izdanje*, (Београд: Vojnoizdavački zavod, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970), 577.

ЗАКЉУЧАК

Купиново је током Другог светског рата изузетно пострадало. Све војне формације која су долазиле у село у њему су вршиле терор.⁹⁷ Иако се, одмах по ослобођењу, приступило пописима ратних жртава, њихов број ипак није тачно утврђен. Непосредно по окончању рата, подношене су пријаве о свим страдалим лицима, без обзира на којој супротстављеној страни су лица изгубила живот. Касније, евидентирање ратних жртава добија политичку конотацију – из пописа су изостављена она лица која су животе изгубила на пораженој страни,⁹⁸ што је највероватније кључни разлог зашто до данас број страдалих завичајаца Купинова (укупан демографски губитак⁹⁹) током Другог светског рата није прецизно утврђен. Чињенице у вези са масовним страдањима, хапшењима и одвођењима у разне логоре (радне, пролазне, концентрационе), показало се, великог броја становника Купинова, данас су мало познате.

⁹⁷ У разговору који је вођен са Бранком Вујичићем 16.10.2022, на питање „која војска је била најгора?“ казивач одговара: „Сви су били најгори!“

⁹⁸ Бранко Вујичић, *Изјава 4.8.2022*: „Рат ти је велика несрећа људи. Отац ми је погинуо у партизанима, стрица Саву су убиле усташе, а њиховог рођеног брата, мог стрица Јову Вујичића који је био у четницима у Србији, убили су партизани кад је дошао у Купиново пред ослобођење.“

⁹⁹ Упор.: Снежана Алексић, „Неке контроверзе о демографским променама становништва Земунског среза које се јављају као последица Другог светског рата“, *У: Годишњак за истраживање Јеноцида*, бр. 15 (2023), 111–127.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Архивска грађа

Историјски архив Београда (ИАБ), фонд: НОО Земун (ф. 34), кут. 56.

Приватна збирка Перице Одобашића, Купиново:

Живојин Михајловић, *Хроника Кујинова*, необјављен рукопис.

Павле Гемовић, 7 спискова, необјављен рукопис.

Литература

Алексић, Снежана. *Кујиново у изворима и трађи*. Нови Сад: Архив Војводине, 2022.

Алексић, Снежана. *Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда: Добровољно силом наћерано*. Нови Сад: Прометеј, Архив Војводине, 2020.

Алексић, Снежана. *Историјски срез Земун (1941–1945) у архивској трађи и изворима*. Нови Сад: Архив Војводине, 2022.

Алексић, Снежана. „Пресуде Војног суда НОВ-а у југоисточном Срему 1944. године.“ *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2023), 113–132.

Алексић, Снежана. „Неке контроверзе о демографским променама становништва Земунског среза које се јављају као последица Другог светског рата.“ *Годишњак за истраживање јеноцида*, бр. 15 (2023), 111–127.

Алексић, Снежана. *Споменик краљевићу Рудолфу код Кујинова – остатак комеморативне плоче са ћириличним натписом*. www.archivum.arhivvojvodine.org.rs/spomenik-kraljevicu-rudolfu-kod-kupinova/ Датум приступа: 7.7.2025.

Атанацковић, Жарко. *Земун и околина у рату и револуцији*. Београд: Нолит, 1962.

Атанацковић, Жарко. *Срем у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*. Шимановци: Месна заједница, Месни одбор СУБНОР-а, 1968.

Вуковић, Бранко (уредник). *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*. Том 14, књ. 1. Београд: Војноисторијски институт, 1981.

Војноисторијски институт ЈНА (приређивач). *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*. Том 1, књ. 6, *Борбе у Војводини*. Београд: Војно дело, Просвета, 1955.

Gažević, Nikola (urednik). *Vojna enciklopedija*. Knj. 1, II izdanje. Beograd: Vojnoizdavački zavod, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.

Gažević, Nikola (urednik). *Vojna enciklopedija*. Knj. 3, II izdanje. Beograd: Vojnoizdavački zavod; Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.

Дрљевић, Саво. „Ослобођење Београда октобра 1944“, *Годишњак града Београда*, бр. 6 (1959), 585–617.

Куманов, Живан. „Документи о стварању и раду Народноослободилачких одбора у Војводини.“ *Научни зборник Маџице српске: серија друштвених наука*, бр. 1 (1950), 209–215.

Lazić, Dušan, Majski, Brana. *Dudik*. Vukovar: Odbor za izgradnju i uređenje memorijalnog parka Dudik – Skupština općine Vukovar, 1977.

Лазич, Душан – Гојко. *Сремско крваво лето*. Сремска Митровица: НИРО Сремске новине, 1982.

Миличев, Никола. „Дража Михаиловић о броју жртава (I) 600.000 Срба убијено у НДХ (јануар 1943)“, у: *Јасеновац*, уредници: Крстић, Василије Ђ.; Радојевић, Мира, 108–112. Београд: Удружење за одбрану ћирилице „Добрица Ерић“, 2022.

Мићановић, Slavko. *S Majevice i Semberije*. Sarajevo: IO Veselin Masleša, 1981.

Петковић, Јованка. „Акција Виктор Томић.“ *Зборник за друштвене науке*, 35 (1963), 140–164;

Петровић, Новак. „Борба за жетву у Срему 1943.“, *Зборник за друштвене науке*, бр. 39 (1964), 134–155.

Петровић, Новак. „Борбе за власт и територију у Срему у јесен 1943.“ *Зборник за друштвене науке*, бр. 42 (1965), 94–120.

Petrović, Slobodan (urednik). *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*. Beograd: Omladina, 1957.

.Попов, Чедомир. „Борба народноослободилачких снага Срема за пољопривредну производњу у току 1944. године“, *Зборник за друштвене науке*, 43 (1966), 63–106.

Sremac, Radovan. *Crimes of the Ustashe : Viktor Tomić's action in Srem in 1942*. Novi Sad: Archives of Vojvodina, 2023.

Станојевић, Бранимир. *Усташки министар смрти : Анаџомија злочина Андрије Арџуковића*. Београд: Нова књига, Београд, 1986.

Томић, Владимир Владица. *Жарковац*. Рума: Српска књига, 2002.

Fabjan, Trgo (urednik). *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom 14, knj. 4. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1985.

Изјаве:

Бранко Вујичић, рођ. 1935. у Купинову где и данас живи. Сведок ратних догађаја. Разговори вођени 4.8.2020. и 16.10.2022. Аудио снимци разговора у поседу С. Алексић.

Милица Живановић рођ. Остојић, из Бољеваца (1927–2025). Разговор вођен 11.2.2019. Аудио снимак разговора у поседу С. Алексић.

Assoc. Prof. Snežana B. Aleksić, PhD of Economics

MB University of Belgrade

Faculty of Business and Law

Teodora Draljzera 27, Belgrade

snezanaaleksic3@gmail.com

KUPINOVO UNDER OCCUPATION AND IN THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE, 1941–1945

Summary: This paper explores the local dimensions of violence and institutional mechanisms in the village of Kupinovo during World War II. Through critical analysis of documents, testimonies, and administrative reports, the research reconstructs the dynamics between occupying forces, local authorities, and the civilian population, highlighting the complexity of identifying victims and perpetrators. The study is based on a multidisciplinary approach that integrates historical methodology, institutional analysis, and archival microstudy. It contributes to a deeper understanding of local mechanisms of violence and remembrance, positioning them within the broader framework of genocide history and institutional cultures of memory.

Key words: Kupinovo, Srem, victims, casualties.

УДК 050.48НОВА ПОШТА(497.113)"1941/1944"
94:355.425.2(497.113)"1941/1944"
DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.17.2025.MOL.59-82>
оригинални научни чланак/original scientific article
примљен / received: 01. 09. 2025.
прихваћен / accepted: 15. 12. 2025.
<https://orcid.org/0009-0000-7401-7903>

Милица Мољски (2000), мср историчар
Музеј жртава геноцида, Београд
Стипендиста Министарства науке,
технолошког развоја и иновација
milica.moljski@muzejgenocida.rs

ОКУПАЦИЈА БАЧКЕ: УЛОГА ЛИСТА *НОВА ПОШТА* У ПРЕДСТАВЉАЊУ И ПРИКРИВАЊУ ЗЛОЧИНА МАЂАРСКЕ ОКУПАЦИОНЕ ВЛАСТИ

Сажетак: Рад се бави анализирањем наратива о масовним ратним злочинима почињеним за време мађарске окупације Бачке током Другог светског рата у једином листу на српском језику и ћириличном писму – *Новој пошти*. Истраживање се усмерава на приказ страдања српског становништва на тој територији, улогу Српске православне цркве у збрињавању деце из оформљених логора, као и на политичке интервенције поводом јануарских злочина 1942. године. Посебна пажња посвећена је начину на који су интернирци били представљени у јавности, те улози коју је играла црквена заједница у њиховом збрињавању. Кроз анализу новинских чланака показује се колико је медијски дискурс био у функцији релативизације злочина, представљања мађарских власти у позитивном светлу и скретања пажње са одговорности за масовне репресалије, како према српском, тако и према јеврејском становништву. Рад истиче и улогу појединаца попут Милана Л. Поповића и епископа Иринеја Ђирића. Кроз покушаје да српско становништво пасивизује, а окупационе власти учврсти и стабилизује, *Нова пошта* представља гласило које је од 1941. до 1944. године покушавало да прикрива истину и ствара привид нормалног живота за време мађарске окупационе власти. Рад је написан на основу анализе свих дигитализованих бројева *Нове поште*, као и уз помоћ релевантне историографске литературе.

Кључне речи: злочини, Други светски рат, Бачка, мађарска окупација, Милан Л. Поповић, Иринеј Ђирић, *Нова пошта*.

УВОД

Након војног пуча извршеног 27. марта у Београду, Врховна команда Немачке приступила је „кажњавању“ Краљевине Југославије 6. априла 1941. године. Сукобу се прикључила и Хортијева Мађарска, кршећи потписан Уговор о сталном миру и вечитом пријатељству са Краљевином Југославијом од 12. децембра 1940. године. Наиме, настанак Независне Државе Хрватске 10. априла 1941. године, Мађарска је употребила као аргумент за престајање постојања Југославије и адекватан изговор за поништавање Уговора о пријатељству. Тог дана Влада у Будимпешти одобрила је заповест регента Миклоша Хортија о ратним операцијама у области Délvidék (Јужни крајеви): „Мада се радило о класичној окупацији туђих територија, Мађарска је своју политику правдала исправљањем тријанонске неправде и реституцијом својих територија. Та политичка платформа биће основна политичка оријентација и највећег дела војвођанских Мађара.“¹ Према Хортијевом наређењу, мађарске трупе кренуле су ка такозваним „јужним хиљадугодишњим границама“. С друге стране, значајна улога медија и пропаганде показала се како почетком Другог светског рата, тако и приликом окупације Бачке – писањем штампе и говорима преко радија приказани су неистинити сурови прогони над Мађарима у Југославији, док се о Србима причало као о народу без историје који нема права на територију данашње Војводине, а о Јеврејима као „христоубицама“.

Резултат напада мађарских трупа 11. априла видео се након непуне четири дана – без борбе, заузети су Бачка, Барања, Међумурје и Прекомурје. Током уласка мађарске окупаторске војске почињен је први од три таласа масовних злочина поменутог окупатора на подручју окупираних Бачке у Другом светском рату. Уједно, ово су и први масовни злочини почињени у целокупној окупираној Југославији. Мада је команди мађарске армије било јасно да је југословенска војска сломљена немачким ударима већ напустила своје положаје², у око педесет места Бачке и Барање убијено је, уз помоћ домаћих Мађара, између 2.300 и 3.500 лица³, претежно Срба. Мађарски подаци говоре о 1.435 цивилних жртава.⁴ По броју страдалих цивила издваја се српско колониистичко село Сириг, у којем је, 13. и 14. априла 1941. године, окупатор убио најмање 111 лица.

Поред наведених злочина, посебно треба истаћи извршену пљачку током априла 1941. године, процењену на 639.251.271 предратних динара⁵ и план денационализације којим је

¹ Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini: 1941–1946*, (Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 1996), 210.

² Генерал Пал Петерди, командант пешадијске дивизије која је продрла између Дунава и Тисе, известио је 12. априла команданте дивизије да главна команда не рачуна на жестоку одбрану непријатеља.

³ Историчар Звонимир Голубовић наводи у свом делу *Рација у Јужној Бачкој 1942.* да је мађарско домобранство са домаћим Мађарима убило, према сопственом признању, 2.300 лица, док подаци Анкетне комисије наводе да је страдало 3.500 људи, махом Срба. У књизи *Историја Мађара* помиње се да је страдало 3.000 југословенских држављана.

⁴ Као чест аргумент зашто је страдало толико људи, наводе се учестали напади четника. Командант Четвртог корпуса, генерал-лајтнант Ласло Хорват, ову аргументацију оценио је као нереалну, истичући да је у мађарским трупима владала паника и да су под њеним утицајем трупе саме иницирале пуцњаву. Enike Šajti, *Mađari u Vojvodini: 1918–1947*, (Novi Sad: Forum, 2010), 129–131.

⁵ Звонимир Голубовић, *Рација у јужној Бачкој 1942.*, (Нови Сад: Музеј Војводине, 1992), 13.

предвиђено протеривање Срба, Јевреја и Рома досељених у Бачку после 31. октобра 1918. године. Ипак, пошто између немачких и мађарских власти није постигнут споразум о протеривању, непротеран део становништва депортиран је у логоре по Бачкој и Барањи. Током маја и априла 1941. године основани су сабирни логори у Новом Саду, Суботици, Врбасу, Старом Бечеју, Бачкој Паланци, Бачкој Тополи, Тителу, Бегечу, Дероњама, Сенти, Оџацима, Старој Кањижи, Апатину, Сомбору, Кнежевим Виноградима и Белом Манастиру. Становништво је депортирано и у Мађарску, у логор Шарвар. Поред Шарвара, у Мађарској су постојали логори у Барчу, Баји, Нађкањижи, Киштарачи, Гарањи и Фенађшагу.⁶

Други талас масовних злочина почињен је јануара 1942. године. Назван је рацијом, термином којим се означава проналажење сумњивих лица. Ипак, с обзиром на то да термин не одговара размерама злочина, сматра се еуфемизмом и у новијој српској историографији често је замењен појмом погром. Обухватао је скоро сва места Шајкашке, Стари Бечеј и Нови Сад са околином и представљао је скоро једномесечну блокаду живота у којој је, према подацима Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, живот изгубило 3.417 лица српске, јеврејске и ромске националности.⁷ Такође, овај злочин назван је још и *хладним данима* у којима су, након егзекуције, тела жртава бацана у залеђену Тису и Дунав, с обзиром на то да је зима 1942. године била једна од најхладнијих зима у историји Бачке.

Трећи талас масовних злочина уследио је 1944. Односи се на депортовање јеврејског становништва Бачке, углавном у Аушвиц. Према непотпуним подацима Анкетног одбора за утврђивање истине о догађајима 1941–1945. године у Војводини, од 18.380 предатних Јевреја страдало је на разне начине њих 15.343.⁸

Окупација Краљевине Југославије априла 1941. године утицала је на све сегменте живота, па тако и на штампу, једно од главних средстава пропаганде. По уласку мађарских трупа у Нови Сад, направљен је списак листова који ће моћи да наставе свој рад, али се међу њима није нашао нити један лист на ћирилици, односно на српском језику: „Од 42 листа која су излазила на мађарском, забрањено је 16, ниједан од 47 листова на немачком језику није забрањен. Међу листовима којима је даљи рад онемогућен нашли су се: новосадски *Дан*, петровачка *Народна Једношћа* (на словачком), *Нареј* (Кисач), *Руска Зарја* из Новог Сада и многи други листови из Бачке и Барање.“⁹ Српска читалачка публика остајала је без својих гласила, али и информација о свету захваћеном Другим светским ратом. Оваква ситуација престала је настанком листа *Нова јошшћа* 1941. године, који је излазио на српском језику и

⁶ Ђорђе Н. Лопичић, *Мађарски рајини злочини: 1941–1945*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2010), 19.

⁷ Организациони секретар Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије (ПК КПЈ) за Војводину, Иса Јовановић, говорио је о 10.000 жртава, Ендре Бајчи Жилински о 7.000–9.000, док извештај чланова мађарске владе наводи да је до 27. јануара убијено између 6.000 и 7.000 Срба. Подаци окупатора бележе 3.340 страдалих лица, док историчар Звонимир Голубовић наводи 3.809 жртава.

⁸ Драгица Кољанин, „Војводина у Другом светском рату: универзалне вредности антифашизма“, у: *Научна трибина историчара: зборник предавања одржаних 2006–2007. године*, уредник Золтан Ђере, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2007), 91.

⁹ Miroslav Jaćimović, *Novosadske kulturne institucije u periodu 1941–1944. godine u ogledalu lista Nova pošta*, (Novi Sad: Godišnjak istorijskog arhiva Grada Novog Sada, 2012), 229.

ћирилице. Када се узме у обзир да је то време када се скидају ћирилични натписи, улице и градови добијају мађарске називе, а споменици уништавају и уклањају, *Нова њошџа* постаје својеврстан медијски феномен који несметано излази и служи окупационом апарату.¹⁰

Наиме, на почетку мађарске окупације, новинари Душан Чампраг и Војислав Спасић обратили су се гувернеру Јужних крајева и начелнику Генералштаба Мађарске, како би започели процес покретања листа који би био штампан на српском језику и ћириличном писму, одобравајући заштиту интереса и лојалност мађарској окупационој власти: „Позивом на оглас пресветлог од 20. априла текуће године, доле потписани моле да изволите издати дозволу да би се покренуо српски лист, непристрасан, лојалан и потпуно објективан. Овоме листу били би циљеви следећи: да се Српство које живи у Мађарској васпита да буде мирно и спокојно и да се влада према данашњем духу времена, да буде информисано о свим најновијим догађајима у земљи као и у иностранству, исто тако и о наредбама и упутствима месних власти...”¹¹ Управо у томе се огледала специфичност и пријемчивост *Нове њошџе* – писана је српском читаоцу, а писали су је српски новинари који су радили за окупационе власти. Нове власти сматрале су круцијалним пласирање жељених информација српском јавном мњењу ради покорности и очувања мира у окупираним крајевима, као и ради борбе против Народноослободилачког покрета (НОП): „До покретања јединог српског листа у окупираном Новом Саду дошло је захваљујући подударању жеље српских новинара да покрену лист на матерњем језику, и намере окупационих власти да Србе пропагандним путем наведу да мирно прихвате окупацију.”¹² Поред наметања пробраних информација читаоцима који су били припадници српског народа, настанак *Нове њошџе* био је начин да се створи привид нормалног живота у околностима ратних година које су резултовале са три таласа масовних злочина у окупираној Бачкој, али и помогне процес мађаризације. Из тих разлога настала је *Нова њошџа*, која је као дневни лист излазила готово сваког дана од 16. децембра 1941. до 6. јуна 1944. године и извештавала Новосађане о стању на фронту, градским и околним збивањима и најбитнијим вестима које су се тицале Мађарске, како би се преусмерили ставови српског народа који су били противни силама Осовине. Први број објављен је без икакве поздравне речи. Наведено је да новине излазе „сваки дан осим понедеоника и дана иза празника ујутро”. Глави уредник листа био је Војислав Матић.

Суженим избором тема, неистинитим, непотпуним, необјективним и тенденциозним извештавањем, *Нова њошџа* је обавештавала своју публику од првог до последњег броја. Поред тога, обилovala је чланцима који треба да формирају привид нормалног попут репортажа о спорту, књижевним одломцима, саветима за свакодневни живот и слично. Историчар Александар Касаш оценио је да су од свих новосадских дневних листова највеће тираже имали немачки *Deutsches Volksblatt* (20.000 примерака), мађарски *Reggeli Újság* и *Új nap* (око

¹⁰ Владимир Баровић, „Нова њошџа” – медијски спецификум ратне пропaгaнде 1941–1944. године у окупираном Новом Саду, Култура полиса, <https://kpolisa.com/index.php/kp/article/view/160>, датум приступа 31. 8. 2025.

¹¹ Mila Čobanski, Zvonimir Golubović i Živan Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji*, (Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1976), 523.

¹² Александар Карановић, *Квислиншки лист на српском језику „Нова њошџа” као средство пропaгaнде мађарске окупационе управе у Бачкој 1941. и 1942. године*, Култура полиса, <https://kpolisa.com/index.php/kp/issue/view/19>, датум приступа 31.8.2025.

10.000 и 15.000 примерака) и српска *Нова йошџа* (20.000 примерака)¹³, што је значило да је српски лист имао исти тираж као и немачки, и чак дупло већи него мађарски.

„О ДОГАЂАЈИМА У МЕСЕЦУ ЈАНУАРУ ОВЕ ГОДИНЕ“

Упркос неоспорној цензури, у *Новој йошџи* помињан је погром извршен јануара 1942. године под називом *гогађаји*. Главни мотив да се у једном српском листу врши пропаганда поводом злочина који су починиле мађарске снаге и локално мађарско становништво, огледа се у чињеници да је управо ова тема уносила највећи немир код бачких Срба и да је окупатор доживљавао као могућу иницијалну капислу за јачање покрета отпора у Бачкој.

На насловној страни објављен је чланак под насловом „Председник владе др. Калаи одговорио је на интерпелацију народног посланика Милана Л. Поповића о догађајима у месецу јануару ове године“¹⁴. Сам наслов, еуфемистички и у крајњој мери опскуран, представља карактеристичан пример начина на који су злочини почињени над српским и јеврејским становништвом у Бачкој јануара 1942. године били третираны у мађарском јавном дискурсу и званичној штампи. Да се о злочинима у мађарском парламенту причало, новине су потврдиле рекавши да је дан раније Милан Л. Поповић¹⁵ говорио о народно-политичком положају Срба у контексту јануарских „догађаја“ у Бачкој. Међутим, уместо интерпелације, објављен је искључиво одговор председника мађарске владе, др Миклоша Калаја, који је послужио као покушај негирања одговорности и уједно као демагошки приказ постојања парламентарне слободе говора у Мађарској.

„Жабаљски“ односно „делвидечки проблем“ започео је својим тумачењем историјског контекста Бачке, означавајући је као територију „отргнуту“ од Мађарске Тријанонским споразумом, односно „поново освојену од Србије, односно Југославије“ у априлу 1941. године. Посебно проблематичан био је исказ да приликом „освајања“ односно окупације априла 1941. године није почињено „никакво зло“ над цивилним становништвом, што представља у потпуности нетачну тврдњу. Наиме, историјски извори указују да су, управо током априла 1941. године, приликом уласка мађарских војних јединица на територију Краљевине Југославије, почињени први масовни злочини над цивилним становништвом у целој окупираној држави, у којима је страдало између 2.300 и 3.500 људи.

¹³ Aleksandar Kasaš. *Presuda uredništvu lista Nova pošta*. Filozofski fakultet u Novom Sadu, <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2012/978-86-6065-128-2 datum pristupa: 31. 8. 2025>.

¹⁴ „Председник владе др. Калаи одговорио је на интерпелацију народног посланика Милана Л. Поповића о догађајима у месецу јануару ове године“, *Нова йошџа*, 16.7.1942, 1.

¹⁵ Милан Л. Поповић припадао је групи посланика Радикалне странке који су почетком 1910. напустили странку и основали лист *Српство*. Преузео је уређивање листа 1912. године, што је изазвало бројне полемике и осуде због његових мађарофилских ставова. После балканских ратова Поповић је отвореније стао на страну Монархије, што ће довести до његове смене као уредника 1914. године. Дејан Микавица и др., *Срби у Хабзбуршкој монархији: 1526–1918*. Књ. 2. (Нови Сад: Прометеј, Радио-телевизија Војводине, 2016), 268. Претпоставља се да је током међуратног периода постао члан међународног антикомунистичког друштва са седиштем у Швајцарској. Због сарадње са окупатором и борбе против комунистичког покрета, нове власти осудиле су га на смрт у послератном суђењу 1945. године.

Супротно томе, Калај је говорио о искреној братској љубави мађарских хонведа који су пригрили „на своја недра целокупно становништво“¹⁶. Кривица за прекид таквог „мирнодопског“ стања приписана је бачким Србима који су се, „услед погрешног тумачења попустљивости наше војске“, супротставили мађарству и „допустили себи разне терористичке акције“. Ове оптужбе обухватале су саботаже попут паљења пластова, уништавања телеграфске мреже, напада на железничку инфраструктуру и ометања рада државних служби. Појачана активност и бројност бачких комуниста приказана је као последица појачане активности комуниста из Србије и Баната који су услед репресалија дошли у Бачку. Са друге стране, деловање мађарских органа јавне безбедности окарактерисано је као „природно“ и легитиман одговор на дестабилизацију јавног реда и на убиства „више“ органа власти. Акција партизана била је, по Калају, вешто организована скоро годину дана, да би ексалирала у отворену побуну 4. јануара 1942. године. Тада су у Жабљу „партизани напали патроле наших жандара и пограничних ловаца, наневши им тешке губитке“, усмртили „више граничних ловаца, два жандара“ и ранили „више њих“. Наводном истрагом утврђено је да је у питању дуго планирана акција у иностранству, у организацији „неодговорних елемената“ који су се крили у ритовима и салашима уз помоћ локалног становништва. Иако је опасност уклоњена „елиминисањем“ сакривених партизана, Калај наводи да су се „сумњиви и екстремни елементи упутили према Ујвидеку и онде су угрожавали спокојство и мир грађанства“, као и да је само грађанско вођство Новог Сада молило да се, након Жабља и околине, акција „чишћења“ прошири на цео град. Рација, односно погром, представљена је као акција „чишћења“ која је током 21. и 22. јануара текла „у реду“. Ипак, 23. јануар приказан је као прекретница у развоју догађаја јер су, како тврди, тада „партизани, који су се увукли, продрли у унутрашњост града и напали наше органе ручним гранатама и оружјем, што је изазвало код наших органа, који су два дана по зими од 25 степени вршили тешку дужност, одмазду, тим пре јер су после жабаљског устанка на дневном реду били атентати против органа безбедности“¹⁷.

Наредни опис представља реконструкцију догађаја премијера Мађарске и пребацивање кривице на припаднике Народноослободилачког покрета, али и прве процене броја жртава: „Према томе, неумесно држање становништва у највећем делу изазвало је као последицу, коју јако жалимо, да се одиста међу жртвама налазе и невини грађанска лица. Несумњиво да су у ванредно затегнутој ситуацији поједини органи власти почели да претерују и извршили испаде. Међу жртвама има и невиних. То је стварност. Ово износим без прећуткивања иједне чињенице. Чујем да је југословенска влада, која живи у емиграцији, у вези са овим догађајима покренула против нас нечувену кампању клевета у неутралним државама. Нека узму онде на знање да је Бачка домовина реда и мира, где су они који су дошли из иностранства хтели да направе преврат, дакле за оно што се догодило нити мађарске власти, нити овдашње српство није одговорно, него исти они који су запалили Берлин (плесак и одобрење), па и сада чине да онде не дође до мира и реда. Колику гомилу неистина представљају вести које су потуране од такозване југословенске владе у неутралним

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

државама. Морам да утврдим да у општинама, које цитирају да су се одиграли мађарски атроцитети, није се десио ни један једини случај. Она места која се спомињу па су према овима мађарски војници и власти поступили немилосрдно, не фунгирају ни у једној јавној евиденцији или матици Бачке. Према њима, Суботица је у рушевинама, у Палићком језеру пливају лешеве. За Суботицу нисам чуо ни да је ико огребен. Они нису водили рачуна ни о вероватноћи неистина, користећи се системом лажи који се држи принципа да је свеједно шта се говори, јер једну лаж прати само друга, већа. Наши Срби нека буду спокојни што је ова држава сада ту, у коју су пре три стотина година побегли, од опасности, и да она постоји и да им гарантује праведна човекољубива и народна права. За љубав и потпуне прецизности донео сам овде списак свих жртава и овај записник стоји на расположењу сваком господину посланику. За време трајања целог времена, узимајући у обзир и јануарске дане, број мртвих Срба износи 2.550. У чишћењу у Новом Саду било је 292 српске жртве, у Старом Бечеју који спомињу на другом месту, 89, а у акцији чишћења у Тителу 50 српских жртава. Ови бројеви резултати су оне истраге за коју је господин посланик Поповић – пошто је и он учествовао у истрази – рекао да је најтачнија, најсавеснија и најпрецизнија. Наш народ располаже са том храброшћу да оно што је учинио о томе и поднесе рачун и нема разлога да ни пред киме ово притаји (велики пљесак). За жртве морамо припремити одговорност, а са примањем ове одговорности примам и обавезу, с обзиром да се правне повреде могу довести у везу на извесне мањкавости управљања и вођства, па је законски поступак ради позивања на кривичну одговорност криваца и оних који су препустили своју одговорност у току, и – уколико је потреба на упућивање – водићу рачуна да зато искусе казне не извршиоци, него издавачи оваквих наредаба.“¹⁸ Ипак, бројеви које је изнео значајно се разликују од података независних извора и каснијих историографских утврђивања.

Унапред припремљене расправе у Парламенту о злочинима над Србима требало је да смире напетост, скрену пажњу са главних криваца и прикажу Мађарску као парламентарну државу. Калај није намеравао да испита позадину погрома, одговорне, нити да их строго казни. Говорећи о „српском питању“, односно јануарском покољу, Милан Л. Поповић говорио је о угроженом физичком и материјалном опстанку српског народа, затим осудио бољшевички елемент, али уз оцену да у Новом Саду није било ни колективних ни појединачних акција четника или партизана: „Уличних борби није било, није убијен ни један Мађар. Уноточ свему томе жалосни догађаји су били таквих размера, уништено је толико људских живота и имовине, да је човек и сваки поштени Мађар запањен њиховом неразумношћу... Операција чишћења далеко је прешла ону границу која се могла дозволити у циљу очувања јавног реда и мира становништва... Оно што пред Парламентом захтевам од господина председника Владе јесте да се овај безумни чин, због својих негативних последица више нигде уз примену ових средстава никада не понови. То не служи интересима Мађарске и њене историјске улоге коју она има у Подунављу и која ће међу народима који ту живе имати и своју будућност.“¹⁹

¹⁸ Исто.

¹⁹ Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini: 1941–1946*, n.d., 97.

Калај је Милану Л. Поповићу поверио одређену улогу у парламенту, водећи се пре свега његовим политичким везама у Европи. Посебно је као значајан фактор узео у обзир покрет Драже Михаиловића, преко ког је постојала могућност успостављања везе са југословенском владом у Лондону. С обзиром на утицај који је југословенска избегличка влада имала на формирање става западних сила у вези са рацијом, информисање европске јавности о мађарским злочинима из тог периода поверено је управо Поповићу. Он је 1942. године отпутовао у Швајцарску са задатком да, поред успостављања дипломатских и политичких контаката „преко југословенског посланика Момчила Јуришића упозна избегличку владу у Лондону о геноциду над Србима у Бачкој.“²⁰ Један од кључних циљева ове мисије био је да се европска јавност убеди у спремност мађарских власти да отворено признају и јавно говоре о почињеним злочинима.

Наредне године Поповић је предводио депутацију Срба код великог жупана Новог Сада, Леа Деака²¹, поводом његовог постављања на ову функцију након титуле великог жупана Бачко-бодрошке жупаније и Сомбора.²² Обратио му се тражећи мир, душевно оздрављење, али пре свега споразум са народностима, односно националним мањинама. Иако није износио конкретне податке о страдању српског становништва, Поповић је говорио о изванредно болним искушењима која је српски народ, према његовим речима, преболео, апелујући на узајамну сарадњу и избегавање поновног крварења старих рана. Деаков одговор усаглашавао се са чињеницом да је потребно пронаћи модус вивенди као начин саживљења српског и мађарског народа, али уз опомену да постоји извесна могућност „да се одмах не створи атмосфера коју толико желимо“²³ и обећавајући да неће правити никакве разлике; закључио је да од тог дана почиње онај живот који Мађари и Срби треба сами да изграде.

²⁰ Исто, 137.

²¹ Након другог таласа злочина мађарског окупатора почињених током јануара 1942. године у Шајкашкој, Новом Саду и Старом Бечку, тадашњи велики жупан Бачко-бодрошке жупаније и Сомбора, Леа Деак, дао је изјаву дописнику *Нове пошти*, Сави Степанову, у којој се обратио српском становништву поздрављајући сарадњу са мађарским народом, али поручујући да „буду потпуно мирни и да свим силама настоје да у прикључењу Јужног Краја Матери Земљи, нађу своје место“. Обећао је законско поступање према Србима и пуну равноправност, позивајући их да се са пуно поверења обрате надлежним властима по питању молби и жалби. („Свим Србима да буду потпуно мирни и да настоје да нађу своје место у прикључењу Матери Земљи“, *Нова пошта*, 14. 4. 1942, 1)

²² Депутацију су чинили Тодор Милић, окружни протојереј и архијерејски заменик; Дака Поповић, бивши министар и бан; Бранко Илић, лекар, бивши градоначелник и сенатор; Милан Секулић, бивши народни посланик и председник Јавнобележничке коморе; Милош Петровић, бивши председник Општине; Обрад Милутиновић, бивши потпредседник Општине; Бранко Николић, бивши народни посланик и јавни бележник; Радослав Илић, адвокат, бивши јавни бележник, председник Друшта за српско народно позориште; Коста П. Миросављевић, бивши председник Трговинско индустријске и занатске коморе; Ника Новаковић, трговац; Станоје Шилић, занатлија, председник Задруге Срба занатлија; Милан Суботин, председник Кола занатлијске омладине; Сима Марковић, председник Савеза земљорадничких задруга и Миша Бајић, економ, председник Српског ратарског црквеног певачког друштва.

²³ „Свечани пријем изасланика Срба код великог жупана г. д-р Леа Деака“, *Нова пошта*, 2.3.1943, 3.

ЛОГОРИ

Први јавни помен постојања логора на територији Мађарске забележен је у дневном листу *Нова јошша* 7. маја 1942. године у чланку под насловом „Преко две хиљаде незбринуте деце смештено је у Бачкој, Мађари показују разумевање за судбину незбринуте деце“²⁴. У питању су Срби рођени ван Бачке, односно досељени након 31. октобра 1918. године. Окупационе власти су ову групу становништва, заједно са њиховим породицама, депортовале у логоре широм окупиране Бачке и територије Мађарске. У чланку је шеф полиције у Суботици и покрајински заменик великог капетана у Сегедину, Бела Буоц, приказан као личност испуњена разумевањем и племенитим осећањима за судбину ових људи. Њему је приписана заслуга што су поједине породице биле смештене код српских и мађарских земљопоседника. Међутим, централна личност у представљању била је Милош Рафајловић, председник Српске читаонице у Суботици и адвокат у Суботици, који је, заједно са управом Српске црквене општине у Суботици и другим местима са већинским српским становништвом у Бачкој, учествовао у збрињавању деце.

У чланку је наглашено да се ради о врло скромној личности која ретко говори о сопственим достигнућима. Ипак, у разговору са новинаром *Нове јошше*, Милош Рафајловић је изнео податак да на територији Бачке борави приближно 3.000 незбринуте деце, од којих највећи број има између пет и дванаест година. Своју делатност окарактерисао је као човекољубиву дужност сваког појединца, уз напомену да је, захваљујући сарадњи појединаца и заједница, збринато више од 2.000 деце, док је око хиљаду остало незбринато. Поред деце, широм Бачке био је смештен и значајан број одраслих лица. Посебно признање за разумевање и социјалну осетљивост Рафајловић је приписао мађарским властима, истичући да су сличне оцене изнели и народни посланици Милан Л. Поповић и Богдан Дунђерски. Чланак, такође, пружа увид у то да су црквене општине у Новом Саду и Србобрану основале болнице „за сврхе ових људи без домовине“²⁵. Истовремено је упућен јавни апел свим црквеним општинама и грађанима да се обрате Црквеној општини у Суботици ради збрињавања преостале деце. У тексту је наглашено да су, поред српског становништва, у процес удомљавања деце били укључени и Буњевци, као и Мађари, код којих је смештено више од 150 деце, при чему се истицало да „се осећају врло добро“²⁶.

Следеће помињање постојања логора за Србе Бачке и Мађарске забележено је 15. јула 1942. године, у тексту под насловом „Нема више Срба у логорима“²⁷. Наведени су подаци према којима је приближно 10.000 лица било интернирано и смештено на салашима, од чега су око 3.000 чинила деца. Такође, изнете су информације да је приближно 200 деце рођено у логорским условима, као и да је планирано отварање две прихватне болнице у

²⁴ „Преко две хиљаде незбринуте деце смештено је у Бачкој, Мађари показују разумевање за судбину незбринуте деце“, *Нова јошша*, 7.5.1942, 3.

²⁵ „Преко две хиљаде незбринуте деце смештено је у Бачкој, Мађари показују разумевање за судбину незбринуте деце“, *Нова јошша*, 7.5.1942, 3.

²⁶ Исто.

²⁷ „Нема више Срба у логорима“, *Нова јошша*, 15.7.1942, 4.

Новом Саду ради пружања основне здравствене неге. Читаоцима је приказано да је током априла и маја 1941. године „велики број“ Срба и Хрвата, земљорадника и колониста по Бачкој, интерниран са својим породицама у логоре од којих су најпознатији у Суботици, Шарвару и Тополи. Посебна пажња посвећена је страдању деце колониста, која су трпела изузетно тешке услове живота, приказане недостатком простора, свежег ваздуха, хране и распрострањеношћу заразних болести. Са друге стране, поменуто је постојање лекара који је „долазио сваког дана у ове логоре и прегледао дневно и по хиљаду лица“²⁸.

Акција збрињавања деце из логора приписана је иницијативи Српске црквене општине у Суботици и Шандору, у сарадњи са епископом Иринејем Ђирићем: „Сматрали смо да је најбоље, ако ову хуману ствар узму у своје руке наше српске црквене општине, које имају директан контакт са верницима, па знају њихово материјално стање и знају коме могу да се обрате за смештај деце. Родитељи су, разуме се, пристали да се одвоје од деце, јер су знали да ће им се деца сместити у ваљане хришћанске куће, где ће добити не само храну, већ и лепо васпитање. Меродавне мађарске власти су пристале да се логорска деца сместе по приватним кућама по Бачкој и другим жупанијама. Требало је затим пребродити само извесне локалне тешкоће и акција је уродила богатим плодом. Нађени су потребни извори материјалних средстава код племенитих дароватеља.“²⁹ Извештај садржи и конкретне податке о путањи кретања деце: првобитно су била смештена у Суботици, потом у Нови Сад, где је боравило преко 600 деце, а затим у Сомбор који је прихватио више од 500 деце. Након тога, деца су распоређивана у мања места у којима живи српско становништво, као што су Стапар, Србобран, Турија, Сента, Ада, Мол, Бечеј и друга. Као још један пример привида нормалног и разумевања окупатора за српско становништво, карактеристично је да су у овом извештају коришћени српски, а не мађарски називи ових насеља, што упућује на могућност да је извор био Србин, блиско повезан са Српском православном црквом, могућно и део црквеног клира. Такође, у овом исказу присутна је посебна захвалност мађарским окупационим властима: „За све што смо успели у овом скромном раду припада у првом реду велика наша благодарност великом жупану Бачке г. др. Деаку. Он нам је помогао у целој Бачкој исто као што су нам свесредно и племенито помогли у градовима Суботици и Новом Саду велики жупан г. Рек Андар и др. Апатини Фернбах Петер. Невина мала српска деца са захвалношћу спомињу у својим молитвама њихова имена, што им је враћена слобода и могућност развика и бољег живота. Мала деца из логора већ су и заборавила за логор и живе у својим новим домовима код наших добрих људи као остала деца. Она ће на јесен већ ићи у школу и биће вредна деца својих нових родитеља.“³⁰ Српској православној цркви дозвољено је, 1. априла 1942. године, да у српске домове ван Шајкашке смести прву групу деце, мушку у узрасту до 14 и женску до 15 година. Поред епископа, достављању помоћи придружили су се Јован Ђурум и Коста Хаџи, председник и секретар новосадске Црквене општине. Захваљујући Српској православној цркви, из шарварског логора спасено

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

је око три хиљаде деце и 184 мајке са новорођенчадима.³¹ Акција спасавања обухватила је и словеначку децу. Њихово здравствено стање оцењено је као лоше: „Деца су стизала у тако бедном стању да су изгледала као авети, мршава пуна краста, у неким дроњцима, тако да су пружала страховиту слику беде.“³² Болница је основана како би у њој била лечена деца која су у логорима оболела од туберкулозе, а функционисала је од прилога црквених општина Епархије бачке, прилога верника, али и од Краљевске угарске владе.

Сабеседник и информатор, како *Нова Њошша* назива особу од које добија ове податке, није изоставио ни Србе у похвали, истичући да је српски народ у Бачкој, без обзира на материјални статус, своју дужност схватио како треба, па је „у неким селима било право такмичење међу мештанима за децу и они, који су остали без логорске деце, настојали су да их свакако добију“³³. Пренето је да је српска јавност у Бачкој с одобравањем примила вест да су мађарске власти одобриле пресељење родитеља деце у приватна домаћинства. Означени су као „одлична радна снага“ посебно у контексту сезонских пољопривредних радова, као што је жетва. Према доступним информацијама, значајан број економа српског, мађарског и буњевачког порекла изразио је спремност да прими радно способне особе, као и жене, нарочито мајке са одојчади. У чланку се посебно наглашава да је највећа брига била усмерена управо ка тој категорији становништва, уз оцену да је помоћ успешно пронађена „код добрих људи“. Истиче се да су у понедељак (без навођења конкретног датума) логоре напустили и последњи српски интерниранци, осим приближно 20 особа које су задржане из политичких разлога. У том контексту, тврди се да више нема Срба у логорима.“³⁴

Најављен је долазак нове групе – 120 девојака старости од 17 до 21 године и 60 мајки са бебама – за које је смештај осигуран. Ипак, у надолazeћем периоду требало је осигурати простор за још око 350 словеначке деце из подручја Међумурја и Прекомурја. Смештање родитеља и њихов рад предвиђен је на територији Бачке и жупанијама Зала, Толна, Веспрем и Барања, на српским и мађарским салашима. Као „интересантна згода из логорског живота“ наводи се податак да се током приближно једне године боравка колониста у логорима родило више од 200 српске деце. Иако нема прецизних информација о њиховом здравственом стању и стопи преживљавања, извор наводи да су „жива и здрава“.³⁵ У завршном делу текста истиче се да су отворене две „наше“ болнице намењене пружању бесплатне здравствене заштите бившим аграрним колонистима. Њихово оснивање омогућено је захваљујући прилозима у укупном износу од 200.000 пенга и „ту је свако ко је могао дао кревет или постељину, ћебад или ако друго није могао бар један пешкир, да и он са своје стране допринесе нешто за ову хуману ствар“³⁶. Као посебну намеру, информатор на крају изјаве упозорава да не жели да његов извештај буде схваћен као хвалоспев. Његов циљ је,

³¹ Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini: 1941–1946*, n.d., 95.

³² Алимпје Поповић, *Успомене*, (Нови Сад: Прометеј, 2017), 306.

³³ „Нема више Срба у логорима“, *Нова Њошша*, 15.7.1942, 4.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

како наводи, искључиво истицање „великог разумевања и племенитости“ мађарских власти које су омогућиле спровођење „човечног решења овог питања“, као и захвалност свима који су учествовали у реализацији акције..³⁷

Други помен логора у Шарвару у Мађарској објавила је *Нова џошша* 28. јула 1942. године у кратком тексту под називом „Основана је приватна болница за оболелу децу из Шарвара“³⁸. Упркос томе што се у тексту не наводи етничка припадност, порекло деце нити функција самог логора, писано је о отварању приватне болнице у Новом Саду за оболелу туберкулозну логорашку децу. У тренутку штампања овог броја, наводи се да је 200 деце стигло из Шарвара. Српска православна црквена општина у Новом Саду истакнута је као оснивач и главни финансијер установе, уз подршку хуманитарних удружења и приватних добротвора. Значајну улогу у обезбеђивању материјалне подршке имао је Милан Л. Поповић, који је, посредовањем код Министарства унутрашњих послова, обезбедио државну новчану помоћ у висини од 1 пенга дневно по детету, што по прорачунима *Нове џошше* износи 6.000 пенга. За управника болнице постављен је доктор Јова Поповић, бивши начелник Државног хигијенског завода, оцењен као стручњак на пољу социјалне медицине.³⁹

У Божићној посланици из 1943. године, епископ бачки Иринеј Ћирић⁴⁰ осврнуо се на страдање српског становништва у ратним условима, при чему је посебну пажњу посветио судбини лица интернираних у логоре.⁴¹ У беседи је изразио утеху коју проналази у хуманости и

³⁷ Исто.

³⁸ „Основана је приватна болница за оболелу децу из Шарвара“, *Нова џошша*, 28.7.1942, 4.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Иринеј Ћирић (Сремски Карловци, 1884 – Нови Сад, 1955) био је епископ тимочки (1919–1921) и бачки (1922–1955). Након доласка нових послератних власти налазио се у кућном притвору. Претучен је након пуштања на слободу. Умро је у Новом Саду. Најпре због заслуга за спасавање српских заточеника и деце из мађарског логора Шарвар током Другог светског рата, Српска православна црква канонизовала га је маја 2022. године и празнује га као Светог Иринеја, епископа бачког, Исповедника вере.

⁴¹ Епископ бачки Иринеј Ћирић упутио је Божићну посланицу својим верницима 1942. године, која се издваја по временском контексту и по отвореној захвалности регенту Миклошу Хортију. Наиме, прочитана је четврти дан након почетка рације у Шајкашкој и представља поруку како пастви, тако и окупационим властима: „Гледајући с висине владичанског престола, на који је милост Божја поставила моју смиреност, и испитујући прилике у ближој и даљој прошлости и садашњости, налазимо потсека за наду да ће наша света српска православна Црква и њена верна чеда моћи и отсада у миру живети, и духовно и материјално развијати се; да ће наша вера, просвета, језик, привреда, обичаји и народне особине бити поштоване и цењене, да ћемо као и сви други грађани уз исте дужности уживати и иста права. У тој нади утврђује нас чињеница да смо све до пре двадесетак и нешто година били већ у саставу Краљевине Угарске, и то не кратко време, и не само два и по века, колико је потекло од сеобе под Патријархом Арсенијем Трећим, него много дуже, бар четири стотине година, као што наказују имена мојих блажене успомене претходника на архијерејском престолу из тако далеких времена. Кроз те стотине година наше су светиње поштоване као што сведоче велелепни храмови и школске зграде свуда по епархији и све што показују наши крстови по градовима и селима, на трговима и раскршћима од којих су скоро и најмлађи старији бар од два покољења, у којима наши суграђани других вера и језика увек гледају израз наше побожности, који ником није био на сметњи, и верујемо да ни отсада неће бити. У нашој нади храбри нас и чињеница да су мађарским законодавством, које је и данас на снази, уређени и односи српске православне Цркве у Краљевини Угарској, по којем законодавству и данас мирно живи сестринска нам српска православна епархија будимска, а по којем је до пре двадесетак година и ова епархија поред руководства духовног живота своје пастве, управљала својим школама, манастирима и црквеним имањима.“ („Божићна посланица“, *Нова џошша*, 7.1.1942, 1) Управо у тим

солидарности појединаца и заједница који су, како је навео, помогли „благочестивој браћи својој, људима, женама, деци, што пострадаше у ратним приликама, оставши без дома својега“⁴². Похвалио је све друштвене слојеве – имућне и сиромашне – као и црквене општине, без обзира на њихову величину и значај, које су пружиле помоћ деци из логора. На самом крају, посебну захвалност изразио је оснивачима и подржаваоцима болнице. Епархију бачку назвао је „Богом спасаваном епархијом“ истичући да је управо она прва у којој су црквене општине основале бесплатну болницу намењену свим оболелима. Позивајући је да остане на том путу и да хуманитарну делатност започету у рату настави у миру, обратио се свим црквеним општинама и верном народу: „И када потомци ваши буду гледали на добро уређене црквене општине ваше, на дивне храмове и лепе парохijske домове, које сте ви подигли, или већ затечене одржавате у најбољем реду, они ће рећи за вас: били су богати. А када виде старање ваше за браћу нашу потребиту и болницу вашу, они ће признати: Били су милостиви.“⁴³

АНТИСЕМИТИЗАМ

Описујући време Другог светског рата као једну критичну епоху у којој се одлучује судбина мађарског народа, премијер Миклош Калај нагласио је да је то сукоб „у који полазимо сами својом вољом, неприсиљавани ни од кога, свесно идемо јер смо једаред већ видели како су у трианонском миру одлучивали о нама – без нас – за једним столом“⁴⁴. У том контексту, „јеврејско питање“ је посматрано као део националног проблема, а предложена решења имала су експлицитно расни и антисемитски карактер. Први корак у том процесу јесте експропријација јеврејске земље – како ораница, тако и шума – уз аргумент да се „јеврејство има одстранити из власништва и коришћења мађарске земље“⁴⁵. Залагао се за енергичније наступање владе и стога, упркос чињеници да се у том тренутку већина крупнијих јеврејских поседа налазила под секвестром, најавио је ново законодавство које би ову политику систематизовало и радикализовало. На тај начин сматрао је да ће бити убрзан поступак, али и да „ће се његово решење поставити на расну основу“⁴⁶. *Нова џошша* пренела

треницима, епархије Будимска и Бачка суочавале су се са проблемом покушаја формирања тзв. мађарске православне цркве сачињене од рашчињених свештеника и цивила неканонски рукоположених. Покровитељ нове цркве била је мађарска влада, која је настојала да регулише статус православних верника тако што ће им допустити да то и буду, али уколико се буду изјашњавали као Мађари. Иако су позиви на мир и братску љубав били присутни у посланици, она није садржала спомињање ратних злочина који су почињени над цивилима у Бачкој. Владика је након рата овакво своје држање правдао намером да заустави рацију јер „када су Мађари могли употребити лаж да убијају наше људе, морали смо се и ми послужити истим средствима за нашу одбрану.“ Како и сам наводи, његове лажи да у Бачкој нема комуниста, изречене су да се заштите како припадници Народноослободилачког покрета, тако и остали Срби који су неосновано проглашавани за комунисте. Звонимир Голубовић, *Рација у јужној Бачкој 1942, н.г.*, 146.

⁴² „Божјића посланица“, *Нова џошша*, 6, 7, 8, 9. јануар 1943, бр. 4, стр. 1.

⁴³ Исто.

⁴⁴ „Говор претседника владе г. др. Миклоша Калаја“, *Нова џошша*, 22.4.1942, 3.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

је да ће се „онемогућити плантажирање Јевреја, нарочито на селима, и њихово потпуно ископчавање из мађарског живота“, закључујући да „то не значи ништа друго, него исељавање 800.000 Јевреја и на њихова места имају да доведу мађарске људе“⁴⁷. Спречавањем насељавања у сеоским срединама и планирањем исељавања више стотина хиљада јеврејског становништва, отворено је најављен трећи талас масовних злочина који се догодио 1944. године.

Непуних месец дана касније, Петер Фернбах постао је велики жупан града Новог Сада. Приликом ступања на дужност у свечаној сали Градске куће одржао је говор у којем је истакао још експлицитнију формулацију политике према Јеврејима: „И ово питање морало је да чека тренутак, када је сазрело да буде решено. По мом најдубљем убеђењу, јеврејско питање код нас ће бити онда решено када и последњи Јеврејин напусти територију Мађарске. Какве ће бити етапе у томе, то не зависи од нас него од формирања светске ситуације. Оно ће бити решено на расној основи после победоносног завршетка рата у оквиру општег европског преуређења.“⁴⁸ Иако је наизглед одбацио индивидуално насиље, испале и погроме, у остатку говора заговарао је планско и државно организовано деловање, што представља елиминацију Јевреја са територије Мађарске не као привремену меру, већ као коначни циљ.

С друге стране, политика према Србима у истом периоду носи другачији карактер, али не и блажи облик принуде. Од српског становништва захтевана је безусловна приврженост и верност мађарској државној идеји јер, према речима Фернбаха, „ко то нема у виду, без обзира на коме се језику обраћа Господу, против тога ћемо поступити најбезобзирније са свима средствима државне власти“⁴⁹.

Три одредбе о Јеврејима налазиле су се на насловној страни *Нове јошше* марта 1944. године. Прва је представљала забрану запошљавања нејевреја у домаћинствима која имају члана Јевреја. Друга се односила на отпуштање Јевреја, а трећа на брисање припадника овог народа из чланства новинарске, позоришне и филмске коморе.⁵⁰ Неколико дана касније издата је Наредба о организирању путовања Јеврејима – свако ко је носио жуту траку није могао да користи путничке аутомобиле, мотоцикле, такси, као и железницу, бродове и аутобусе.⁵¹ Од ношења значке за разликовање Јевреја изузети су активни или пензионисани свештеници хришћанске вероисповести, удовице, ратна сирочад Другог светског рата и жена која живи са њима, брачни друг или удовица хришћанске вероисповести нејеврејског лица, страни држављани. Значка је захтевана „на сваком месту где долазе у додир са грађанством“, док у својим кућама Јевреји нису морали да је носе уколико се ту не налазе јавни локали.⁵²

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ „Ни ја, ни влада, ни мађарство нисмо, а нисмо ни били непријатељи српског народа“, *Нова јошша*, 3.5.1942, 2.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ „Наредба о ограничењу путовања Јевреја“, *Нова јошша*, 6.4.1944, 2.

⁵² „Изузетци у наредби о ношењу јеврејског знака“, „Како треба разумети наредбу о значки за разликовање Јевреја“, *Нова јошша*, 6.4.1944, 4.

Маја 1944. године забележено је да су интернирани Јевреји који нису носили жуту звезду. Наиме, из овог разлога суд у Тополи интернирао је и казнио са хиљаду пенга месечно др Сеге Иштвана, лекара из Бачке Тополе.⁵³ Из истог разлога кажњена је са 150 пенга и интернирана „жена Ледерер Ференца“, као и глумац из Чантавира Шалдо-Штрихбергер Ђула затвором од десет дана.⁵⁴ Истог дана, на истој страни објављено је да ће министар унутрашњих послова преконтролисати извесна јеврејска документа издатих „у сврху доказа да су Јевреји учествовали у контрареволуцији као и о држању Јевреја и њиховим заслугама на територијама које су поново прикључене“⁵⁵. Читаоци су и на наредној страни могли да прочитају сличне вести – Наредба Владе о забрани издавања, објављивања и издавања у промет дела јеврејских аутора. Изузетак су била само она научна дела која су стекла дозволу министра просвете и председника Владе. Нико није смео да позајмљује поменуте књиге нити да их стави у промет. Све библиотеке добиле су рок од петнаест дана да саставе списак⁵⁶ у пет једнаких примерака и да га доставе мађарском краљевском владином комесару за штампу. Судбина ових дела кратко је назначена – „Предате књиге биће уништене.“⁵⁷ Преко читаве странице простирала су се имена и презимена забрањених аутора са територије Мађарске и из света. Убрзо је дефинисано који критеријуми означавају Јеврејина; обавеза пријаве Јевреја власника аутомобила, радио-апарата; забрана одласка у јавна купатила; Наредба о затварању јеврејских радњи; Наредба о ограничавању снабдевања Јевреја животним намирницама... Посебно се издваја Наредба Капетаније мађарске краљевске полиције у Новом Саду да сва лица јеврејске народности, вероисповести и сви који имају предмете јеврејског власништва предају оружје, муницију, предмете војне опреме, радио-апарате, двогледе, фотографске апарате, писаће машине, бицикла.⁵⁸ Био је то увод у постављање правних норми за одузимање и станова чији су власници били Јевреји. Такође, објављена је вест о стварању гета у Суботици, док се планирало да „после неколико дана неће бити Јевреја ни у Зенти“⁵⁹. Гето је испражњен 25. и 28. јуна исте године тако што је већина заточеника послата у Аушвиц, док је мањи део наставио ка Штрасхофу код Беча.⁶⁰

⁵³ У Бачкој Тополи налазио се сабирни логор за цивилна лица.

⁵⁴ „Вести“, *Нова јошша*, 2.5.1944, 4.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Списак је морао да садржи наслов дела, име писца, језик, појашњење да ли је дело научно, политичко или литерарно, колико примерака тог дела се налази у библиотеци. Један примерак намењен је Друштву за набавку сировина од папира у Будимпешти које је било дужно да позове пријављивача и одреди му рок за предају књига. Трошкови транспорта намењени су оном ко књиге подноси.

⁵⁷ „Наредба о забрани издавања и растуривања књига јеврејских аутора“, *Нова јошша*, 2.5.1944, 5.

⁵⁸ „Жанетаније М. Кр. Полиције у Ујвидеку: Наредба“, *Нова јошша*, 23.4.1944, 5.

⁵⁹ *Нова јошша*, 5.5.1944, 4.

⁶⁰ Владимир Тодоровић и др., *Дейоршација бачких Јевреја 1944. године*, (Нови Сад: Архив Војводине, 2019), 43.

УЛОГА МИЛАНА Л. ПОПОВИЋА И ЕПИСКОПА БАЧКОГ ИРИНЕЈА ЋИРИЋА

За деловање Милана Л. Поповића у мађарском парламенту нужно се везује тумачење околности у Мађарској од марта 1942. године. Том приликом, Ласла Бардошија сменио је на челу владе Миклош Калај, чија се политика заснивала на покушају балансирања између Немачке и Велике Британије после пораза код Вороњежа.⁶¹ Калај је актуелизовао српско питање у Бачкој зарад приближавања Великој Британији, због чега су мађарске власти ангажовале Србе, народне посланике у Парламенту, Милана Л. Поповића и Богдана Дунђерског. Вођен инструкцијама из Будимпеште, Милан Л. Поповић је своје ставове изражавао јавно, тако да је *Нова пошта* забележила да је укључење српске *народности* у нови државни живот Мађарске посматрао као природан процес и да су Срби борбен, али лојалан народ Мађарској. Фебруара 1942. године, министар унутрашњих послова Ференц Керестеш Фишер захтевао је од Поповића и Дунђерског да као народни посланици обиђу Тител, Чуруг и Жабал, зарад смирења ситуације у овим селима која су највише пострадала јануара 1942. године. Том приликом, Милан Л. Поповић је, у разговору са представницима Срба, истицао кривицу комуниста за сва страдања и позвао на суздржаност од акција које би могле да доведу народ у опасност „јер је том неком, ко ту пропаганду врши, стало првенствено до туђинских интернационалних интереса, а не до интереса српског народа.“⁶² Тада су поново отворена врата православних храмова чији су свештеници били убијени и у којим богослужење није имао ко да врши. Такође, посредовао је код мађарских власти да се Србима и српским националним установама омогући несметан рад.

Божиха 1942. године, Милан Л. Поповић приредио је текст под називом „Где је наш пут“⁶³. У време када је мађарски окупатор извршавао погром широм Бачке, Поповић је у овом тексту изразио разматрање о „миру међу људима“ и „божићној идили“. Кључни део чланка представљао је одговор на питање постављено у наслову – где се налази пут српског народа? Поповић је описивао тадашњу ситуацију као „немирно историјско раздобље“, у којем је српски народ био позван да пронађе своје место и улогу, те одреди прави пут за сопствени напредак. Као основни предуслов за разјашњење правца, Поповић је сматрао да је неопходно суочавање са „чињеницама“ и ослобађање од „заблуда“ које су обележавале претходне генерације. Притом, критиковао је и млађе нараштаје, који су, према његовом мишљењу, били „обухваћени једним духом који је у суштини туђ нашем народу“⁶⁴. У контексту овог разматрања, припадност комунистичкој идеологији била је представљена као живот у супротности са самим собом, али Поповић није спомињао конкретне злочине који су се дешавали током тог периода. Он се задовољио општим изразима страдања, као што је

⁶¹ Према подацима Александра Касаша, мађарска армија имала је 147.971 погинулих, смрзнутих и рањених војника. Kasaš Aleksandar, *Mađari u Vojvodini: 1941–1946*, n.d., 130.

⁶² Kasaš Aleksandar, *Mađari u Vojvodini: 1941–1946*, n.d., 96.

⁶³ „Где је наш пут“, *Нова пошта*, 7, 8, 9, 10.1.1942, 3.

⁶⁴ Исто.

наведено у следећем делу текста: „Ако наш народ остане на том путу који је у свом збивању пролазио након толиких жртава и искушења, моћи ћемо и после овог рата уздигнуте главе и са сачуваном националном битношћу ући у препорођени живот. Право наше последње јамство за наш опстанак је оно што је својствено наше.“⁶⁵

У свом политичком деловању, Милан Л. Поповић залагао се за очување српских народних традиција, стабилизацију међунационалних односа и превазилажење подела. Посебно је наглашавао потребу за трајним споразумевањем и прекидом страначких сукоба, позивајући на истицање онога што повезује, а не раздваја, српску и мађарску заједницу. Прилагођавање новом државном поретку, у контексту Мађарске током Другог светског рата, тумачио је као нужност, коју је повезао са учешћем у „општем народном послу“ који „треба да прихвате сва наша културна друштва за одбрану свега што нам је свето, и што је историја означила кроз векове да смо дужни сачувати“⁶⁶.

Изражен антикомунистички став видљив је у више сегмената његовог говора. У намери да поштеди цивилно становништво нових страдања, Поповић се дистанцирао од било каквих активности повезаних са комунистичким покретом, осуђујући употребу насиља и саботажа. У том контексту, изјавио је: „Из наших редова у Бачкој неће изаћи никад подметачи бомби и експлозива, злочинци над туђом кућом и имовином, или нападачи на мађарску војну силу.“⁶⁷ Даље, Поповић је упозоравао на деловање „подземне силе“, односно комунистичку илегалу, приписујући јој намеру да српску заједницу увуче у „деструктивну акцију“ у корист нове социјалне правде и економске демократије.⁶⁸ Његов резигниран коментар „видели смо“ упућује на негативну оцену досадашњих резултата комунистичких активности и последица које су, по његовом мишљењу, оставиле на српски народ.⁶⁹

Упркос чињеници да је погром окончан тек неколико недеља пре објављивања чланка, *Нова јошџа* је Поповићеву изјаву представљала као реалистично тумачење положаја српске заједнице у Мађарској и смерницу за њен будући политички и друштвени ангажман.⁷⁰

Личност и деловање Милана Л. Поповића наставили су да буду честа тема у извештавању *Нове јошџе*. Дана 3. марта 1942. године, Богдан Дунђерски и Милан Л. Поповић посетили

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ „Српска народност рачуна, као и у прошлости, на пуно разумевање мађарског народа на животне интересе и оправданост наших народних тежњи“, *Нова јошџа*, 17.2.1942, 3.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Као показатељ позитивног пријема текста, наведено је да су бројни мађарски медији, како локални тако и централни, пренели Поповићеву изјаву у целисти. Међу њима се издвајају листови попут *Регели Ујсај* (*Reggeli Újság*) (Нови Сад), *Делвидеки Мађаршај* (*Délvidéki Magyarorság*) (Суботица) и будимпештанска издања *Пештер Лојг* (*Pester Lloyd*), *Мађар Немзеџ* (*Magyar Nemzet*), *Мађаршај* (*Magyarság*), *Пешџ* (*Pest*), *Мађарорсзјај* (*Magyarország*), *Кис Ујсај* (*Kis Újság*), као и једна пештанска радио-станица. Према извештају *Нове јошџе*, ова медијска покривеност и реакције политичких кругова у Мађарској протумачене су као потврда „добре воље Срба“ да лојално и коректно сарађују у оквиру заједничке државе.

„Сва штампа пренела је изјаву нар. Посланика г. Милана Поповића објављену у Новој пошти“, *Нова јошџа*, 22.2.1942, 2.

су општину Тител у Шајкашкој. Том приликом, у просторијама Српске православне црквене општине, одржан је састанак којем је присуствовало више стотина људи.⁷¹ У центру медијског приказа био је говор Поповића, одбрана Шајкашке, положај српског народа у Мађарској и потреба за очувањем српског националног идентитета у новим државним околностима. Посебно је истакао неопходност прилагођавања државном поретку и заштите локалне заједнице „од свих разорних и сумњивих елемената који се са стране увлаче међу наш свет и стварају друштвена неспокојства код наших људи разним алармантним и лажним вестима“⁷².

Поповић је наглашавао оданост српског сељаштва држави, хвалећи њихов допринос као бранитеља и градитеља Шајкашке. У пренесеном цитату је, између осталог, изјавио: „Наш ће свет и данас, када се наша држава налази у рату знати сачувати свој душевни мир и дати доказа надлежним државним властима да је то радан, савестан, стваралачки, земљораднички сталеж коме је првенствено стало до свог дома, благостања, отаџбине и хришћанске вере.“⁷³ Упркос јасној хронолошкој и географској повезаности са недавно извршеним злочинима, ни у говору ни у новинском извештају не помињу се ти догађаји. Једину назнаку да се заједница опоравља од трауме представља опис краја скупа: након конференције учесници су се упутили у црквену порту где су звонила звона „која дуже времена нису звонила“ и отворена су црквена врата „која су била запечаћена“⁷⁴.

Након богослужења и освећења водике, које је извршио настојатељ манастира Бођана игуман Платон, Поповић и Дунђерски наставили су своју посету примањем „жалби и жеља“ становништва Тителског среза у канцеларији Српске православне црквене општине. Наредног дана посетили су Жабаљ, једно од места које је у јануару 1942. године најтеже страдало у погрому. Као и у претходним чланцима, текстови су остали без дубљег контекста и помињања злочина.

Пола године након погрома у Бачкој, епископ бачки Иринеј Ћирић обишао је Шајкашку, што је у околностима ратне свакодневице представљало изузетан морални и духовни значај, пренела је *Нова џошша*. Дана 7. јула 1942. године, епископ Иринеј, у пратњи архијерејског заменика, протојереја Николе Драгојлова, протојереја Војислава Ковачевића и ђакона Петра Павловића стигао је у Шајкашку. Аутор чланка описао је цркву препуну народа и жртве које „нису биле узалудне јер ће њихова смрт дати примера како се живи и умире за веру“.⁷⁵

Након тога, епископ се упутио у Жабаљ где га је дочекао велики број верника, предвођених Миланом Л. Поповићем. Долазак Иринеја Ћирића међу своју паству у Шајкашкој представио је Поповић као начин да народу пружи речи утехе и унесе дух вере у даљи живот: „И ти си свети владика на Твоме апостолском путу прешао преко Твоје епархије

⁷¹ „Народни посланици г. Богдан Дунђерски и г. Милан Л. Поповић међу народом у Шајкашкој“, *Нова џошша*, 4.3.1942, 3.

⁷² Исто.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ „Епископ бачки г. др. Иринеј обишао је Шајкашку“, *Нова џошша*, 9.7.1942, 4.

и дошао у Шајкашку да спасеш народ наш...⁷⁶ Размере злочина које су задесиле Жабал откривале су се само по помињању уплаканих жена, мајки и супруга и обучених у црнину. Цео говор представља молитву за спас: „Свечано обучени мужеви напустили су радове у пољу и дошли су у побожности својој да те замоле, да у пространости Твоје архијерејске љубави упутиш са владичанског престола Твог Господу Боду молитву: 'Пређи преко храма овог и дођи да нас спасеш'. Уђи владико у владичански престо жабаљске српске цркве и реци Господу Твоме, чији си истински апостолски службеник, коме и по начину Твог живота и примеру хришћанском стојиш ближе но сви остали, да подари милост Твоју ојађеном и ожалошћеном народу.“⁷⁷ Обраћање епископу завршено је директном молбом Милана Л. Поповића да цео народ Шајкашке, укључујући и њега, спасе и пружи му утеху. По завршетку литургије, Ђирић се обратио окупљенима и „у својој архијерејској беседи, која је имала дивно дејство на све присутне, он је бодро народ да не клоне и да издржи у својој прадедовској вери“⁷⁸. Посебно је осудио деловање секти, са акцентом на суботаре⁷⁹, упозоравајући на ризике од духовног и националног отуђења. Многобројан народ испратио је свог епископа који се затим упутио у Чуруг на вечерњу службу коју је одржао у пратњи локалног свештеника Павла Дожића.

Нови апели српском становништву упућени су преко Милана Л. Поповића и чланка „Нико не тражи од нас да напустимо своју веру или да се одрекнемо своје народности“⁸⁰. Наиме, Поповић је отпутовао 12. јула 1942. године у Сомбор како би разговарао са тамошњим Србима. После богослужења у сомборској православној цркви, у присуству градоначелника Петера Черте, одржана је конференција на којој је Поповић објаснио да се задржао у посланичким пословима у Шајкашком и Тителском срезу јер је „у тим крајевима била помоћ хитнија но ма где на другом месту“⁸¹. Држање српских посланика у мађарском парламенту приказао је као морање, да по „моралној дужности, изнад свих других, ту најдубљу и најболнију рану на нашем народном организму залече, како би атрофирани органи могли поново да оживе и ступе у нормалну функцију“, с намером спречавања „да се такво што не понови, ни онде ни на другом месту“⁸². Шта је то „такво што“ и о којим „ранама“ је реч, није писано. У фокусу Поповићевог излагања била су три приоритетна задатка: удомљавање деце интерниране у логору Шарвар у српске породице или црквене општине, ослобађање

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ О проблемима са којима се суочавала Српска православна црква на овом подручју сведочи и благослов епископа бачког Иринеја Ђирића донет 8. августа 1942. године да „у недостатку прогодне помоћне књиге за одбрану православне вере од адвентиста-суботара, која секта има у свима местима Бачке епархије своје присталице, и чији агенти у бесцење раздају народу своје књиге...“ дозволи штампање књиге протојереја Стефана Поповића *Зашто хришћани празнују недељу, а не суботу*.

⁸⁰ „Нико не тражи од нас да напустимо своју веру или да се одрекнемо своје народности“, *Нова пошта*, 14.7.1942, 3.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

интернираних Срба из Бачке, као и санација последица ранијих репресалија кроз враћање поверења мађарских државних органа у српски народ. Своју парламентарну функцију Поповић је представио као моралну дужност и начин посредовања у циљу очувања српског становништва и ублажавања последица ратне и окупационе политике. Упркос непопуларности и тежине околности, Поповић је тврдио да су управо ови задаци били разлози што се примио да заступа српски народ у мађарском Парламенту „и да својим везама“ помогне да се поправи положај Срба у Бачкој.⁸³ Уверавао је народ да мађарска Влада неће више доносити непријатељске мере против српског живља, већ да га оставља да привређује, културно се развија у својој светосавској православној вери и чува свој идентитет, уколико не узме учешћа ни у каквој акцији која би била усмерена против интереса мађарске државе.

Ни наредне године није долазило до промена у употреби наратива, па је тако 1943. *Нова џошџа* објавила „Резолуцију представника бачких Срба“: „Бачко Српство свесно је да дела и у сопственом интересу када и са своје стране жели да осигура, уз помоћ власти, одржавање мира и правног поретка, осигурање иметка, реда и јавне безбедности на свима линијама и под свим околностима. Баш зато Бачко Српство не идентификује се са извршеним делима која су у последње време извршена против јавне и приватне имовине и против живота и личности органа јавне безбедности и њиховим извршиоцима. Свим снагама ће настојати да на цело српско јавно мишљење утиче у том правцу да кривце познате под именом 'партизани', елементе који се налазе у бекству нико не крије, не помаже него по дужности преда властима. Бачко Српство и овом приликом моли владу да и надаље осигура Српству пуну државну равноправност, како би горњи став и на овај начин био оправдан.“⁸⁴ Појаву ове резолуције историчар Александар Касаш објашњавао је учесталим партизанским диверзијама и суђењем четничкој групи, због чега су мађарске власти тражиле од Милана Л. Поповића и Богдана Дунђерског да бачки Срби поново пруже изјаву о лојалности мађарској држави, уз претњу да ће се у супротном поновити рација. Како би био донет јединствен став према овом ултиматуму, одржана је тајна конференција руководиоца Срба у Јужним крајевима.

БЕКСТВО ГЕНЕРАЛА

Две године након масовних злочина почињених над српским, јеврејским и ромским становништвом у Бачкој, јануара 1942. године, лист *Нова џошџа* објавио је, 18. јануара 1944. године, вест о бекству високих мађарских официра који су били процесуирани у вези са овим злочиним: „Десио се изненађујући догађај који је без примера у мађарској војној

⁸³ Поред *Нове џошџе*, Милан Л. Поповић био је честа тема гласила Покрајинског народноослободилачког одбора за Војводину, листа *Слободна Војводина*. Наиме, због своје колаборационистичке и антикомунистичке политике, *Слободна Војводина* писала је да је Милан Л. Поповић још пре Првог светског рата био у отвореној мађарској служби, „подрепаш“, човек који је у свему ишао под реп мађарској влади, те да је још 1912. године у својим чланцима у листу *Српство*, позивао Аустроугарску да окупира Србију. Како би се осликало његово учешће у свим сукобима, наведена је следећа анегдота: „На питање родољуба: Шта ради Лажо Поповић? – Људи су одговарали 'Издаје српство!' – Није, дакле, издавач листа *Српство*, него издајник Српства.“ („Sramni stub Milan L. Popović“, *Слободна Војводина*, новембар 1942, 12)

⁸⁴ „Резолуција претставника бачких Срба“, *Нова џошџа*, 19.10.1943, 3.

историји. Војници вишег ранга побегли су испред позивања на одговорност. Фекетехалми-Цајднер Ференц, пензионисани подмаршал, Граши Јожеф, генерал, Деак Ласло, пензионисани пуковник, Мартон Зелди, жандармеријски капетан, побегли су испред проглашења пресуде у војном кривичноправном поступку који је поведен у вези са догађајима који су се одиграли у јануару 1942. у Ујвидеку, иако су имали на располагању све могућности за одбрану и нису били ни ухапшени. Своје другове који су били оптужени, а којима су командовали, оставили су на цедилу и на тај начин сами себи су изrekli пресуду. Овим поступком сва тројица квалификовали су се као обични бегунци и неће моћи избећи све последице и позивања на одговорност који су с тим у вези. Надлежне војне власти одредиле су потрагу за свом тројицом. Исто тако издата је потерница и за жандармеријским капетаном др Зелди Мартоном, који се такође налази у бекству.“ Ово је уједно и једини пут да су злочини поменути, али под неутралним, нејасним и прећутним термином *догађаји*. Неупитно, фокус је пре свега на поступку и бекству официра, а не на самом злочину и жртвама.

ЗАКЉУЧАК

У својим истраживањима о *Новој јошћи*, Владимир Баровић је истакао: „Ако искључимо контекст квислиншке пропаганде у чији инструмент *Нова јошћа* дефинитивно спада, можемо закључити да је у занатском, журналистичком смислу то дневни информативно-политички лист који има све одлике оновремене дневне штампе. У редакцији *Нове јошће*, седели су вешти новинари који су добро знали свој посао, попут Велислава Спасића, Марка Теодоровића, Војсилава Матића, Ивана Мудринског и других. Били су то добрим делом професионални предатни новинари који су занат испекли у неким од најбољих новосадских редакција, јер Воја Матић и Велислав Спасић (као и Душан Чампраг) били су чланови редакције првог новосадског таблоида *Савремени Нови Сад*.”⁸⁵

Пак, истраживање наратива листа *Нова јошћа* у контексту мађарске окупационе управе у Бачкој током Другог светског рата указује на доминантну улогу овог гласила у формирању и одржавању пропагандног дискурса усмереног ка српском становништву. Уместо документовања и осуде ратних злочина, уочљива је тенденција да се масовни злочини минимизују, преименују у „догађаје“, а одговорност за насиље пренесе на припаднике Народноослободилачког покрета и саме жртве. Анализа садржаја показује да су први и трећи талас репресалија потпуно изостављени из јавног говора, док је други, познат као *Јануарска рација*, приказан искључиво кроз посредне симболичке елементе – као што су опис страха, жалобне одоре жена и тишина црква – чиме је избегнуто директно именовање одговорних и мере страдања. Током читавог периода постојања, лист се трудио да српски народ примири и помири са окупацијом. Свесним радом, аутори чланака учествовали су у прикривању злочина у Бачкој почињених за време Другог светског рата: „Перфидан начин пропагандне делатности *Нове јошће* огледа се у чињеници да ниједан текст о политичким питањима није

⁸⁵ Владимир Баровић, „*Нова јошћа*“ – медијски спецификум ратне пројатанге 1941–1944. године у окупираном Новом Саду, н.д., 79.

потписан, да се није појавио ниједан коментар новинара на дешавања на окупираној територији њиховог града, и да није написан ниједан чланак који би осудио злодела окупационе власти и нељудске услове у којима су живели њихови суграђани.⁸⁶

У том контексту, лист је деловао као инструмент контролисаног информисања и обликовања јавне свести српског јавног мњења кроз привид нормалног живота и прихватања идеологије мађарске државе. *Нова њошџа*, као медиј под директном цензуром, фокусирао се да својим текстовима произведе послушност српског народа и стабилност окупационе управе. Самим тим, јавни наступи Милана Л. Поповића били су фокусирани на смирење ситуације, дистанцу од Народноослободилачког покрета и покушаје посредовања у корист српског становништва, али искључиво под будимпештанским директивама. Епископ Иринеј Ђирић је, својим посетама пострадалим местима и народу, пружао подршку народу, али у границама дозвољеног. Свакако, *Нова њошџа* допринела је да се сазна за хуманитарну активност Српске православне цркве и њених представника у организацији спасавања и збрињавања српске деце, отварању болница и смештају опорављених у српске породице. Намера оваквих новинских чланака била је да умири становништво и прикаже власти као разумне.

Закључно с тиме, треба нагласити да је *Нова њошџа*, као једино званично гласило мађарског окупатора намењено српској „народности“ током Другог светског рата, била један од најтиражнијих листова који, упркос томе, није успео да формира жељено мишљење код српске јавности. Сви наведени примери показују на који начин су страх, цензура и политичка присила обликовали културу ћутања над почињеним злочинима. Истовремено, указују на напоре одређених личности да у ратним околностима ипак очувају елементе националног, верског и моралног држања. Историјска истина о страдању српског, јеврејског и ромског становништва у *Новој њошџи* сведена је на медијску манипулацију и политичку пропаганду.

⁸⁶ Александар Карановић, *Квислиншки листи на српском језику „Нова њошџа“ као средство проплатане мађарске окупационе управе у Бачкој 1941. и 1942. године*, н.д., 443.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Штампа:

Нова Њошџа – 1941, 1942, 1943. и 1944. година

Слободна Војводина – 1942. година

Мемоари:

Поповић, Алимпије. *Успомене*. Нови Сад: Прометеј, 2017.

Литература:

Баровић, Владимир. „Нова Њошџа“ – медијски спецификум ратне пројекције 1941–1944. године у окупираном Новом Саду, Култура полиса, <https://kpolisa.com/index.php/kp/article/view/160>. Датум приступа 31.8.2025.

Голубовић, Звонимир. *Рација у јужној Бачкој 1942. године*. Нови Сад: Музеј Војводине, 1992.

Јаџмовић, Miroslav. *Novosadske kulturne institucije u periodu 1941–1944. godine u ogledalu lista Nova pošta*. Novi Sad: Godišnjak istorijskog arhiva Grada Novog Sada, 2012.

Карановић, Александар. *Квислиншки листи на српском језику „Нова Њошџа“ као средство пројекције мађарске окупационе управе у Бачкој 1941. и 1942. године*, Култура полиса, <https://kpolisa.com/index.php/kp/issue/view/19>. Датум приступа 31.8.2025.

Kasaš, Aleksandar. *Mađari u Vojvodini: 1941–1946*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 1996.

Kasaš, Aleksandar. *Presuda uredništvu lista Nova pošta*. Filozofski fakultet u Novom Sadu, <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2012/978-86-6065-128-2>. Datum pristupa 31. 8. 2025.

Кољанин, Драгица. „Војводина у Другом светском рату: универзалне вредности антифашизма“, У: *Научна дубина историјара: зборник предавања одржаних 2006–2007. године*. Уредник Золтан Ђере, 85–92. Нови Сад: Филозофски факултет, 2007.

Лопичић, Ђорђе Н. *Мађарски ратни злочини: 1941–1945*. Београд: Музеј жртва геноцида, 2010.

Микавица, Дејан, Ненад Лемајић, Горан Васин и Ненад Нинковић. *Срби у Хабзбуршкој монархији: 1526–1918*. Књ. 2. Нови Сад: Прометеј, Радио-телевизија Војводине, Прометеј, 2016.

Тодоровић, Владимир, Петар Ђурђев и Александар Бурсаћ. *Дейоршација бачких Јевреја 1944. године*. Нови Сад: Архив Војводине, 2019.

Čobanski, Mila; Golubović, Zvonimir i Kumanov, Živan. *Novi Sad u ratu i revoluciji*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1976.

Šajti, Enike. *Mađari u Vojvodini: 1918–1947*. Novi Sad: Forum, 2010.

Milica Moljski (2000), Historian (MA)
Genocide Victims' Museum, Belgrade
milica.moljski@muzejgenocida.rs

OCCUPATION OF BAČKA: THE ROLE OF THE NEWSPAPER NOVA POŠTA IN PRESENTING THE CRIMES OF THE HUNGARIAN OCCUPATION AUTHORITIES

Abstract: This paper analyzes the narrative surrounding the mass war crimes committed during the Hungarian occupation of Bačka in World War II, as presented in the only Serbian-language and Cyrillic-script newspaper of the time – *Nova Pošta*. The research focuses on how the suffering of the Serbian population was portrayed, the role of the Serbian Orthodox Church in caring for children from internment camps, and the political actions taken in response to the January massacres of 1942. Special attention is given to how internees were represented in public discourse, as well as to the role of the Church community in their support and protection. Through analysis of newspaper articles, the paper shows how media discourse was used to downplay the crimes, portray the Hungarian authorities in a positive light, and shift attention away from the responsibility for mass violence against both the Serbian and Jewish populations. The paper also highlights the role of individuals such as Milan L. Popović and Bishop Irinej Ćirić. By attempting to pacify the Serbian population and strengthen the occupation regime, *Nova Pošta* acted as a propaganda tool that, from 1941 to 1944, tried to hide the truth and create an illusion of normal life under Hungarian rule. The research is based on an analysis of all digitized issues of *Nova Pošta* and relevant historiographical literature.

Keywords: war crimes, World War II, Bačka, Hungarian occupation, Milan L. Popović, Irinej Ćirić, *Nova Pošta*.

УДК 725.94:355.48(497.113)"1939/1945"
316.75(497.113)"1939/1945"
DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.17.2025.MIL.83-106>

оригинални научни чланак/original scientific article

примљен / received: 03. 11. 2025.

прихваћен / accepted: 15. 12. 2025.

Никола Милошевски (1996)
маст. историчар, кустос
извршни директор,
Музеј жртава геноцида, Београд

СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ПАНЧЕВУ

Сажетак: У фокусу овог рада јесте споменичко наслеђе Другог светског рата у Панчеву, изграђивано у периоду од завршетка овог светског сукоба до данашњих дана. Након анализе историјских околности у вези са историјатом града током ратних година, у овом раду је приказано меморијално споменичко наслеђе које је настало ради сећања на страдале борце и цивиле. Посебна пажња посвећена је стању у којем се меморијали налазе, као и њиховом значају за неговање локалне, али и глобалне културе сећања. Истраживање се темељи на подацима из литературе, архивске грађе и теренског рада. Примењене су методе анализе и синтезе, као и дескриптивна метода.

Кључне речи: Споменичко наслеђе, Други светски рат, Панчево, злочин, Банат, култура сећања.

На историјат града Панчева у XX веку, укључујући и време Другог светског рата као најтрагичнији период, у значајној мери утицало је и наслеђе двовековне власти Хабзбуршке монархије, успостављене након потискивања Османског царства у рату вођеном од 1716. до 1718. године. У годинама након окончања овог рата, у склопу језгровите политике која је подразумевала и демографско оснаживање новозапоседнутних територија, Аустрија је започела процес планског насељавања. Међу новим насељеницима у Банату, уз припаднике српског и румунског народа, Немци из удаљених делова царства представљали су једну од најбројнијих етничких група. Неке од досељених скупина Немаца насељавале су се у већ постојећа банатска насеља попут Панчева, Јабуке и Глогоња, док су друге формирале потпуно нова насеља какво је било Францфелд (данашње Качарево)¹. Овај дуготрајан, вишедеценијски процес нарочитог замаху добио је током формирања Банатске војне границе у другој половини XVIII века, када су бројна јужнобанатска насеља и њихови становници добијали нову, војну улогу у одбрани јужних аустријских граница, а заузврат добијали бројна права².

Насељени на овакав начин, Немци су остали важан етнички елемент у Панчеву током два века аустријске власти, али и у годинама након успостављања нове југословенске државе. Чинећи око 20% међуратног становништва Баната, економски напреднијег становништва, груписани око организација попут „Културбунда“ и „Покрета обнове“, банатски Немци су у годинама пре Другог светског рата све више следили политику нацизма немачког Рајха, што ће ескалацију доживети у време Априлског рата 1941. године, током којег су многи домаћи Немци активно учествовали у нападу Трећег рајха на Краљевину Југославију.³ О томе сведочи чињеница да је деветорицу панчевачких Немаца, у току Априлског рата, стрељала југословенска војска због напада који су вршили на њихове јединице приликом повлачења.⁴

У недељама након завршетка краткотрајног Априлског рата у Панчеву, који су немачке јединице запоселе 12. априла 1941. године, створена је окупациона војнополитичка власт која се налазила у рукама домаћих Немаца. Град се налазио у војној надлежности Крајско-мандатуре I/823 са седиштем у Петровграду (Зрењанин), док је полицијску надлежност над Панчевом имала полицијска префектура са истим седиштем. Формално, цивилна општинска управа Панчева била је везана за владе Милана Аћимовића и Милана Недића, док је у реалности степен аутономије тзв. „фолксдојчерске управе“ био изузетно велики. Само Панчево било је седиште Фелдкоманде 610 за подручје Пожаревачког округа и Баната. Командант места постао је потпуковник Банделов, градоначелник Панчева постао је Криштоф Хилд, начелници полиције постали су Оскар Кревеч и Матијас Меркле, повереник Гестапоа

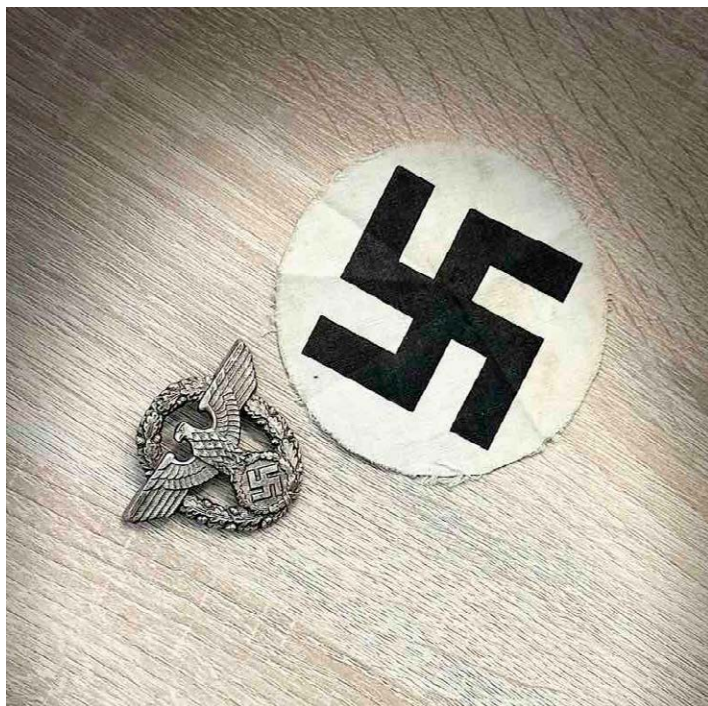
¹ Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, (Панчево: Народни музеј Панчево, 2012), 9–11.

² Јелена Илић Мандић, *Банатска Војна крајина (1764–1800)*, (Београд: Историјски институт Београд, 2020), 152–160.

³ Срђан Божовић, н.д., 40–48.

⁴ Ивана Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2011).

Михајло Рајзер, док је Јурај Шпилер постао шеф Јавне безбедности. Сва наведена лица, директно или индиректно, учествоваће током четворогодишње окупације (1941–1944) у бројним злочинима почињеним на територији Панчева. У спомен на жртве злочина, али и борце страдале у борби против окупатора, у годинама и деценијама након завршетка највећег светског сукоба, у Панчеву је настао низ пијетета достојних спомен-обележја.

*Из Збирке оружја и војне опреме Музеја жртва геноцида:
лево: Метална ознака припадника полицијских формација немачког Рајха (МЖГ, ЗОВО, 96);
десно: Ознака припадника цивилних власти немачког Рајха (МЖГ, ЗОВО, 98).*

На основу спроведеног мултидисциплинарног истраживања, које је, пре свега, подразумевало рад на терену, архивско истраживање у две релевантне институције на територији града Панчева – Историјском архиву у Панчеву и Заводу за заштиту споменика културе у Панчеву, а напослетку и прикупљању мало познате, али драгоцене литературе, утврђено је да се на територији града Панчева, без насељених места, налази 17 споменика који су настали у сећање на догађаје и личности непосредно везане за период Другог светског рата у овом граду.

Сврставајући их у три целине, на основу критеријума припадности или неприпадности одређеним оружаним формацијама на тлу окупиране Краљевине Југославије у току Другог светског рата, утврђено је да је цивилним жртвама посвећено седам спомен-обележја, док је припадницима Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ) посвећено такође седам спомен-обележја. Страдалим борцима Црвене

армије, који су учествовали у ослобођењу Панчева у октобру 1944. године, посвећена су три споменика.

Утврђено је да се ради о три надгробна споменика, два спомен-комплекса, три спомен-бисте, четири појединачна споменика, три спомен-плоче и два аутентична објекта. Око једне трећине наведених спомен-обележја посвећено је појединцима, док су две трећине посвећене групама, односно историјским догађајима везаним за њих.

Међу набројаним спомен-обележјима, у оквиру централног градског језгра Панчева налази се шест меморијала, док се у градској зони ван ове заштићене целине налази још девет меморијала. Од наведених девет споменика четири се налазе у оквиру Старог православног гробља. Два спомен-комплекса налазе се у непосредној близини града Панчева.

СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА ПОСВЕЋЕНА ЦИВИЛНИМ ЖРТВАМА

а) Два спомен-комплекса у непосредној близини града Панчева

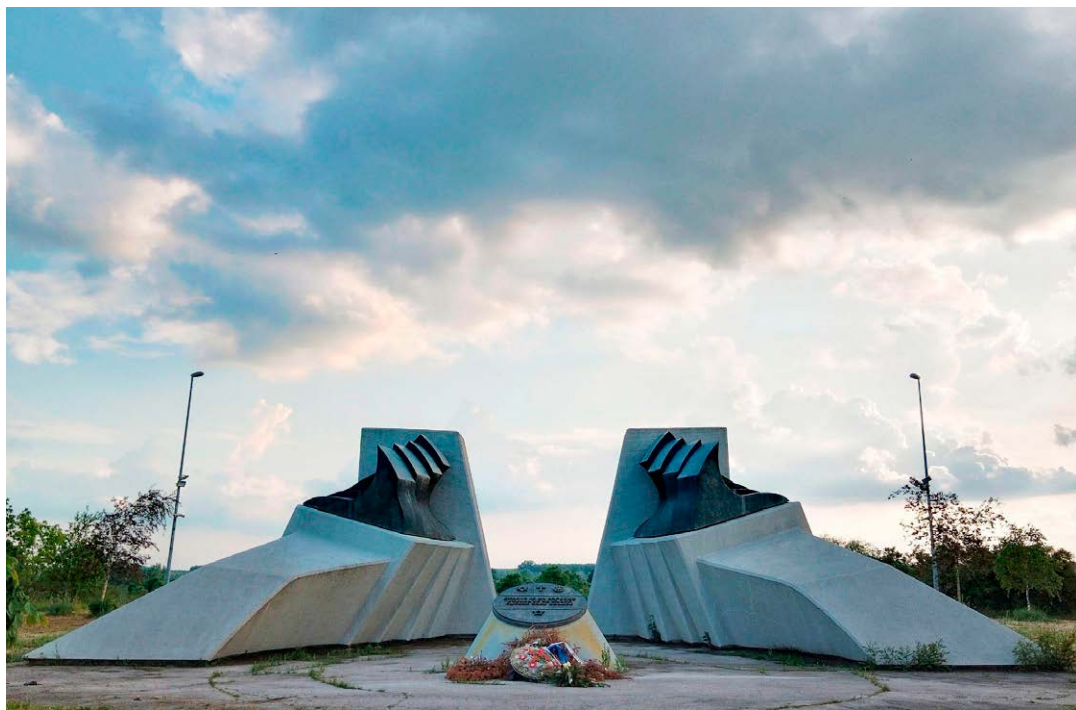
1. Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука

На свега шест километара северно од Панчева налази се једно од великих стратишта невиних жртава у нашој земљи. У пространој равници која се од пута Панчево–Јабука пружа ка реци Тамиш налази се спомен-комплекс „Стратиште“, сведочанство о страдању хиљада невиних жртава организованог злочиначког подухвата окупационих власти током Другог светског рата.

Извршиоци ових масовних убистава локацију нису одабрали без разлога. Смештено на пригодној удаљености од београдских логора, одакле је долазио велики број жртава, ово место није изискивало нарочите потешкоће приликом транспорта, док је истовремено било на довољно великој удаљености која је онемогућавала ширење информација о злочину и узнемирење шире јавности. Сам простор стратишта био је поприлично једноставан за контролу од стране наоружаних војника, те је могућност успешног бекства била изузетно мала, а земљиште у близини реке било је лако за копање.⁵

Почев од првих дана октобра 1941. године, на „Стратишту“ су, из крајње злочиначких намера, по наређењу немачких окупационих власти, вршена стрељања и сахрањивања великог броја недужних жртава. За копање су у првим данима злочина претежно били задужени ромски становници Панчева који су, по извршеном задатку, и сами постајали жртве. Пред јамама су довођене групе од двадесеторо људи, претходно свучених готово до голе коже, док су иза њих постројавани припадници специјалне СС јединице. По тројица војника извршавала су езекуцију сваке жртве. Само током октобра и новембра 1941. године свакодневно је на „Стратиште“ долазило и по десет камиона у којима је превожено више десетина особа које су на најсвирепији начин ту биле лишаване живота. Упркос чињеници да, због прикривања злочина, није било могуће прецизније утврдити његове размере, није неосновано говорити да је током прва два месеца на

⁵ Душан Богданов Сенко, *Аншифашистички покрет у Банаћу 1941–1944*, (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2005), 36–39.

Спомен-комплекс „Стратиште“, фронтални изглед

„Стратишту“ могло stradати око 5.000 недужних особа, како наводе извештаји Анкетне комисије за ратне злочине.⁶

Континуитет немачких злочина на „Стратишту“ настављен је и током наредних година окупације. Стрељања повезана са овим местом страдања нису престајала ни током последње године рата. У последњим месецима стрељања су вршили припадници Зондеркоманде 150 који су већ на овом месту уклањали трагове злочина. Свега неколико дана пре ослобођења Панчева у Другом светском рату, 1. и 2. октобра 1944. године, извршена су последња стрељања. Чланови Анкетне комисије у Панчеву извршили су ископавања на „Стратишту“ током јануара 1945. године, само три и по месеца након последњих стрељања, са циљем утврђивања размера злочина. У ископавању 34 јаме, дуге од 2 до 34 метара, од хиљада тела жртава стрељаних на овом месту, проналажени су само поједини угљенисани остаци и појединачне кости, док ниједан целовит костур није пронађен.⁷ Стога се ни дан-данас не може поуздано говорити колико људи је страдало на овом месту. Послератне процене су достизале цифру од 10.000 до 12.000 жртава, али са сигурношћу се може рећи да су у питању биле хиљаде недужних жртава.⁸

⁶ Ивана Спасовић, н. д., 92–96.

⁷ Исто, 124–125.

⁸ Исто.

Место за полагање венаца

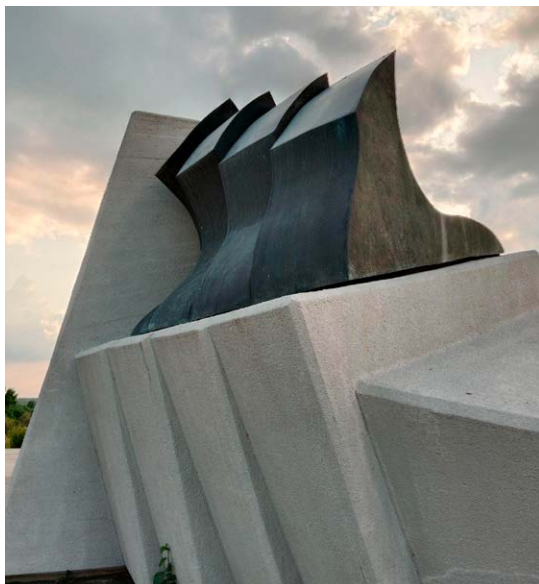
Постављање првог споменичког обележја на овом месту, које је извршено веома брзо, већ 1945. године, сведочи да су савременици били упознати са масовношћу злочина. Првобитно је изграђена дрвена пирамида висине два метра на којој се налазила мермерна плоча са пригодним текстом. Шездесетих и седамдесетих година, на простору „Стратишта“ површине четири хектара, ствара се спомен-парк који је Скупштина АП Војводине 1967. године прогласила једним од најзначајнијих историјских подручја из времена Народноослободилачког рата на подручју Војводине.⁹ На месту поменуте пирамиде, која је овом приликом срушена, осамдесетих година саграђен је пијетета према жртвама достојнији меморијални спомен-комплекс, изграђен на основу награђеног идејног пројекта Небојше Деље, архитекте из Београда. Комплекс је свечано отворен 22. новембра 1981. године.¹⁰

Спомен-комплекс „Стратиште“ може се поделити на три целине. На предњој, прилазној страни, налази се приступни плато у оквиру којег се налази место одређено за полагање венаца. На њему су изливени у бронзи симболи страдалих (Давидова звезда, крст, точак и звезда петокрака), испод којих се налазе стихови Васка Попе: „Звезда је на почетку/ Звезда

⁹ Jovan Maček i drugi, *Spomenici revolucije Vojvodine*, (Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, 1987), 76.

¹⁰ Milan Todorović i Ladislav Feldeši, *Stratište kod Pančeva – grobnica deset hiljada rodoljuba*, (Pančevo, 1985), 46.

је на крају / Црвене наше бразде“. Приступни плато претходи другој целини – скулптуралном делу меморијалног спомен-комплекса. Слободностојећи споменик, чија висина износи пет метара, као композициона целина симболизује заорану бразду. Дужина бразде је 20,8 метара, док ширина износи 13 метара. У оквиру треће целине налази се отворени амфитеатар са сценом кружног облика, полупречника 10 метара и гледалиштем са шест редова за седење.¹¹

Споменик „Бразде“, бочни изглед

Три деценије након изградње, покренута је иницијатива за утврђивање овог спомен-комплекса за непокретно културно добро. Истичући историјски значај „Стратишта“ као једног од места највећих страдања у Другом светском рату у нашој земљи, ово непокретно културно добро је утврђено као знаменито место.¹²

2. Спомен-комплекс посвећен стрељаним родољубима на путу Панчево–Београд

Чак и међу меморијалима који су мање познати панчевачкој јавности а сведоче о масовним страдањима цивила на територији њиховог града током Другог светског рата, налази се и меморијални комплекс смештен на удаљак улаза у Панчево из правца Београда. На овом месту су, током два мартовска дана 1942. године, немачке окупаторске власти извршиле свирепу ликвидацију 125 невиних цивила.

¹¹ ЗЗЗСКПА, Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука, II, 1981, Атеље за пројектовање „Канарево брдо“, План попречних пресека кроз језгро споменика.

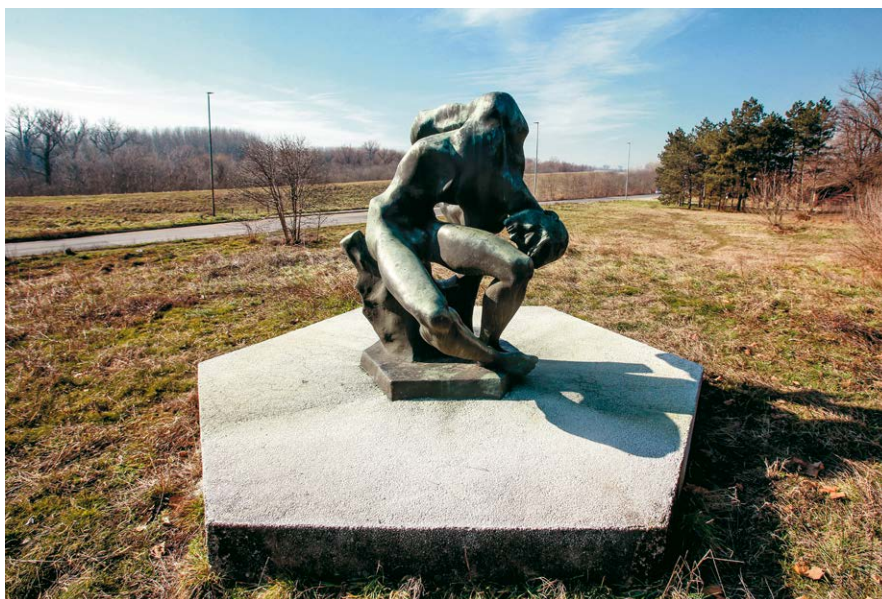
¹² Исто.

Дана 10. марта стрељано је укупно 75 лица, као вид одмазде за недељу дана раније убијеног немачког агента Штефана Рацка и рањавање полицајца Матијаса Гроса, да би четири дана касније, злочин на истом месту био поновљен над 50 невиних жртава као вид одмазде због атентата на Алојза Краља, чиновника предстојништва градске полиције.¹³

На основу сачуваних документарних података, истраживачи су у могућности да утврде идентитет жртава. Жртве су били Срби (117 лица) и Јевреји (8 лица), махом мушког пола (115 лица), најчешће ратари и занатлије, становници банатских насеља међу којима се, по бројности страдалих, издваја село Кумане у близини Зрењанина (94 лица).¹⁴

На овом месту страдања, 1972. године подигнут је пијетета према жртвама достојанствен меморијални комплекс који се састоји од спомен-чесме и скулптуралне композиције „Умирућег борца“, дело вајара Божидара Јововића. У питању је слободностојећа бронзана скулптура висине 1,86 м, постављена на шестоугаони бетонски постамент. Представља фигуру нагог борца у часу смрти, тела савијеног у грчу.¹⁵

Аутор дела Божидар Јововић (1927–2014) био је академски вајар, ученик Лојза Долинара и Томе Росандића. Највећи део животног и радног века провео је у Панчеву, граду чији је изглед opleменио бројним скулптуралним композицијама.¹⁶

Спомен-комплекс посвећен стрељаним родољубима на путу Панчево–Београд

¹³ Ивана Спасовић, н.д., 64–68.

¹⁴ Исто, 69–73.

¹⁵ Марина Миљуш и Слободанка Перовић, *Споменици, спомен-илоче и скулптурална дела у Панчеву*, (Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, 2022), 52.

¹⁶ Исто, 43.

б) Два објекта ушврћена за непокрену културно добро

3. Логор „Свилара“

Свега два месеца од успостављања окупационе управе у Панчеву, у згради која је током XIX века изграђена за потребе производње свиле формиран је злогласни логор „Стара свилара“, први нацистички логор у овом делу окупираних држава. За свега три месеца постојања (од 22. јуна до 5. новембра 1941. године), кроз „Свилару“ је прошло око 600 људи од којих је више десетина изгубило живот.¹⁷ Међу жртвама је био и Марко Кулић, народни херој којем су посвећена још два спомен-обележја у Панчеву. Логор је био под непосредном командом Михаила Рајзера, предратног учитеља из Францфелда, а потоњег повереника Гестапоа и команданта „Дојче Маншафта“.¹⁸

Највећи број заточеника „Свиларе“, локалних Јевреја, симпатизера комунистичког покрета, припадника угледних грађанских слојева, бивао је свакодневно понижаван, мучен и злостављан на начине који су наликовали средњовековним методама мучења. На основу сведочења преживелих заточеника, једна од најчешћих метода била је да мучитељи затвореника обесе о шипку тако да му глава буде окренута према поду, те да га шибају док се не онесвести. Потом би жртву полили хладном водом и наставили тортуру. Након тортуре, многи затвореници бивали су одређени за стрељање или вешање.¹⁹

*Логор „Свилара“, фотографија ушуйљена од стране стручњака
Завода за заштитиу споменика културе у Панчеву*

Логор „Свилара“ се састојао од два објекта чија је аутентичност махом очувана до данашњих дана. Први објект налази се уз улицу Милоша Обреновића. У питању је једносратни објект са подрумом правоугаоне основе са двоводним кровом. Данас се у приземљу

¹⁷ Ивана Спасовић, н.д., 29–30.

¹⁸ Исто, 82.

¹⁹ Слободанка Перовић и други, *Панчево 1941.: Места страдања*, (Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, Историјски архив у Панчеву, Народни музеј Панчево, 2011), 11–13.

налазе три стана и један пословни простор, на спрату још три стана. У знак сећања на жртве логора, представници градске власти су, 6. октобра 1951. године, поставили спомен-плочу на улазу у овај објекат. Други објекат налази се у дворишном делу иза централног објекта. У питању је мања, једносpratна зграда и у њој се данас налази магацински простор.²⁰

На основу одлуке Владе Републике Србије 05 број 633-7476/2014 од 10. јула 2014. године, логор „Свилара“ је утврђен за непокретно културно добро – споменик културе.²¹

4. Зграда Магистрата

Зграда Магистрата у Панчеву, непокретно културно добро од великог значаја, подигнута је између 1833. и 1838. године, у самом средишту градског језгра Панчева, где је готово 150 година представљала политичко-административни центар читавог Јужног Баната. У другој половини 20. века зграда ће постати седиште бројних установа културе, да би, након 1993. године, у њој остао само Народни музеј Панчево.²² Током Другог светског рата, зграда Магистрата је, у периоду од априла 1941. до октобра 1943. године, постала једно од упоришта окупационих власти чије су репресалије остале добро упамћене у локалном колективном сећању.

Као оставштина ових тешких времена сведочи подрум десног крила зграде, где се налазио затвор са четири ћелије, које су до данас сачувале аутентичан изглед. Често се догађало да су у ћелијама од свега неколико квадрата биле смештене и десетине затвореника, спавајући на слами на поду. У нешто мањој мери него у логору „Свилара“, затвореници су ипак били изложени свакодневним мучењима. Међу затвореницима мученим у подруму зграде Магистрата била је и Мара Мандић, члан КПЈ, након чега је обешена 21. јуна 1942. године у Панчеву, на данашњем Тргу слободе.²³

в) Два спомен-обележја у оквиру Сјарој православној гробља

5. Спомен-обележја посвећена стрељанима и обешенима 22. априла 1941. године

Свега пет дана по окончању Априлског рата, у Панчеву је извршен први злочин новоуспостављене окупационе власти. Користећи убиство једног немачког војника од стране другог у пијаном стању, у ноћи између 20. и 21. априла, као и исценирани напад на немачку војску, 22. априла 1941. године извршена је одмазда над грађанима Панчева. Њих 40 је изведено пред Војни суд и, за свега два сата, 36 је осуђено на смрт. Осим учитеља из Омољице, сви осуђени били су становници Панчева, углавном мушкарци (33 лица), већином српске националности. Половина је осуђена на смрт вешањем, половина на смрт стрељањем. Аудио-визуелни снимак погубљења је у потпуности сачуван и његове копије налазе се у бројним установама културе у

²⁰ ЗЗСКПА, Регистар бр. 118, Логор „Свилара“ у Панчеву.

²¹ „Службени гласник Републике Србије“, број 72, 14. новембар 2014.

²² ЗЗСКПА, Регистар бр. 9, Зграда Магистрата у Панчеву.

²³ Ивана Спасовић, н.д., 72.

*Обешени на Старом православном гробљу у Панчеву
22. априла 1941. године*

нашој земљи, укључујући и Музеј жртава геноцида. Егзекуције су извршене на Старом православном гробљу, где су лешеве остали 24 часа, након чега су их најближи сахранили.²⁴

На месту стрељања невиних цивила, крај улаза у Старо православно гробље у Панчеву постављена је спомен-плоча са именима жртава.

6. Надгробни споменик борцима из Првог светског рата и жртвама фашистичког терора из Другог светског рата

Спомен-костурница првобитно је подигнута 1934. године на Старом православном гробљу у Панчеву за борце из Првог светског рата да би у њој, потом, биле сахрањене и бројне жртве немачких злочина из Другог светског рата, укључујући и жртве стрељања 22. априла 1941. године без сродника који би их сахранили.²⁵

Спомен-костурница се састоји из две целине. Прву целину чини мермена плоча постављена на бетонску подлогу, фланкирана симетричним стубовима са обе стране. Изнад стубова је постављена архитравна греда са крстом. На мермерној плочи су исписана 130 имена страдалих у Првом светском рату. Испред овог споменика 1980-их година постављен је споменик жртвама

²⁴ Ивана Спасовић, н.д., 54–62.

²⁵ ЗЗЗСКПА, Регистар бр. 63, Надгробни споменик борцима из Првог светског рата и жртвама фашистичког терора из Другог светског рата.

Другог светског рата, дело под називом „Ждралови“ аутора Божидара Јововића. На постољу израђеном од сивог гранита налазе се исписана имена страдалих и стрељаних 22. априла 1941. године. Висина бронзане скулптуре је 117 см са постаментом. Посмртни остаци бораца пренети су 1962. године у спомен-костурницу на Градском гробљу у Вршцу.²⁶

Решењем Покрајинског завода за заштиту споменика културе Нови Сад број 01-230/3-72 од 26. априла 1972. године, споменик је утврђен за непокретно културно добро – споменик културе. Том приликом коришћена је честа синтагма: „жртве фашистичког терора“, те је званични назив споменика садржи и данас.²⁷ Баштинећи добру праксу очувања меморијала посвећених невино страдалим жртвама, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву извршио је реконструкцију споменика током 2023. године.²⁸

Надгробни споменик борцима из Првој светској ратној и жртвама фашистичког терора из Другој светској ратној

і) 6. Споменик обешенима 1942. године на Трју слободи

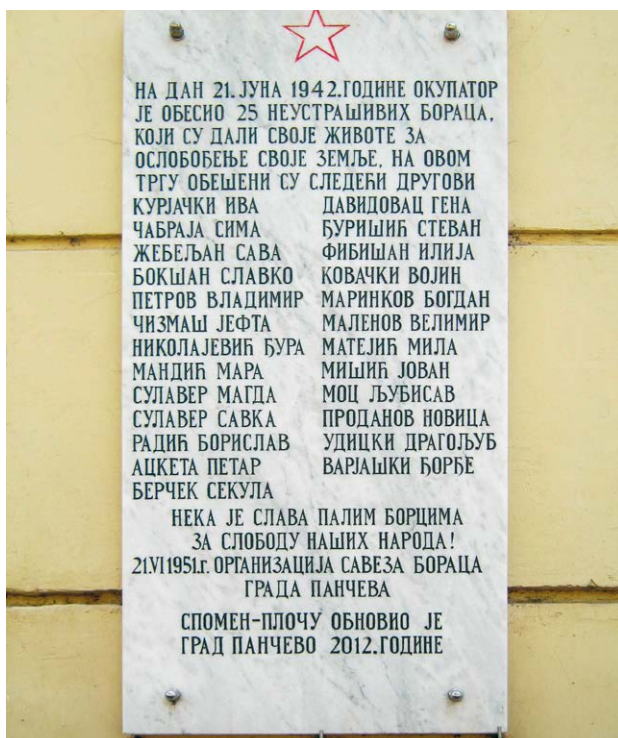
Дана 21. јуна 1942. године, у Панчеву је, из одмазде за убиства и рањавање немачких војника и официра, осуђено на смрт вешањем 25 лица осумњичених за припадност или помагање партизанском покрету отпора. Том приликом убијени су 21 мушкарац и четири жене, пореклом из различитих банатских насеља.²⁹

²⁶ Марина Миљуш и Слободанка Перовић, *Споменици, спомени-плоче и скулптурална дела у Панчеву*, (Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, 2022), 45.

²⁷ Решење Покрајинског завода за заштиту споменика културе Нови Сад број 01-230/3-72 од 26.4.1972. године.

²⁸ Политика, *Обнова споменика палима за слободу Панчева*, <https://www.politika.rs/sr/clanak/578382/Obnova-spomnika-palima-za-slobodu-Panceva> (07.04.2024).

²⁹ Ивана Спасовић, н.д., 71–73.

*Спомен-плоча обешенима 1942. године
 на Тргу слободе*

На месту вешања невиних жртава, који данас носи назив Трг слободе, 21. јуна 1951. Савез бораца града Панчева поставио је спомен-плочу израђену од мермера (50x110 cm) са именима настрадалих. Изнад имена налази се црвена петокрака звезда. Град Панчево обновио је спомен-плочу 2012. године.³⁰

СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА ПОСВЕЋЕНА ПРИПАДНИЦИМА НАРОДНООСЛОБОДИ- ЛАЧКЕ ВОЈСКЕ И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ (НОВ И ПО))

а) Три бисће народних хероја у централном градском парку

Кратки животи Олге Петров (1920–1942), Марка Кулића (1914–1941) и Стевана Стевице Јовановића (1916–1941) представљају сведочанства неизвесне и трагичне судбине становника Панчева, Баната, као и других делова окупиране Краљевине Југославије за време Другог светског рата. Насупрот меморијалима цивилним жртвама чија су страдања најчешће била последица неразумне окупаторске политике, спомен-обележја посвећена

³⁰ Марина Миљуш и Слободанка Перовић, н.д., 56.

трима проглашеним народним херојима сведочанство су страдалима који су таквој окупаторској политици пружали активан отпор.

Као предратни чланови Комунистичке партије Југославије, Олга Петров, Марко Кулић и Стевица Јовановић су, након окупације Краљевине Југославије и почетка оружаног устанка у лето 1941. године, своју делатност усмерили ка изградњи организованог покрета отпора у Јужном Банату, односно Јужнобанатског партизанског одреда, првог партизанског одреда у Војводини, чије је краткотрајно постојање било обележено успешно изведеном диверзантском акцијом 11. јула 1941. код села Владимировац. Након тога, оружане снаге окупационих власти успеле су да униште одред, а Марко Кулић убрзо ће бити ухапшен и постати прва жртва међу троје младих људи којима су посвећене бисте у централном панчевачком градском парку.³¹

О последњим данима и смрти Марка Кулића у злогласној „Свилари“ у Панчеву сведочио је после рата Стеван Влајић, преживели заточеник овог логора: „Када су Марка Кулића вратили у ћелију после испитивања, био сам шокиран. Сав је био црн као угаљ. Нисам могао да га препознам. Ујутру, кад се разданило, упрдио сам га на леђа и носио до клозета, јер тако измрцварен није имао снаге да се помери. Следеће вече су га одвели. Сазнали смо касније да је стрељан.“³²

Из предратних дана познати полицији, Стевица Јовановић и Олга Петров успешно су се током лета и јесени 1941. године скривали у илегалу. Крајем октобра 1941. године обоје су присуствовали састанку чланова КПЈ у Црепаји, заједно са Жарком Зрењанином, Олгиним мужем Брацом Петровим и многим другима. По Олгу Петров овај састанак ће бити кобан.

Након неуспешног покушаја хапшења окупљених, рањена Олга Петров била је издана од свог јатака, након чега је подвргнута вишемесечним мучењима у зрењанинском затвору и логору на Бањици. Њен трагичан живот окончан је у гасном камиону 9. маја 1942. године.³³ Током боравка Олге Петров у заточеништву, 25. децембра 1941. године Стевица Јовановић погинуо је пружајући отпор агентима Гестапоа у намери да га ухапсе.³⁴

У деценији након завршетка Другог светског рата, троје жртава проглашени су за народне хероје. Стевица Јовановић проглашен је 1949. године, док су Олга Петров и Марко Кулић проглашени четири године касније.³⁵ Тиме је отпочео процес меморијализације везан за ове личности који ће свој материјални облик у Панчеву добити у виду три спомен-бисте које се, једна надомак друге, налазе на североисточним ободима централног градског парка.

³¹ Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije, tom I*, (Београд: Народна knjiga. 1982), 436.

³² Слободанка Перовић и други, *Панчево 1941. : Места страдања*, (Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, Историјски архив у Панчеву, Народни музеј Панчево, 2011), 12.

³³ Никола Влајић, *Куће и људи: Водич кроз културну историју града Панчева*, (Панчево: Завод за заштиту споменика културе у Панчеву, 2019), 79–81.

³⁴ Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije, tom I*, (Београд: Народна knjiga. 1982), 436.

³⁵ Исто.

Лево: спомен-биста народног хероја Марка Кулића, средина: спомен-биста народног хероја Олге Петров, десно: спомен-биста народног хероја Стевана Јовановића

1. Спомен-биста народног хероја Олге Петров

Биста Олге Петров израђена 1954. године, третирана је у соцреалистичком маниру и представља реалистичан приказ портрета ове жене. Биста је израђена од бронзе и постављена је на постамент израђен од бетона висине 182 cm. Аутор бисте јесте вајар Крунослав Буљевић, чија се сигнатура може уочити на делу (латиницом: К. БУЉЕВИЋ).³⁶

2. Спомен-биста народног хероја Марка Кулића

Биста Марка Кулића у централном градском парку у Панчеву израђена је 1951. године. Портрет овог народног хероја израђен је у бронзи у соцреалистичком духу. Биста је постављена на бетонски постамент висине 182 cm. Ауторка бисте је вајарка Олга Јеврић.³⁷

3. Спомен-биста народног хероја Стевице Јовановића

Попут претходна два спомен-обележја у чијој се непосредној близини налази, спомен-биста посвећена Стевици Јовановићу представља његов реалистичан портрет, израђен од бронзе и постављен на бетонски постамент висине 182 cm. Аутор дела је Александар Зарин, а биста је постављена у панчевачки градски парк 1954. године.³⁸

³⁶ Марина Миљуш и Слободанка Перовић, н.д., 49.

³⁷ Исто, 48.

³⁸ Исто, 50.

*Десно: надгробни споменик Марка Кулића;
лево: надгробни споменик Стевана Јовановића*

б) Два надгробна споменика народних хероја на Старом православном гробљу

4. Надгробни споменик Марка Кулића

За разлику од Олге Петров, убијене на путу између логора „Бањица“ и стратишта у Јајинцима, где је највероватније и била сахрањена, Марко Кулић убијен је у склопу логора „Свилара“ те је његово тело сахрањено на Старом православном гробљу у Панчеву. На овом месту је, 6. октобра 1946. године, постављен споменик неправилног облика, димензија 110 x 80 x 140 cm, који је израђен од грубо клесаног камена.³⁹ На њему је уклесана петокрака звезда испод које стоји текст: „НАРОДНИ / ХЕРОЈ / МАРКО / КУЛИЋ / 1914 / 1941“. Надгробни споменик је утврђено културно добро – споменик културе.

5. Надгробни споменик Стевице Јовановића

Попут надгробног споменика Марку Кулићу, и надгробни споменик Стевици Јовановићу јесте утврђено непокретно културно добро, односно споменик културе. Споменик је подигла Стевичина мајка у месецима након његове трагичне смрти крајем 1941. године, што

³⁹ Исто, 51.

Лево: спомен-плоча на кући у улици Карађорђева бр. 14;
десно: споменик „12. војвођанске ударне бригаде“

се може закључити на основу инскрипције на споменику („Овде почива мој син... Мати“). У периоду након ослобођења, изнад текста је уклесана петокрака звезда. Споменик правоугаоног облика, димензија 100 x 42 x 7 cm, израђен је од белог мермера и постављен је на постамент малих димензија.⁴⁰

в)

6. Спомен-плоча на кући у улици Карађорђева бр. 14

У спомен на партијски састанак под руководством Жарка Зрењанина, који је уприличен 25. маја 1941. године, на кући у којој је састанак одржан, у данашњој улици Карађорђевој бр. 14, постављена је спомен-плоча 4. јула 1959. године. Дародавац израде ове мермерне плоче био је Општински одбор Савеза бораца Панчево. Димензије плоче су 70 x 50 cm.⁴¹

7. Споменик „12. војвођанске ударне бригаде“

У категорији споменика посвећених припадницима оружаних формациа НОВ и ПОЈ споменик „12. војвођанске ударне бригаде“ свакако је најмлађи у Панчеву. Изграђен је 1984. године на улазу у тадашњу фабрику Индустрије стакла Панчево, на месту где су се водиле најтеже борбе за ослобођење Панчева 6. октобра 1944. године, након чега је, свега четири дана касније, формирана 12. војвођанска бригада.

Овај јавни споменик је израђен од бетона, симболично, у облику арапског броја 12, димензија 50 x 360 x 220 cm. Постављен је на шестокраки постамент.⁴²

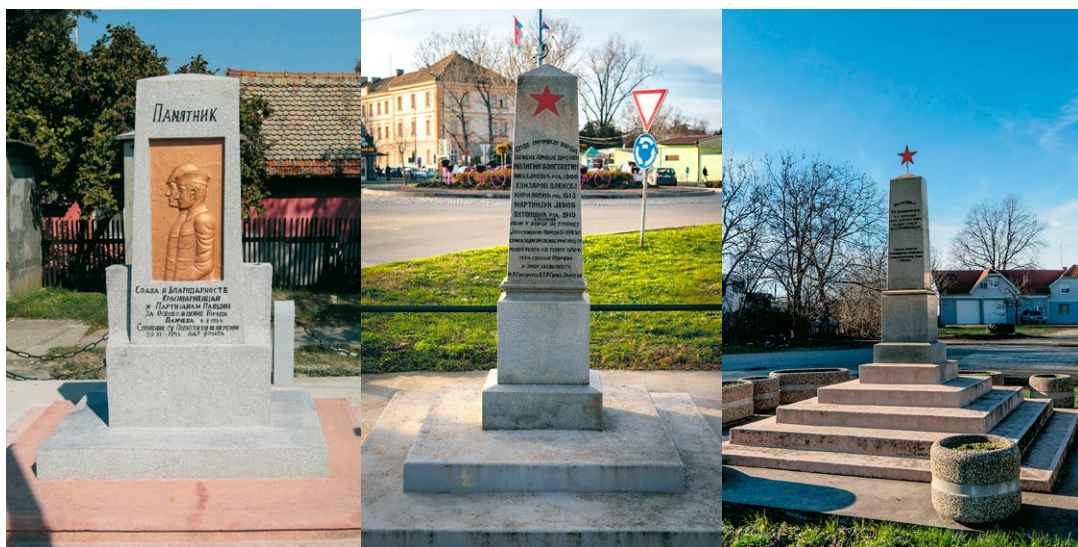
⁴⁰ Исто, 47.

⁴¹ Исто, 58.

⁴² Исто, 54.

СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА ПОСВЕЋЕНА БОРЦИМА ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ

Наступајући из правца Румуније и Београда, војници Црвене армије под командом генерала Маргелова, заједно са припадницима Нарооднослободилачке војске Југославије, успели су да, након вишедневних борби и значајних губитака, 6. октобра 1944. године ослободе Панчево од окупационих власти⁴³. Из пијетета према страдалим ослободиоцима у Панчеву су у првој деценији након рата подигнута три спомен-обележја. Споменици су подигнути од стране непознатих аутора, на иницијативу и средствима радних и борацких организација на подручју Панчева. Споменици су подигнути на тадашњим рубовима града, на местима где су се водиле најтеже борбе и где су мртви борци бивали сахрањивани.

*Лево: споменик погинулим борцима Црвене армије код железничке станице „Војловица“;
середина: споменик погинулим борцима Црвене армије на Тргу Маргелова;
десно: споменик погинулим борцима Црвене армије у Книћаниној улици.*

1. Споменик погинулим борцима Црвене армије код железничке станице „Војловица“

Спомен-обележје подигнуто је на гробном месту палим борцима Црвене армије и припадника НОВ и ПОЈ у борби за ослобођење Панчева од фашизма 1944. године. Ради се о правоугаоном споменику димензија 97 x 43 x 200 cm, израђеном од вештачког камена и постављеног на три степеника. У споменик је утиснут рељеф изливен у бетону. На њему се налази приказ борца Црвене армије и приказ борца НОВ и ПОЈ из профила. Целокупно

⁴³ Срђан Божовић и Роберт Ресановић, *Бишка за Панчево октобра 1944*, (Панчево: Друштво српско-руског пријатељства „Словенска унија“, 2020), 27–30.

спомен-обележје ограђено је бетонским стубовима спојеним ланцима од кованог гвожђа. Аутор споменика није познат.

Споменик је подигнут већ 29. новембра 1946. године, свега две године од догађаја чијим актерима је посвећен. Дародавци изградње споменика били су 10, 11, 12. и 13. реон Народног фронта. Посмртни остаци бораца пренети су 1962. године у спомен-костурницу на Градском гробљу у Вршцу.⁴⁴

2. Споменик погинулим борцима Црвене армије на Тргу Маргелова

Споменик борцима Црвене армије погинулим у борбама за ослобођење Панчева 1944. године на Тргу Маргелова налази се такође изнад некадашње спомен-костурнице, одакле су остаци жртава пренети 1962. године. Подигнут је 1950-их година од стране МО Синдиката ПТТ службе Панчево. Аутор споменика није познат.

Споменик је од гранита, у облику обелиска постављеног на три степеника и два постамент. Димензије обелиска су 34 x 31 x 116 cm, док је димензија постоља 133 x 64 x 26 cm. Обелиск се на врху завршава у облику пирамиде, а испод врха налази се црвена петокрака звезда.⁴⁵

3. Споменик погинулим борцима Црвене армије у Книћаниновој улици

Меморијал намењен сећању на 29 бораца Црвене армије и 5 бораца НОВ и ПОЈ погинулих у завршним борбама за ослобођење Панчева који су првобитно сахрањени на овом месту, а затим 1962. године пренети у заједничку гробницу на Градском гробљу у Вршцу, подигнут је 1950-их година од стране подружнице првог реона Народног фронта, као и солидарних грађевинских радника.

Споменик је израђен од гранита. До споменика у облику обелиска постављеног на два постамент води пет степеника. На врху обелиска израђеног у облику пирамиде налази се црвена петокрака звезда израђена од лима. Димензија обелиска је 26 x 45 x 120 cm, док је димензија постоља 180 x 80 x 18 cm.⁴⁶

На основу бројности, разноликости и доброг стања меморијала посвећених периоду Другог светског рата, затечених приликом теренског истраживања у Панчеву, стиче се утисак да је култура сећања на цивилне и ратне жртве из овог периода, посредством споменика који су им посвећени, развијана у сагласју са тенденцијама које су биле заступљене у Југославији након Другог светског рата. Јединице локалне самоуправе, радне и борачке организације на територији града Панчева у послератним годинама и деценијама показале су значајну иницијативу за изградњу, уређење и унапређење ових спомен-обележја.

⁴⁴ Марина Миљуш и Слободанка Перовић, н.д., 46.

⁴⁵ Исто, 47.

⁴⁶ Исто, 51.

Седамнаест меморијала везаних за Други светски рат, чија је изградња и уређење да-тирано у хронолошком опсегу од 1945. до 2023. године, сведочанства су различитих начина опхођења према страдалној прошлости града Панчева, његових становника, бораца и ослободилаца. Данас махом заборављени од шире јавности, односно становника који свакодневно, без икаквог интересовања, пролазе поред већине њих, меморијали посвећени страдалим борцима НОВ и ПОЈ, као и страдалим борцима Црвене армије доживљавају општу тенденцију у нашем друштву која се може сажети у латинском изразу *damnatio memoriae*. Имајући у виду чињеницу да су лица којима су ти меморијали посвећени страдала у некада огорченој, некада очајничкој, а надасве трагичној ослободилачкој борби чији је карактер, пре свега, био антифашистички, а да је идеолошка припадност у тренутку страдања била од секундарног значаја, потребно је посветити велику пажњу освешћивању друштва о историјским чињеницама и тим путем, напослетку, рехабилитовати овај аспект прошлости Другог светског рата, као и споменике који о њему сведоче.

За разлику од војничких меморијала, споменици посвећени цивилним жртвама полако добијају пијетета према страдалницима заслужено поштовање, које се може посматрати кроз свест јавности о њиховом постојању, доброј бризи надлежних институција, али и бројним успешно реализованим поступцима за утврђење појединих меморијала за непокретна културна добра.

Паралелно са нареченом добром праксом, посредством активности у култури, просвети, уметности и издаваштву, чији је највећи покретач Музеј жртава геноцида, као матична институција за неговање културе сећања на жртве из овог периода, уз добру сарадњу са бројним установама културе на подручју Републике Србије, региона и сродним установама у европском и светском рангу, не изузимајући притом ни установе културе на територији града Панчева са којима свесрдна сарадња има вишегодишњу традицију, невини страдале жртве у Панчеву престају да буду број у оквиру синтагме „жртве фашистичког терора“ и добијају своја давно изгубљена имена, идентитете, биографије, на основу којих ми, као њихови захвални потомци, имамо дужност да их се сећамо.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Извори:

Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 9, Зграда Магистрата у Панчеву

Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 63, Надгробни споменик борцима из Првог светског рата и жртвама фашистичког терора из Другог светског рата

Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 118, Логор „Свилара“ у Панчеву

Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука

Историјски архив у Панчеву (ИАП), Ф. 343, Општински комитет Савеза комуниста Србије, Панчево

Литература:

Богданов Сенко, Душан. *Антифашистички покрети у Јужном Банату 1941–1941*. Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2005.

Божовић, Срђан. *Дивизија Принц Еуџен*. Панчево: Народни музеј Панчево, 2012.

Божовић, Срђан и Роберт Ресановић. *Бишка за Панчево октобра 1944*. Панчево: Друштво српско-руског пријатељства „Словенска унија“, 2020.

Влајић, Никола. *Куће и људи: Водич кроз културну историју града Панчева*. Панчево: Завод за заштиту споменика културе у Панчеву, 2019.

Дукуљев, Јованка. „Губилиште на 6-ом километру пута Панчево–Јабука“. *Информатор ИАП*. бр. 13, (1976), 73–85.

Илић Мандић, Јелена. *Банатска војна крајина (1764–1800)*. Београд: Историјски институт Београд, 2020.

Качавенда, Петар. *Немци у Југославији 1918–1945*. Београд: Институт за савремену историју, 1991.

Миљуш, Марина и Слободанка Перовић. *Споменици, спомен-плоче и скулптурална дела у Панчеву*. Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, 2022.

Перовић, Слободанка, Срђан Божовић и Ивана Спасовић. *Панчево 1941. : Месца страдања*. Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, Историјски архив у Панчеву, Народни музеј Панчево, 2011.

Спасовић, Ивана. *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*. Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2011.

Maček, Jovan, Sreta Savić – Kolja, Slobodan Jovanović, Bela Duranci. *Spomenici revolucije*

Vojvodine. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, 1987.

Todorović, Milan i Ladislav Feldeši. *Stratište kod Pančeva – grobnica deset hiljada rodoljuba, Pančevo*, 1985.

Штампа:

„Јавни оглас“, *Панчевачки прес*, 23. 04. 2010, 18.

„Одлука о утврђивању Спомен-комплекса „Стратиште“ на путу Панчево—Јабука за знаменито место“, *Службени гласник Републике Србије*, бр 84, 08.08.2014, 8–9.

Интернет извори:

Политика, Обнова споменика палима за слободу Панчева, <https://www.politika.rs/sr/clanak/578382/Obnova-spomenika-palima-za-slobodu-Panceva> (07.04.2025)

Nikola Miloševski (1996)
Master, Historian, Curator
Executive Director, Museum of Genocide Victims, Belgrade

The Monumental Heritage of World War II in Pančevo

Summary

Abstract: This paper presents the results of a comprehensive multidisciplinary study of memorial heritage related to the Second World War in the city of Pančevo. The historical overview highlights the long-term influence of the Habsburg Monarchy's two-century rule on the demographic and cultural development of Pančevo, as well as the role of the German ethnic community (Volksdeutsche) whose political radicalization before 1941 significantly shaped the city's wartime experience. During the German occupation (1941–1944), Pančevo became a center of local collaborationist authority, within which numerous atrocities were committed against civilians, resistance fighters, and prisoners.

Drawing on archival research carried out in the Historical Archives of Pančevo and the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Pančevo, as well as extensive fieldwork and rare literature, the study identifies 17 memorial sites within the city area (excluding suburban settlements) dedicated to events and individuals connected to the Second World War. The memorials were classified into three categories based on their historical context and the groups they commemorate: seven memorials dedicated to civilian victims, seven dedicated to members of the Yugoslav Partisan movement (NOV and POJ), and three dedicated to fallen soldiers of the Red Army, who participated in the liberation of Pančevo in October 1944.

The research further categorizes the memorials by type: three tombstones, two memorial complexes, three busts, four individual monuments, three memorial plaques, and two authentic historical structures. Approximately one-third of these sites commemorate individual victims or historical figures, while two-thirds refer to collective suffering or significant wartime events. The study also provides spatial analysis, noting that six memorials are located within the protected central urban core, nine within the broader city zone, four inside the Old Orthodox Cemetery, and two memorial complexes in the immediate vicinity of Pančevo.

Special attention is given to the largest site of mass execution, the "Stratište" memorial complex, where thousands of civilians—primarily brought from Belgrade camps—were murdered by German occupation forces between 1941 and 1944. The paper outlines the historical development of this site, from the first modest postwar marker erected in 1945, through the creation of the memorial park in the 1960s, to the construction of the contemporary monument complex in 1981, later designated as a protected cultural property.

By synthesizing historical context, material heritage, and spatial distribution, this study contributes to a more precise, updated understanding of Pančevo's memorial landscape and its significance within Serbia's broader culture of remembrance.

Keywords: Pančevo; memorial heritage; Second World War; occupation; Volksdeutsche; civilian victims; Stratište; Partisans; Red Army; cultural memory.

УДК 355.48(497.5)"1991/1995"

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.17.2025.DIM.107-125>

оригинални научни чланак/original scientific article

примљен / received: 05. 11. 2025.

прихваћен / accepted: 15. 12. 2025.

<https://orcid.org/0000-0003-1919-2279>

Др Бојан Димитријевић, научни саветник

Институт за савремену историју, Београд

bojands1@gmail.com

ПАД ЗАПАДНЕ СЛАВОНИЈЕ И СЛОМ 18. КОРПУСА СВК МАЈА 1995. ГОДИНЕ

Сажељак: Рад анализира хрватски напад и заузимање територије Западне Славоније која је од 1991. до 1995. године била у саставу Републике Српске Крајине. Дат је преглед догађаја који су претходили хрватској војној акцији, њен формални узрок и почетак, ток борбених операција закључно са 4. мајем 1995, када је у суштини престао отпор крајинских снага које су се са народом повукле преко Саве у Републику Српску. Рад је написан на основу објављених и необјављених архивских докумената који се чувају у Хрватском меморијалном документационом центру Домовинског рата у Загребу, уз консултовање прилично малобројне литературе.

Кључне речи: Република Српска Крајина, Српска војска Крајине, Западна Славонија, Хрватска војска, снаге Уједињених нација, 18. корпус.

Како се, током прве половине марта 1995, очекивало повлачење снага Уједињених нација са територије Републике Српске Крајине (РСК), па и оних делова које су раније (1992–1993) заузеле хрватске снаге, Главни штаб Српске војске Крајине (СВК) је 9. марта дао наредбу свим корпусима да команде корпуса одмах успоставе потпун увид и контролу на територијама које је Српска војска Крајине држала пре Загребачког споразума.

Наиме, евентуално повлачење УНПРОФОР-а по захтевима Хрватске ставило би ван снаге све одредбе Загребачког споразума (примирја) од 29. марта 1994. „Очекује се да би повлачење снага УНПРОФОР-а било извршено тако да се омогући Хрватској војсци да запоседне територију која припада РСК, са које се СВК повукла у складу са споразумом.“ Треба-ло је избећи свако изненађење. „Свако повлачење УНПРОФОР-а са територија раздвајања мора бити на време уочено и пропраћено благовременим уласком јединица СВК на раније напуштене територије. По уласку на територију и зоне које припадају РСК одмах приступити утврђивању и запречавању. Сваки покушај Хрватске војске да поседне територију РСК спречити оружаним акцијама и у протудејствима по потреби поправљати тактични положај заузимањем дела територија које су пре Загребачког споразума биле под окупацијом Хрватске војске. Готовост за извршење овог наређења 11. 03. 1995. године у 12,00 часова.“¹

Главни штаб је, крајем марта, пратећи развој догађаја на територији Републике Хрватске, а после примене одлуке о повлачењу УНПРОФОР-а закључио да „прети да избегне контроли војних и цивилних власти у Хрватској.“ Процењено је да у Хрватској може доћи до неконтролисаних реакција и самоволне употребе делова Хрватске војске и полиције у агресији према РСК.

У дужем временском периоду на просторима уз територију РСК изводе се бројне вежбове активности, врши се мобилизација и бројни покрети јединица. (При томе евидентирано је на десетине прекршаја Одредаба Загребачког споразума и већег броја провокативних дејстава против јединица СВК. Врше се упади и поседање положаја који су напуштени у складу са Загребачким споразумом и наставља се са убацивањем извиђачких и диверзантских група на простор РСК.)

Последњих дана марта одржана је здружено-тактичка вежба „Узвратни удар“, са учешћем јединица 21. корпуса, 75. мабр, 13. пбр, и свих јединица РВ и ПВО на страни „црвених.“ Односно, једна чета из 11. бригаде као „плави“ – „маркиранти.“ Замисао вежбе била је провера одбране и противудара на слуњском правцу Раковица – Слуњ – Плашки уз подршку авијације и заштиту ПВО. Вежба је оцењена као успешна. Изведена су бојева гађања артиљерије, оруђима за непосредна гађања, тенковима и ПА ракетама Стрела-2М, као и бојево гађање једне од јединица 13. бригаде.² Необично звучи чињеница да је потом

¹ Република Хрватска и Домовински рат 1990–1995, Документи, књига 15, Документи војне провенијенције „Републике српске Крајине“ (сијечањ–шравањ 1995), Загреб, вељача 2014. (Даље: Документи, књига 15), 293.

² Хрватски меморијални документациони центар Домовинског рата (даље: ХМДЦДР), фонд Српске војске Крајине, кутија к. 26, РСК ГШ СВ, стр. пов. 3–83, 19.2.1995 – детаљно Наређење; Исто, стр. пов. 3–171, 10.4.1995. У овом периоду, 10. марта 1995, председник Мартић ванредно је унапредио команданта Главног штаба СВК Челекетића у чин генерал-потпуковника. Милисав Секулић, Све је било како не треба, Дневник са рајшишта (рукопис), Београд, 1998, 421.

припремана слична вежба на простору Динаре, где су се већ одраније водиле борбе са напредујућим хрватским снагама.

И поред интервенције УНПРОФОР-а, Хрватска војска је изашла на гроб Динаре и посела границу између Хрватске и Босне и Херцеговине. При томе, Хрватска војска је ушла на територију Крајине у дубину од 500 до 2.000 метара. Праћењем покрета и маневара Хрватске војске, јасно се уочавају концентрацијске просторије из којих у описаним условима она може кренути у напад на РСК, махом ослоном на Велебит. Могућа варијанта хрватског напада уз садејство са 5. корпусом Армије Босне и Херцеговине (АРБиХ) вероватна је само на правцу Огулин – Слуњ – Штурлић, при чему 5. корпус може садејствовати са линије Изачић – Тржачка Раштела – Штурлић. За то време, ситуација у Западној Славонији због функционисања ауто-пута непрекидно је била оптерећена могућношћу изненадне употребе Хрватске војске и пресецања Западне Славоније на два дела.

У циљу предузимања неопходних мера да се спречи било какво изненађење од дејстава Хрватске војске, ГШ СВК је наредио да се на линијама разграничења са Хрватском војском предузму мере појачаног обезбеђења, а на процењеним правцима могуће агресије Хрватске војске да се приступи постепеном подизању степена готовости. Такође и појачавање обавештајно-извиђачке делатности у свим корпусима са циљем да се благовремено уочавају и прате сви индикатори, који би могли указивати на конкретне активности Хрватске војске у наредном периоду.³

18. КОРПУС – СТАЊЕ ДО ПОЧЕТКА НАПАДА НА ЗАПАДНУ СЛАВОНИЈУ

Поводом отварања ауто-пута Загреб–Београд на деоници која је пролазила кроз територију Западне Славоније, Државна комисија (формирана касније ради испитивања узрока пада Западне Славоније) закључила је да „отворењем ауто-пута почели су да избијају на видјело сви проблеми везани за нефункционисање правног поретка на дијелу државног територија. Наиме, са сигурношћу и потпуном одговорности можемо тврдити да на подручју З. Славоније није функционисала РСК као држава.“⁴ Отварањем ауто-пута Хрватска војска је доведена у повољан оперативно-тактички положај да снаге СВК то нису могле никаквим војничким потезима ни неутралисати, ни превише умањити. „Појачане мере запречавања, утврђивања, бројно јачање јединица и друге мере које је предузимала команда 18. корпуса, нису могли решавати проблеме које је створила сугласност за отварање аутопута.“⁵

Током априла 1995, Главни штаб СВК је пратио и покушавао да адекватно протумачи покрете хрватских снага по ободима своје развучене територије. Обавештајни извештаји су

³ Документи, књига 15, 337–338.

⁴ Република Хрватска и Домовински рат 1990–1995, Документи, књига 18, Документи институција побуњених Срба у Републици Хрватској (свидањ–коловоз 1995), Загреб – Славонски Брод студенти 2015, (даље: Документи, књига 18), 281–295.

⁵ Документи, књига 17, Документи војне провенијенције „Републике Српске Крајине“ (свидањ–листодат 1995), Загреб, српањ 2015, (Даље: Документи, књига 17), 49–51.

размењивани са ВЈ. У извештају од 10. априла види се да обавештајни органи СВК констатују да се хрватске снаге померају и/или групишу према скоро свим деловима територије РСК односно – корпуса СВК. Не уочава се још увек да је Западна Славонија мета скорашњег хрватског напада („Према зони одговорности 18. К последњих дана ХВ врши мобилизацију и довођење људства у шири рајон Градишке-Псуња, а делом и у УНПА зони на подручју око Пакраца.“). Ипак, „борбена готовост је подигнута и код јединица на простору 3. Славоније, због покрета и груписања које врши ХВ.“⁶

Тек 22. априла 1995, 18. корпус извештава Главни штаб СВК: „У последњих неколико дана дошли смо до непобитних сазнања из различитих али поверљивих извора да Хрватска има разрађен план да муњевитим нападним дејствима, убачених снага из позадине и са фронта одсече део територије, стави је под своју контролу. Ово планирају реализовати у што краћем времену, дејствима 1-2 дана, методом акције у Масленици (или) Дивоселу.“ Ради спровођења ове акције, наводе се подаци о пребацивању и груписању снага ХВ око Новске, Липика, Пакраца, Бучја, Бјелајаца као и артиљерије код Н. Градишке. Процена корпуса је била да је намера хрватских снага „стављање аутопута под своју контролу насилним путем, чиме би извршили расецање зоне Корпуса и одвојили к-ди Корпуса од главнине снага.“

Команда 18. корпуса је стога наредила својим јединицама да се број људства на положајима за одбрану креће на проценту од 75% састава. Људству на смени у борбеном дежурству забранити долазак у рејон одбране приватним возилима. Људство које није ангажовано у јединици обавестити да буде код куће како би се могло ангажовати у случају потребе. Ангажовано људство не може се ни једног тренутка одвајати од личног наоружања. Забранити до даљњег издавање дозвола за одлазак на територију Републике Хрватске, а изузетно уз добру процену потребе издати за одлазак на територију СРЈ. Команданти бригада је требало да одрже састанак са командантима УНПРОФОР-а и замоле их да предузму све војничке мере и да писмено дају гаранцију (!) да ће спречити хрватску страну да прође кроз њихову зону одговорности. Наређено је затварање и запречавање међупростора између јединица и контролисање ватреним системом. Дајући још нека упутства, Команда корпуса је оценила да ситуацију треба „схватити изузетно озбиљном.“⁷

Припадник Службе безбедности потпуковник Кнежевић овако оцењује стање пред хрватски напад на Западну Славонију:

„Стање у Западној Славонији било је најлошије. Чињеница да је положај Западне Славоније према непријатељу био најсложенији није превише бринуо војни и политички врх и ако су им дневно предочавани подаци. Међушим, како је генерал Челекешић највећи део својој ратној пута провео у том делу Крајине није дозвољавао да неко боље познаје ситуацију од њега. Он је по свом обичају увек имао и неформалне и незваничне изворе информисања и они су му нудили оне информације које су садржајем миле за ухо. Како је таквих информација било све више, тајно сам упутио тим од шројнице оперативца

⁶ Документи, књига 15, 351–356.

⁷ Исто, 15, 375–376.

у Западној Славонију у Окучане, који су поред сагледавања стања односа на територији тежишно требали да утврде интензивности активности ХВ на том делу фронта, јер су неке информације казивале да врше ојсежне припреме. Већ од друге половине фебруара и чилав марш 1995. године интензивно је вршено осматрање и звижање чилавој простора. Пролазак аутопутом кроз Западној Славонију и нешто мало јосла, који се одвијао кроз ширину и уједињеност на том простору умртвљује и одвлачи пажњу људству у једницама, али и становницима који се одвијено надају завршетку рата и бољем животу... Дуж линије разграничења са нашим снагама непријатељ није сироводио никакве активности и то је стварало и омогућавало ојуштеност и безбрију... Већ у времену између 15. и 20.04.1995. године из два извора који су успели да дођу на контакт у непосредну близину аутопута добили смо довољно података који су указивали на напад ХВ и јединица из састава МУПа. У то време било је података о интензивним припремама ХВ са полукружне основице према Западној Славонији, а њен ослонац на Републику Српску, што је многим била гаранција безбедности тог дела Крајине, био је врло проблематичан јер је био само један прелаз преко (реке) Саве.⁸

Да би се уверили у стање одбране, председник РСК Мартић и командант ГШ СВК, генерал Челекетић боравили су 25. и 26. априла 1995. године на простору Западне Славоније. У оквиру посете обишли су делове корпуса на Омановцу (51. пбр) и и Д. Вароши (18. мап). Председник је разговарао са представницима Војске, привредницима, народним посланицима, представницима цркве, цивилних власти и МУП-а. У Пакрацу, Председник се обратио окупљеним грађанима говором. У Окучанима је одржана јавна трибина. „Посебно је истакнуто да овај простор није за продају и размену већ је интегрални део РСК.“⁹

Међутим, већ наредног дана, 27. априла, команда 18. корпуса је оценила да „у спољњем окружењу зоне одговорности 18. корпуса гомилањем снага ХВ и МУП-а војна ситуација и даље се усложњава.“ Команда корпуса није и даље веровала у свеобухватни напад хрватске стране са циљем потпуне елиминације власти РСК и 18. корпуса у Западној Славонији већ се и даље процењивало да је „Вероватна... ограничена употреба специјалних снага ХВ и МУП-а у захвату аутопута и на спојевима (наведених јединица корпуса) у реону Прашника или на другим деловима зоне где процене и утврде да би могли остварити постављен циљ.“ Поново је дато наређење потчињеним јединицама о мерама борбене готовости, али, интересантно, сада је тражен проценат попуне мањи од наређења датог пет дана пре. Дакле, само 50% састава у јединицама.¹⁰

⁸ „Рат у Хрватској из пера обавјештајца“, 197–199.

⁹ *Документи*, књига 15, 387–388.

¹⁰ Исто, 381–382; „Рат у Хрватској из пера обавјештајца“, 204. Где се наводи: „Почев од 27.4.1995. године све јединице за ЕИ и ПЕД, посебно Петрова Гора и Козара из Републике Српске су достављале извештаје из којих недвосмислено произлази, да Хрватска војска планира веће активности у Западној Славонији. По више пута на дан сам усмено реферисао Генералима Челекетићу и Лончару, а телеграмски сам информације упућивао у команду 18. корпуса. Телеграми који су нам долазили из Београда и из ГШ ВРС су такођер упозоравали на опрез и неопходност подизања борбене готовости навиши степен. Сличну, али непотпуну информацију смо имали и од извора из УНПРОФОР-а.“

Међутим, стање се изненада искомпликовало: 28. априла, око 19,30 часова, на бензинској пумпи код хотела „Славен“, на ауто-путу у зони Нове Градишке – на хрватској страни, убијен је са више убода ножем (негде стоји – заклан) Тихомир Благојевић који је био војни обвезник у 54. бригади, али на боловању. Убиство је извршио Владо Шукић, до рата стално насељен у с. Горњи Богићевци. Њега је потом ухапсила хрватска полиција. После овог убиства дошло је до пораста напетости у зони одговорности Корпуса, како код грађана тако и код припадника Корпуса. Команде су упознате да не предузимају ништа на своју руку у циљу одмазде.¹¹

Из команде бригаде СВК на ауто-пут су упућена двојица старешина да покушају да реше проблем око проласка саобраћаја, али канадски официр УН није хтео да заустави саобраћај. Стога је наређено свим јединицама у захвату ауто-пута да одмакну људство и блокирају прилазе ауто-путу да не би дошло до инцидента.¹² Од стране СУП-а и команде Корпуса, тражено је од УНПРОФОР-а да пренесе хрватској страни да не пропушта њихова возила због могућих инцидента. Састанак у СУП-у одржан је у 21.00 час, али је хрватска страна затворила ауто-пут већ у 00.00 часова.

Међутим, догађаји су претицали напоре да се тензије смире. Брат покојног Благојевића, Миле, војник на одслужењу војног рока, пошто је сазнао за убиство брата, са групом војника кренуо је према дубовачком надвожњаку јужно од Окучана, сишао на ауто-пут и насилно зауставио два возила и заробио три путника, које је задржао као таоце, али које је касније пустио, пошто је до њега дошао пуковник Перић. У међувремену, на ауто-путу између надвожњака Дубовац и Врбовљани отворена је ватра на три моторна возила, при чему је пет лица у возилима настрадало, а седам је рањено. Команда корпуса је оценила наредног дана (29. априла) да „иако су чињенице и напори да се ситуација задржи под контролом у томе се није успело. Поступак лица (или више њих) која су отварава ватру на хрватска возила је крајње непромишљен, штетан а за сада се не могу проценити све могуће последице.“ Команда корпуса и СУП Окучани издали су саопштење за јавност у коме се грађани и припадници Војске позивају да остану присебни и мирни и не предузимају никакве индивидуалне акције, што би могло отежати ионако већ напету ситуацију. (У вечерњим часовима 28. априла 1995. године, јединице 18. корпуса стављене су у стање пуне борбене готовости).¹³

Органи СВК уочили су да је 29. априла у Новој Градишци „подигнута“ комплетна бригада, позван комплетан састав полиције и да је из Славонског Брода пристигао један комплетан батаљон Хрватске војске. У рејону Новске стављене су све снаге МУП-а у пуну приправност. У ширем рејону Пакраца до Бучја извршена је смена редовних снага специјалним снагама МУП-а из Загреба.¹⁴

¹¹ *Документи*, књига 15, 383–384; ХМДЦДР, к. 26, РСК ГШ СВ, Оперативни извештај стр. пов. бр 4–2332, 29. април 1995.

¹² *Документи*, књига 15, 389–393.

¹³ Исто, 383–384.

¹⁴ Исто, 385–386.

Тог дана (29. априла) на прелазу Драгалић размењено је пет Хрвата које је српска страна држала као таоце, а преузето тело погинулог Благојевића. У току дана, са хрватске стране је враћено 10 грађана РСК које је хрватска страна задржала као таоце. Сви су имали видљиве трагове телесних повреда. По договору са УНПРОФОР-ом после испуњених захтева хрватске стране, ауто-пут је требало да буде отворен за саобраћај. Међутим, председник Мартић је наредио до даљњег да се држи ауто-пут затворен. Процена органа безбедности СВК била је: „Цијенимо да за сада неће доћи до експлозије ширих размјера. Очекивати притиске на међународном плану ради пуштања ауто-пута за јавни промет. Политичке тензије су у опадању.“¹⁵

Наредног дана, 30. априла, стање у захвату линија 18. корпуса било је без промена. Ипак, у рано јутро тог дана, један хрватски Миг-21 надлетео је на већој висини простор Западне Славоније. У току преподневних часова одржан је састанак команданта 18. корпуса и представника снага УН. На том састанку, представници УН тражили су отварање ауто-пута. Командант 18. корпуса је нагласио да одлуку о затварању ауто-пута доносе највиши органи власти РСК у Книну, и истовремено им је скренута пажња да још увек нису испоштовали јучерашњи договор о размени на принципу „сви за све“, и да се ауто-пут не може отворити јер се не може обезбедити безбедност саобраћаја хрватских возила на ауто-путу. Изнето је неколико предлога за регулисање и контролу саобраћаја на тој деоници. Оцењено је да је представницима УН „изузетно ... стало да се ауто-пут стави у функцију и да се ситуација што пре нормализује.“¹⁶ Са друге стране (према каснијој оцени државне комисије РСК:) – „Одлука наших власти односно ГШ СВК да се ауто-пут не отвори послужила је Хрватској страни као непосредан повод и оправдање пред међународном јавношћу за агресију на РСК односно Западну Славонију.“¹⁷

НАПАД НА ЗАПАДНУ СЛАВОНИЈУ 1. МАЈА 1995.¹⁸

У јутро 1. маја, негде после 5 часова, отпочео је изненадни напад хрватских снага на територију Крајине у Западној Славонији – зону одговорности 18. корпуса СВК. Напад је кренуо из три праваца: од Новске према Јасеновцу и Окучанима, са линије око Пакраца, односно, Нове Градишке такође према Окучанима.¹⁹ У Хрватској је ова операција позната под именом „Бљесак.“ Међутим, током прва три дана операције, у Главном штабу СВК сматрали су да се она зове „Огањ.“²⁰

¹⁵ Исто, 389.

¹⁶ Исто, 389–390.

„Дана 30.04.1995. године око 19,00 часова добио сам прву конкретну информацију о нападу ХВ на Западну Славонију са тачно прецизираним временом почетка напада, тежишту напада и приближним снагама са којима непријатељ планира извршење напада. Напад је прецизиран за наредни дан, 01.05.1995. године у 05,30 часова. „Rat u Hrvatskoj iz pera obavjestajca“.pdf 204.

¹⁷ Документи, књига 18, 281–295.

¹⁸ Цео период напада видети у: ХМДЦДР, к. 26, (дневни оперативни извештаји 1.5 – 5.5.1995).

¹⁹ ХМДЦДР, к. 9, РСК ГШ СВ, Дневник догађаја ГШ СВК 1.5 – 12. 5.1995. године, 19–24.

²⁰ Исто, к. 26, РСК ГШ СВ, стр. пов. 3–212, 2.5.1995; Исто, 3–219, 3.5.1995.

„Око 04,00 часова ујутро, Унпрофорци су напустили пункт, а на истоме пункту су остале усташе. Ово нису били поуздани показатељи, па се није очекивало да ће тако брзо уследити усташки напад.“ У моменту почетка напада – агресије, највећи део тежег наоружања и друге технике 18. корпуса био је у складиштима под контролом УНПРОФОР.²¹ У току раног јутра 1. маја, припадници УН, који су обезбеђивали складишта у Градишкој и Гавриници, похапшени су и затворени у подруме, после чега је узета техника и тешко наоружање – тенкови и оклопни транспортери.²²

Током првог дана напада хрватских снага пружен је прилично организован и успешан отпор СВК, и водила су се непосредна борбена дејства.

Већ после 8 часова, првог дана напада, снаге ХВ су успеле да овладају Спомен-подручјем „Јасеновац“, а потом и насељем Јасеновац, које је бранила ТГ-1, са свега око 60 бораца. ТГ-1 није пружила активан отпор хрватским снагама него је одмах напустила своју зону одговорности и прешла преко реке Саве у Републику Српску и више нису учествовали у борби. Снаге МУП РСК и цивилно становништво напустили су Јасеновац заједно са ТГ-1.²³

На правцу од Новске, хрватске снаге су користећи ненасељен терен избиле у села: Млака на Сави, југоисточно од Јасеновца; на правцу Новска – Окучани, хрватске снаге су достигле до села Рајић.²⁴

Командант 98. бригаде (имала је зону одговорности од Пакленице до Врбовљана, на правцу Нашице–Окучани) наводи: „Око 5.10 часова у зони одговорности десног сусједа – 51. пбр Пакрац чуле су се детонације од дејства усташке артиљерије. Од тада све јединице 98. пбр су биле спремне за прихват борбе и било је јасно шта предстоји. У 5.50 часова непријатељ је кренуо у напад на нашу зону одговорности, и то на правцима: Новска - Окучани у захвату ауто-пута и с. Кричке-с. Рајчићи-с. Бијела Стијена... У 06.01 часова к-дант 1. пб, поручник Шеатовић Небојша ме известио да је прихватио борбу са усташама у рејону Кричког брда и да усташе нападају јаким снагама по свим правцима.“ После притиска хрватских снага он је са преосталим припадницима бригаде и МУП-а организовао одбрану Рајићког надвожњака. „Надвожњак је упорно брањен 3 часа и 15 минута када су усташке снаге јаким оклопним и механизованим снагама уз подршку артиљерије и авијације продужиле напад ка боровачком надвожњаку. Услијед оваквог тока б/д, продора усташких снага на десном и лијевом боку напустио сам КМ бригаде и покушао организовати одбрану на

²¹ На простору Западне Славоније (сектор Запад) били су ангажоване следеће снаге УН: Јордански батаљон на правцу Запад у зони ауто-пута, Непалски батаљон на правцу Исток и Аргентински батаљон на правцу Сјевер.

²² *Документи*, књига 17, 182–185. „На положајима су били топови 130 мм у с. Липовача у Републици Српској преко Саве, у с. Драгалићи топови 155 мм, у Рогољима батерија 105 мм и једна батерија у с. Бобаре. У магацинима су били тенкови и транспортери... Средства од јуришног батаљона су била у магацину и то на Ивановцу... Средства за вођење противоклопне борбе – тенкови, ОТ и један мањи део Т-12 100 мм се налазио у магацинима, а иста средства из РР-а су извучена пет часова пре агресије усташких снага на Западну Славонију. И поред тога један део средстава и мањи део технике је био неисправан и није био у функцији за извршење задатка.“

²³ *Документи*, књига 18, 281–295.

²⁴ *Документи*, књига 17, 25.

Бранковић бријегу што нисам успио, јер су се борци и цивили са својим породицама повлачили ка Окучанима. Око 20.00 часова са 63 борца организована је одбрана у Лађевцу на граници са с. Бодиграј гдје смо око 20.30 часова водили борбу са 2 усташка хеликоптера која су спуштала десант у захвату ж/п у рејону М. Баре.²⁵ До 17 часова 98. бригада је у суштини била разбијена услед надмоћи хрватских снага. „Снаге корпуса се налазе у изузетно тешком положају.“²⁶ Државна комисија је касније закључила: „Разбијањем 98. пбр. 01. 05. дошло је до потпуног разбијања одбране 3. Славоније, панике и хаоса који је резултирао падом 3. Славоније. У зони одговорности 98. пбр. погинуло је у току б/д око 70 бораца, око 50 заробљено док су остали успјели 01. и 02. 05. прећи на териториј РС. Извучено је само лично наоружање што значи да су остала сва МТС у зони одговорности и пала у руке усташама. Остала је артиљерија, минобацачи, топови, моторна возила, 1 тенк Т-55, муниција за сва наоружања, храна и све резервне бригаде. Припадници МУП-а и цивили извлачили су се заједно са припадницима 98. пбр.“²⁷

Са друге стране, 54. бригада се „добро држала и тукла читав 01. 05. 1995.“²⁸ Напад на правцу Нова Градишка – Окучани: на зону одговорности те бригаде хрватске снаге покушале су напад у три правца. Бригада је пружила непријатељу жесток отпор на свим правцима, осим у зони одговорности 3. батаљона (шума Прашник). Око 8,30 снаге ХВ су овладале раскрсницом на Горицама али је ту заустављено њихово напредовање. Око 13,00 одбачен је 2. батаљон од Просеке ка Ратковцу. Хрватска авијација је тукла Забрдо, а снаге СВК су одбиле напад ка Доњим Богићевцима. У 14,00 пала је Просека, а у 14,45 хрватске снаге су дошле изнад Ратковца. Већ око 15 часова команда 54. бригаде наређује евакуацију цивилног становништва... У 17,55 хрватска авијација дејствовала је по Доњим Богићевцима, а око 19,00 изведене је хеликоптерски десант са четири хеликоптера на Рибњак. У 19,30 пресечен је пут кроз Нову Варош ... Око 23,00 часа хрватске снаге су извршиле окружење ширег подручја Окучани. У том тренутку 54. бригада, била је у расулу нарочито након повлачења 2. пб. са положаја Смртић – Ратковац. Већина бораца из 54. бригаде је током ноћи са породицама започела извлачење се у правцу Старе Градишке. Ово се продужило и на видни део дана: групе бораца са делом становништва прикупљале су се око ужег средишта Окучана. Констатовано је да команде 54. и 98. бригаде нису функционисале. Такође, све везе су биле у прекиду... Хрватске снаге су у поподневним часовима 2. маја ушле у Окучане ... Командно место 18. корпуса у Старој Градишци заузето је око 1,00 часова 3. маја.²⁹

Што се тиче једине тенковске чете и тешке артиљерије којом је располагао 18. корпус, стање првог дана агресије је било следеће: „Тенковска чета је подељена тако да је 1.

²⁵ Командант 98. бригаде наводи: „Укупно на ратном распореду у бригади је било 549 људи што у односу на формацију износи 28% од укупног броја.“ *Документи*, књига 17, 154–157.

²⁶ Исто, 30. и даље.

²⁷ *Документи*, књига 18, 281–295.

²⁸ *Документи*, књига 17, 105.

²⁹ *Документи*, књига 18, 281–295; Пуковник Стево Бабац, „Тридесетогодишњица агресије Хрватске на Републику Српску Крајину (1995–2025) – Западна Славонија – Наводи из Ратног дневника Команде 54. пбр.“ (рукопис чланка).

тенковски вод послат на правце из Новске а 2. и 3. тенковски вод на правац из Н. Градишке. У с. Јазовицу је дошао један тенк и испалио је 7 граната. Остала дејства из тенкова била су врло слаба... Батерија топова 130 мм из с. Липовача је дејствовала иако им није било дозвољено отварање ватре. Батерија 105 мм је дејствовала из Рогоља, а друга батерија из Бобара није нити дејствовала, и налетом усташке авијације почело је извлачење. Топови 155 мм нису уопште дејствовали са Босанске стране јер им је наводно било забрањено.³⁰ Батерија 130 мм 18. мешовитог артиљеријског пука (придодата из састава 75. мабр током августа 1994) „својом ватром није дозволила брз продор усташа на правцу Нова Градишка – Окучани. У току 1. маја године у реон Драгсенића дошла су два топа који су одмах посели положај и отварали ватру по рејону Новске, Липовљана и Старог Грабовца и то веома успешно.“³¹ Артиљеријска ватра са положаја 39. корпуса, по рафинерији у Сиску отворена је око 17,00 часова.³²

Процена Главног штаба СВК тог дана била је потпуно неадекватна развоју ситуације на терену. Није уочено да је реч о агресији са крајњим циљем елиминације српске власти у Западној Славонији. Напротив, они сматрају: „Досадашњи ток догађаја ценимо као испитивање могућности наше одбране, а главни удар вероватно следи у току ноћи 01. на 02. или у раним јутарњим часовима 02. 05. 1995. године. Могуће је да ће усташе пренети тежиште на правац Нова Градишка-Окучани задржавајући достигнуту линију на правцу Новска-Окучани. Дуж остале линије додира наставиће са демонстративним дејствима у циљу везивања наших снага, а одсецањем на линији Н. Градишка – Новска ће настојати да доведу јединице 18. К у окружење.“³³

Главни штаб СВК је наредио 1. маја да остали корпуси упуте помоћ у 18. корпус. Наредено је да 7. корпус упути батаљон без чете, 21. корпус – батаљон без чете (две чете), 39. корпус – батаљон (без чете) и 11. корпус – два батаљона. Упућивање наведених снага које би чиниле снаге еквивалента једне до једне и по бригаде, требало је да омогући образовање резерве која би команди 18. корпуса омогућила интервенцију на правцима где хрватске снаге испоље тежиште напада. Међутим, команде корпуса нису биле у стању да реализују ово наређење. Тако команда 7. корпуса није упутила ниједног војника, команда 21. корпуса није успела да упути ни једну чету (упутила је 16 снајпериста и посаде за један број артиљеријских оруђа), команда 39. корпуса упутила је једну чету, а команда 11. корпуса упутила је око 350 војника. „Узрок у неизвршавању наређења лежи у непостојању жеље међу војним обвезницима да напусте територију живљења и да се боре у другим деловима РСК. Карактеристично је понашање јединица 11. корпуса која је стигла све до Лакташа 'и даље није хтела'.“³⁴ Активност ваздухопловних снага на овом простору била је симболична. Према

³⁰ *Документи*, књига 17, 182–185.

³¹ Исто, 71. Наведено је да та батерија топова 130 мм није претходно примећена од стране УНПРОФОР-а па ни хрватских снага и сматра се да је њено дејство било изненађујуће за хрватске снаге.

³² Исто, 97–98.

³³ Исто, 25.

³⁴ ХМДЦДР, к. 9, РСК ГШ СВ, пов. бр. 3-223, 5.5.1995.

наређењу команданта 105. ваздухопловне бригаде, са Удбине у Западну Славонију су ујутро 1. маја 1995. прелетела само два наоружана хеликоптера Гама.³⁵

Команда 18. корпуса није извршила по ратном плану поседање ратног и истуреног командног места, већ је продужила рад са мирнодопске локације у Старој Градишки. Ова команда је била тучена од почетка агресије, од 05,30 1. маја све до око 14 часова 2. маја.³⁶ Државна комисија установила је касније да је командант корпуса 1. маја око 11,00 часова наредио евакуацију цивилног становништва да би убрзо повукао ово наређење. „Поновно наређује евакуацију око 14,00 часова. Овакав поступак проузрочио је пометњу, забуну и нарушио организацију евакуације, што је за последицу имало увећане губитке, а изазвало и напуштање положаја од стране бораца ради спасавања својих породица.“³⁷

Савет безбедности УН је тог истог дана усвојио изјаву којом „захтева да Влада Републике Хрватске сместа обустави војни напад којег су ујутро 1. маја 1995. отпочеле њене снаге на подручју Западне Славоније“. Захтевано да обе стране поштују привредни споразум, налаже странама да обуставе сва непријатељства, и да у потпуности поштују сигурност и слободу кретања свих припадника УН и посматрачке мисије Европске заједнице.

БОРБЕ 2. МАЈА

Наредног дана, од раних јутарњих часова нападе су поновиле хрватске ваздухопловне снаге. Око 5.50, и поред лоших метеоролошких услова, извршен је напад на мост између Старе Градишке и Градишке дејством једног пара мигова, али како вођа пара није уочио циљ, продужио је и бацио бомбе од 250 кг до резервног циља команде 18. корпуса СВК. Око 6 часова, долетео је и други пар мигова наоружан ракетама ваздух–земља типа С-24Б. Вођа пара је дејствовао по мосту, а пратилац, који није уочио циљ, дејствовао је по команди корпуса у Старој Градишки. Међутим, између два напада, српски противавионци са обе стране Саве су се организовали и почели да дејствују из противавионских топова. Погођен је један хрватски МиГ којим је пилотирао пуковник Рудолф Перешин, командир 21. ескадриле. Авион је пао на другу страну у шуму Прашник и нађен је скоро два месеца касније, од стране хрватских снага.

Јединице 18. корпуса су, уз повремен отпор и под притиском вишеструко јачег непријатеља, биле присиљене на повлачење правцем према Старој Градишки. „Повлачење није било плански већ стихијски и према процјенама које нису имале праве показатеље из разлога што се није познавало стање као и одзив некомплетности јединица. Садејство

³⁵ Оба хеликоптера се враћају на Удбину, преко Бањалуке 3. маја 1995. Бојан Димитријевић, *Ваздушни рат над Републиком Српском и Републиком Српском Крајином*, (Београд, Друштво историчара Србије, 2016), 238–241.

³⁶ Комисија је установила да се врхунац слабљења и дестабилизације простора догодио наредбом генерала Челекетића пуковнику Бабићу да измести команду 18. корпуса из Окучана у Стару Градишку. Такође, видљиво је било да ће, у случају агресије, команда корпуса бити одсечена од потчињених јединица и да ће оне, у том случају, „бити остављене саме“, што се 1. маја показало тачним. *Документи*, књига 18, 281–295.

³⁷ *Документи*, књига 18, 281–295.

између јединица је било нарушено што је за последицу имало неорганизовано повлачење елемената борбеног поретка.“ Командант 98. пбр наводи: „У току ноћи није било б/д да би око 05.00 часова 02.5.1995. године пуковник Слободан Перић наредио повлачење према с. Дубовац и даље према с. Нови Варош ка Старој Градишци. Око 05.30 часова у с. Нови Варош наишли смо на јаку засједу усташких снага. Прихватили смо борбу и након око 2 часа смо се почели по групама извлачити кроз шуму ка Старој Градишци.“ „У Новој Вароши је са тенковима извршен пробој када су усташе из Прашника ушле у Нову Варош. У Новој Вароши су дејствовали и на колону цивила – на путу су остајали и мртви и рањени. Минђушари из Книна покушали су напад из правца Старе Градишке, али након погибије четворице бораца су се повукли. У Новој Вароши је остала касарна са архивом из 54. пбр након што је возач погинуо а камион ударио у кућу.“³⁸

Команда 18. корпуса се већ пребацила у реон (Босанске) Градишке и успоставила везу са Главним штабом СВК.³⁹ Јединице корпуса су се повлачиле управо према Старој Градишци (98. пбр и делови 54. пбр). Међутим, нису се задржавале на наредним положајима, „већ панично и демонстративно напустиле борбу и расуле се све до Бања Луке.“ Према изјави пуковника Јакића, „највећи губици су били на путу од Окучана према Старој Градишци у рејону Нове Вароши куда је ишао сав збјег народа и војске.“⁴⁰

Нападајући из правца Новске и Нове Градишке, хрватске снаге су до краја 2. маја ставиле под контролу читаву дужину ауто-пута који је био на територији РСК и заузеле Окучане. На тај начин остале су одсечене и без могућности извлачења ка југу снаге у зони Пакраца и околине. Тог дана Служба безбедности СВК известила је: „у пакрачком џепу одсјечено је око 5-6.000 људи од чега око 2.000 бораца и 3.000 старца и дјеце.“

У поподневним часовима 2. маја отпочео је хрватски напад у правцу Пакраца, снагама које су се спојиле дуж ауто-пута. „Окружење снага 51. пбр. 59. и 63. одреда, Батаљона за интервенције, 1/54. пбр. и 2/98. пбр настављено је стезањем обруча и позивима на предају“: 2. батаљон 98. пбр, који је био одсечен на простору Пакленице, предао се делом 1. маја поподне, а већим делом 3. маја преподне. Око 50 бораца извукло се преко реке Саве, заједно са командантом батаљона поручником Љиљаком тек 7. маја 1995. Већина бораца 1. батаљона 54. пбр и део Батаљона за интервенције извукли су се 2–3. маја са простора Бобаре – Рогољи према Шеовици и спојили се са 51. бригадом. Командант 18. корпуса пуковник Бабић је, тог дана поподне, издао наређење команданту 51. бригаде потпуковнику Харамбашићу да све снаге на северном делу зоне које су у окружењу (а на основу споразума постигнутог са хрватском страном), у току 3. и 4. маја предају тешко наоружање и 600 цеви дугог наоружања снагама аргентинског батаљона УН. Међутим, у моменту реализације овог наређења, 3. маја, СВК је дејствовала по циљевима у Загребу, што је био повод хрватској страни да прекрши споразум и почне заробљавање припадника јединица СВК у окружењу. Заробљавање је започело уз снажну артиљеријску и стрељачку ватру по јединицама у окру-

³⁸ *Документи*, књига 17, 154–157.

³⁹ Исто, 27–29.

⁴⁰ Исто, 105.

жењу. Током 4. маја завршена је предаја јединица изузев мањих група које су прешле „саминицијативно на герилски начин ратовања“ по шумама Псуња и Папука.“⁴¹

Тог дана, око 10,30 часова, јединице СВК извршиле су гађање групе одабраних циљева у Загребу вишецевним ракетним лансером типа „Оркан“ калибра 262 мм: Банске дворе, Министарство одбране и аеродром „Плесо“ са осам ракета.⁴² Посебном наредбом борбена готовост Одељења „Оркан“ подигнута је на највиши степен (са одељењем ВП из батаљона ВП ГШ СВК и одељењем система ПВО Стрела-1М из 7. корпуса). Наређено је да изврши марш правцем Книн – Личка Калдрма – Срб – Удбина – Кореница – Војнић, где се размешта за дејство до 14 ч, 1. маја 1995. Командир Одељења „Оркан“ долази на командно место 21. корпуса, где прима задатке од команданта ГШ СВК или пуковника Ђиласа. Обезбеђење смештаја и исхране било је у надлежности 21. корпуса. Према извештају од 2. маја, испалењено је осам ракета. „Према сазнањима нашег извора погођено је Министарство одбране у Крижанићевој ул., реон Зрињевца, дјелимично је оштећена амбасада САД, раскрсница Драшковићеве и Влашке улице којом приликом је уништен трамвај, шири реон железничке станице и хотела 'Експланада', плинара на Радничкој цести као и део Новог Загреба. Према информацијама 'Ројтера' погођена је зграда Главног стожера и хотела 'Експланаде' чиме се потврђује податак нашег извора. Не располажемо провереним подацима о броју погинулих и рањених али се оперише са цифром од 30 погинулих и око 130 рањених.“⁴³

Генерал Бјелановић наводи: „Одлука да се туче Загреб и војни циљеви у њему је донета 'ван ОЦ' (оперативног центра)“. Наредног дана, како наводи Бјелановић, генерал Челеке-тић је рекао: „Разговарао сам са генералом Момчилом Перишићем и много ми је замерио што је СВК гађала Загреб, јер је требало обезбедити борбу прса у прса. Одговорио сам му на врло груб начин.“⁴⁴ У оперативном извештају од 4. маја, наводи се да је у току дана (претходног?) дејствовано по циљевима и на Плесу и Загребу, „при чему је једна ракета заказала и пала у реон Сисљевци, засеок Минићи, иста је уништена од стране пиротехничке екипе.“⁴⁵ Служба безбедности је у свом извештају навела податак „да је цело време борбених дејстава ХИС и УНПРОФОР непрекидно истраживао локације ватрених положаја 'Оркана' одакле је тучен Загреб и само захваљујући што са послугом 'Оркана' није одржавана радионити телефонска веза није дошло до њиховог откривања, јер би сигурно био тучен непријатељском ватром.“⁴⁶

У току 2. маја заседао је Врховни савјет одбране РСК у проширеном саставу, а након тога одржана седница којој су присуствовали: председник РСК, командант ГШ СВК са помоћницима, председник Владе РСК са министрима и председник Скупштине РСК. Циљ седнице

⁴¹ Документи, књига 18, 281–295.

⁴² ХМДЦДР, к. 9, РСК ГШ СВ, стр. пов. 3–209, 1.5.1995.

⁴³ Исто, к. 26, РСК ГШ СВ, стр. пов. 3–212, 2.5.1995.

⁴⁴ Бјелановић, Мирко. *Сведочанство о грађанском рату у Југославији 1990–1995: изводи из дневничких записи о рату у Хрватској*, II. (Београд: Клуб генерала и адмирала Србије, 2025), 178–179.

⁴⁵ ХМДЦДР, к. 26, РСК ГШ СВ, стр. пов. 4–2382.

⁴⁶ Документи, књига 17, 97–98; ХМДЦДР, к. 26, РСК ГШ СВ, стр. пов. 3–219, 3.5.1995.

био је да се анализирају сугестије и одлуке ВСО и донесу адекватне, односно најпримереније одлуке ради решавања настале неповољне ситуације у Западној Славонији. Према извештају Службе безбедности: „Сви учесници у дискусији и предлозима били су сагласни да се не поклекне усташама. Међутим, различити су прилази у методу решења ситуације. Сви изузев Мартића, Челекетића и ужег дела ГШ се залажу за мирно решење новонастале ситуације, преговором, а као предуслов потенцирају да к-дант 18. К потпише споразум о прекиду ватре са командантом зараћене стране, што би значило предају и капитулацију овог дела територије. Фактички територија з/о 18. К је према свим сазнањима изгубљена и остало је само спасити људе у пакрачком цепу што је веома деликатна ситуација. Како је Врховни савјет одбране у сталном засједању разматра се одлука да преко међународног фактора (МЦК) се организује извлачење цивила што би војна компонента добила у времену да се организује и припреме активности за извлачење под борбом дјела снага које су одсјечене.“ Генерал Секулић наводи да је увече одржан колегијум команданта СВК, а да је он лично информисао генерале Младића а потом и Перишића о стању и посебно о жртвама у Западној Славонији.⁴⁷

У циљу утицаја на ситуацију на простору Западне Славоније, Главни штаб СВК наредио је 11. корпусу да изврши припреме и пређе у напад на правцу Мирковци –Жупања. У току ноћи између 2. и 3. маја 1995. године, јединице корпуса поселе су тампон зоне: села Липовац, Доње Ново Село и Паулин Двор. Све остале јединице поселе су зоне одговорности.⁴⁸ Међутим, до напада на хрватске снаге од стране 11. корпуса није дошло.

БОРБЕ 3. И 4. МАЈА

У јутарњим часовима 3. маја хрватске снаге наставиле су нападну операцију у Западној Славонији на преостале јединице 18. корпуса у њеном северном делу, које су остале у окружењу. Овај корпус је тог дана, јужно од реке Саве, имао следеће јединице: команду корпуса са приштапским јединицама, 54. пбр (–1), 98. пбр, 18. мап и 91. поб. Северно од Саве остале су: 51. пбр, 59. и 63. одред, Батаљон за интервенцију и 1. батаљон 54. пбр. Главни штаб у Книну у суштини није располагао подацима ни о учинку дејстава система „Оркан“, по војним објектима по Загребу, а нису били познати губици, ни снага СВК, ни ХВ у Западној Славонији. „Процењује се да је погинуло око 200 и рањено 300 припадника 18. корпуса.“ Како се наводи, „због окрутности и геноцидног понашања усташке војске на простору Западне Славоније у 12,10 наређено је дејство по Загребу са СВРЛ 262 мм ‘Оркан’.“⁴⁹ Ово дејство, усмерено углавном на Загреб и његову околину, уместо на самом почетку хрватског напада 1. маја, остварено је у време када је 18. корпус већ у значајној мери био разбијен. Још горе, употреба система „Оркан“ знатно је „отежала положај јединица у окружењу на северном делу зоне.“⁵⁰

⁴⁷ М. Секулић, *Дневник*, 551–552; *Документи*, књига 17, 27–29.

⁴⁸ *Документи*, књига 17, 33–35.

⁴⁹ ХМДЦДР, к. 26, РСК ГШ СВ, стр. пов. 3–219, 3.5.1995.

⁵⁰ *Документи*, књига 18, 281–295; С. Бабац, *н.н.* (рукопис).

Због изузетно тешке ситуације и окружења војних снага и цивилног становништва у Пакрацу, представници РСК су, у присуству УНПРОФОР-а у Книну, потписали споразум о потпуном прекиду непријатељстава, који је ступио на снагу око 14.00 часова тог дана. „Посредством заменика ГС УН Јасуши Акашија и представника цивилних и војних власти РСК одлучено је да се у току наредног дана, од 09,00 часова почне са извлачењем становништва и војске из северног дела Западне Славоније уз посредство УНПРОФОР-а. Постигнут је споразум о прелазу цивила и војске са личним наоружањем.“⁵¹ Истог дана потписан је споразум између СВК и ХВ о прекиду борбених дејстава у 15 часова тог дана.⁵²

„Од 3. свибња задатак хрватских снага био је присилити на предају окружену скупину 18. корпуса СВК-а на ширем подручју Пакраца... Због отежања побуњених Срба да положи оружје 105. бригада, 52. дп /домобранска пуковнија/ и 81. гардијска бојна послане су 4. свибња у напад. Сто пета бригада направила је помак код Чаглића и ушла у заселак Љештани. Домобранска пуковнија ослободила је Пакрац и прешла у дјелатну обрану. Истодобно је 81. гардијска бојна хеликоптерима пребачена из Окучана у Бјелајце, одакле је ангажирана за разбијање побуњеника у ширем појасу Горње Шуметлице. Бојна је извршила задатак и избила на црту Хајдучка коса – Липовац Кусоњски. То је било довољно за предају српских снага, но дио се одбио предати и у мањим се скупинама распршио по шумама Псуња и Папука, што је хрватским снагама дало још неколико дана посла.“⁵³

Четвртог маја одржан је заједнички састанак врховних команди РС и РСК у Книну, на челу са председницима Мартићем и Карацићем, као и релевантним министрима и командантима. Поред сагледавања последица борби у Западној Славонији, „разговарало се шта даље радити.“ Командант 2. крајишког корпуса ВРС пуковник Томанић је изложио сложеност ситуације на Динари и Пљешевци и могуће намере непријатеља, „спајање са 5. корпусом тзв. А БиХ и угрожавање престонице Книна“ и сходно томе предложио да се заједнички почне „решавати Динара и Пљешевица.“ Томанић је у извештају са тог састанка навео своју оцјену: „Лично сматрам да је СВК у нокдауну да преузимају одређене мере, али још увек недовољно енергично.“⁵⁴

Западна Славонија је лако препуштена Хрватској. Њена акција биће, поред осталог, и показатељ крајње лоших и неискрених односа између Војске Републике Српске и Српске војске Крајине које су одржавали главни штабови обе војске. Од договорене заједничке одбране Западне Славоније није било ништа.⁵⁵ У овој акцији није дошло до ангажовања ваздухопловних снага ради спречавања или ометања продора хрватских снага од стране ВРС. Иако на повољној локацији, на аеродрому Маховљани, који је омогућавао успешно дејство, борбена авијација ВРС, иако наоружана и у приправности, остала је на стајанци. Политичке

⁵¹ М. Секулић, *Дневник*, 555; *Документи*, књига 17, 33–35.

⁵² ХМДЦДР, к. 9, РСК ГШ СВ, стр.пов. 3–217, 3.5.1995.

⁵³ Маријан Давор, *Домовински рат* (рукопис) и штампано издање (Деспот инфинитус, Загреб 2016), 334.

⁵⁴ *Документи*, књига 17, 52.

⁵⁵ Милисав Секулић, *Книн је био у Београду*. Бад Вилбел: Нидда Верлаг, 2001, 166–170.

и војне одлуке о дејствовању није било. Уочљиво је да су снаге ВРС остале пасивне током напада хрватских снага на Западну Славонију.⁵⁶

Судећи према пресретнутим телефонским разговорима, Слободан Милошевић је, између осталог, највише водио дискусије о гађању Загреба од стране СВК (2. маја), и то са председником Владе РСК Микелићем и хрватским министром Хрвојем Шаринићем, који је у телефонским разговорима претеривао у оптужбама на рачун српске стране и цивилних жртава, помињући и „раскомадану“ децу у погођеној дечјој болници. На Милошевићеве контрааргументе да хрватска страна авијацијом туче колоне цивила у повлачењу, Шаринић је одговарао да му је то „подметнуто“. Такође је разговарао са Јасушијем Акашијем о повлачењу одсечених српских снага и цивила из рејона Пакраца и о активностима снага УН на том подручју. Под утицајем Шаринићевих претеривања, Милошевић је од генерала Перишића тражио информације о томе шта се тачно дешава, а истовремено је критиковао уредника београдског дневника „Новости“, из чијег се писања види да је прихватио да су снаге СВК гађале Загреб. Шестог маја Перишић извештава Милошевића да председник РСК Мартић тражи 2.000 припадника Војске Југославије и МУП-а Србије да се распореде у гарнизоне Крајине ради повратка психолошке стабилности и грађана и власти РСК. Милошевић је то одбио, инсистирајући на томе да Мартић не разуме ситуацију, што потом прихвата и Перишић. „Немој му одговарати ништа. И немој уопште, немој да то третираш до понедељка. У понедељак ћемо, кад дођу да рашчистимо све.“ У разговору са генералом Младићем, он је додатно оптужио крајишнике за потезе око отварања ауто-пута и лошег понашања, а затим два пута поновио: „Бабићев корпус – беже као зечеви.“⁵⁷

Хрватски историчар Давор Маријан сумира ову акцију на следећи начин: „Премда се није одвијала по плану, ‘Бљесак’ је једна од великих операција Хрватске војске. Због непланираних застоја Главни је стожер морао доводити нове, непланиране снаге да би операција завршила у што краћем року. У операцији су хрватске снаге имале 42 погинулих и 162 рањених војника и полицајаца, а губици побуњених Срба процјењују се на око 350–450 мртвих и више од тисућу рањених.“⁵⁸ Према подацима Главног штаба СВК од 7. маја 1995,

⁵⁶ Извештај државне комисије РСК истиче мањи ангажман ВРС: „Успркос наведеног стања било је часних припадника ВРС који су притекли у помоћ у мјери колико су њихове могућности дозвољавале. Пук(овник Гостимир) Поповић – начелник Обавјештајног одјељења В и ПВО ВРС на КМ у С. Градишци појавио се 01. маја у раним јутарњим часовима, сагледао стање и на наш захтјев упутио два борбена хеликоптера на располагање, која осим за извиђање због стања расула у к-ди 18. К нису борбено употребљена. К-да ТГ-6 односно 1. лпбр. Градишка је у току поподневних часова упутила једну чету младе војске преко р. Саве у испомоћ, иста је употребљена у рејону с. Доњи Варош. Након завршетка борби у 3. Славонији почев од 04. маја к-да ТГ-6 и 1. крајишког корпуса заузела је изузетно некоректан став према преосталом борачком саставу и народу који је привремено смјештен у њиховој зони одговорности.“ *Документи*, књига 18, 281–295.

⁵⁷ Зборник *Република Српска Крајина, година послије*, ур. Вељко Ђурић Мишина, (Београд, Добра воља, 2005), 105–129; И поред беса који је Милошевић показао у разговору са Шаринићем 2. маја, хрватски министар закључује: „Знаковито је било да се Милошевић у разговору уопће није бавио самом акцијом као таквом, није просведовао против њена предузимања, него се љутио само због наставка ракетирања након њена завршетка.“ Хрвоје Шаринић, *Сви моји тајни преговори са Слободаном Милошевићем 1993–1995. (1998)*, (Глобус, Интернационал, Загреб 1999), 255–256.

⁵⁸ Д. Маријан, *Домовински рат*, 335.

до тада је било извучено 1.180 бораца, погинуло 176, а рањено 186, од којих је збринуто било 84 бораца.⁵⁹

Хрватска војна акција у Западној Славонији, изведена 1–2. маја 1995. године, означила је почетак свеобухватне војне и политичке акције са циљем да се сломи Република Српска Крајина и да се под хрватску контролу поврате они делови територије на којима је живело српско становништво. Ова кратка војна операција, од тада у Хрватској позната као „Бљесак“, завршила се крахом 18. корпуса СВК, који је био одговоран за овај део територије и који се у највећем делу, заједно са становништвом, повукао преко Саве у Републику Српску.

⁵⁹ М. Бјелановић, *н.г.*, 183–184. и 188. Према подацима од 13. маја, извучено је 46 моторних возила (од укупно 280), пет тенкова, један ТЗИ, један ПТ-76, осам хаубица 105 мм, један Т-12 100 мм, три БОВ, четири топа 40 мм и неколико цистерни и инжењеријских средстава. Ове податке треба упоредити са подацима 18. корпуса од 3. маја (ХМДЦДР, к. 9, РСК ГШ СВ, стр. пов. 18–292, 3.5.1995), где постоје мање разлике у броју извучене технике.

РЕФЕРЕНЦЕ:

Извори:

Хрватски меморијални документациони центар Домовинског рата (ХМДЦДР), Загреб,
Хрватска: -фонд Српске војске крајине.

Литература:

Бабац Стево, пуковник, „Тридесетогодишњица агресије Хрватске на Републику Српску Крајину (1995-2025) -Западна Славонија - Наводи из Ратног дневника Команде 54.пбр.“ (рукопис чланка)

Бјелановић, Мирко, *Сведочанство о траћанском рату у Југославији 1990–1995: изводи из дневничких записа о рату у Хрватској*, II. Београд: Клуб генерала и адмирала Србије, 2025.

Димитријевић Бојан, *Ваздушни рат над Републиком Српском и Републиком српском Крајином*, Београд: Друштво историчара Србије, 2016.

Маријан Давор, *Домовински рат*, Загреб: Деспот инфинитус, 2016.

рат_у_хрватској_из_пера_обавјештајца (www.scribd.com/doc/177963362/ppuk-Mihajlo-Knezević-Rat-u-Hrvatskoj-iz-pera-obavjestajca).

Република Српска Крајине, година послије, (зборник) ур. Вељко Ђурић-Мишина, Београд: Добра воља, 2005.

Република Хрватска и Домовински рат 1990–1995, Документи, књига 15, *Документи војне провенијенције „Републике српске Крајине“ (сијечањ–штравањ 1995)*, Загреб: ХМДЦДР, вељача 2014.

Документи, књига 17, *Документи војне провенијенције „Републике српске Крајине“ (свибањ–листопад 1995)*, Загреб: ХМДЦДР, српањ 2015.

Република Хрватска и Домовински рат 1990.–1995., Документи, 18, *Документи институција побуњених Срба у Републици Хрватској (свибањ–коловоз 1995.)*, Загреб-Славонски Брод: ХМДЦДР, студени 2015.

Секулић Милисав, *Све је било како не треба, Дневник са ратишта*, Београд: 1998 (рукопис).

Секулић Милисав, *Книн је био у Београду*, Бад Вилбел: Нидда Верлаг, 2001.

Шаринић, Хрвоје *Сви моји шајни преговори са Слободаном Милошевићем 1993–95 (98)*, Загреб: Глобус, Интернационал, 1999.

Bojan Dimitrijevic,
Institute for Contemporary History, Belgrade
bojands1@gmail.com

THE FALL OF WESTERN SLAVONIA AND DEFEAT OF THE 18TH CORPS OF THE KRAJINA SERB ARMY IN MAY 1995.

Summary

The article analyses the Croatian attack and occupation of the territory of Western Slavonia, which from 1991 to 1995 was part of the Republic of Serbian Krajina. It provides an overview of the events preceding the Croatian military action, its formal cause and onset, and the course of combat operations, started on 1 May and concluded on 4 May 1995, when the resistance of the Krajina forces effectively ceased and they retreated with the Serb population across the Sava River to Republika Srpska. The paper is based on published and unpublished archival documents held at the Croatian Memorial Documentation Centre of the Homeland War in Zagreb, with reference to a fairly limited titles of literature.

Keywords: Republic of Serbian Krajina, Serbian Army of Krajina, Western Slavonia, Croatian Army, United Nations forces, 18th Corps.

MY 3rd ANNUAL

ПЕРІЖЕЗІ

ПРИКАЗИ / REVIEWS

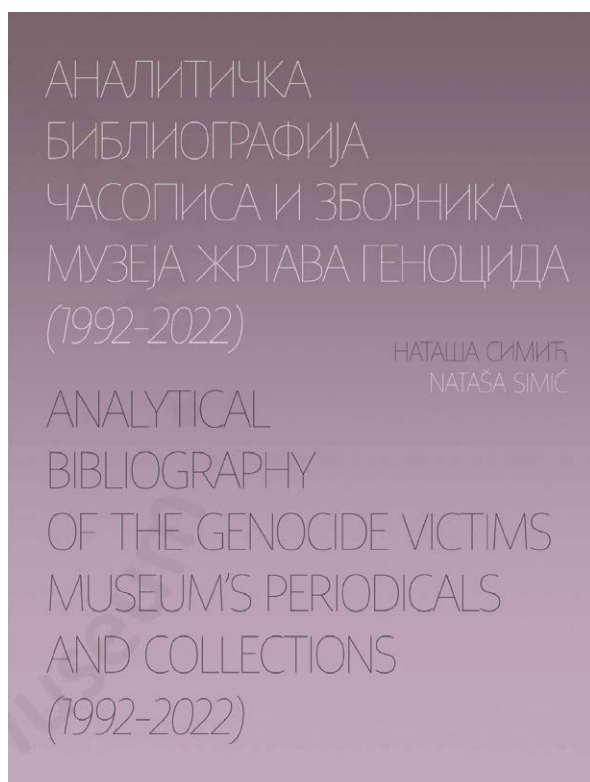
Прилог о издавачкој делатности Музеја жртава геноцида за 2023. годину

Када говоримо о установама културе од националног значаја које се баве издаваштвом, високо место у Републици Србији заузима Музеј жртава геноцида. Овај музеј је, од свог оснивања (1992) до данас, развио бројне и разноврсне облике рада: од научних истраживања и организовања стручних скупова, преко формирања музејског фонда и специфичних база података, до реализације едукативних програма и изложби са веома вредним експонатима и документима. Последњих година организовани су акредитовани семинари за наставнике и професоре историје у основним и средњим школама, са акцентом на културу сећања. Све ове активности биле су праћене издавачком делатношћу.

Издавачка делатност Музеја представља један од кључних аспеката његовог институционалног деловања јер омогућава систематско публикување резултата научноистраживачког рада, промовисање музејских активности и афирмисање културних и научних вредности. Поред своје примарне функције која се односи на објављивање и презентацију истраживачких резултата, ова делатност има шири друштвени, образовни и културни значај. Она доприноси афирмисању културе сећања, развоју историјске свести и ширењу знања о прошлости, чиме Музеј постаје активан учесник у процесу изградње и очувања колективног памћења.

Посебан значај издавачке делатности огледа се у њеној образовној и васпитној улози, која је неодвојива од мисије Музеја као институције културе и науке. Кроз систематско публикување резултата истраживања, Музеј ствара платформу за ширење сазнања о историјским процесима и догађајима, посебно онима који су од пресудног значаја за разумевање националног и регионалног идентитета. На тај начин, публикације Музеја нису намењене само стручној јавности и научној размени, већ постају и педагошко средство за едукацију шире друштвене заједнице, укључујући и млађе генерације.

Издавачка делатност, поред своје научне и образовне функције, има и снажан етички и меморијални карактер. Посебно је значајна у контексту неговања свести о трагичним последицама оружаних сукоба, страдања цивилног становништва и геноцида. Публиковањем релевантних извора, истраживачких студија, зборника и каталога изложби, Музеј доприноси очувању сећања на жртве и развијању друштвене одговорности према прошлости. На тај начин, издавачка активност постаје средство очувања историјске истине и упозорења на опасности заборава и ревизионизма.

У академском и културолошком смислу, издавачка делатност Музеја представља интегрални део његове научноистраживачке и едукативне мисије. Њом се успоставља трајна веза између научне заједнице и јавности, чиме се научна сазнања чине приступачним и разумљивим ширем кругу читалаца. Истовремено, публикације Музеја делују као инструмент критичке интерпретације прошлости, подстичући промишљање о историјским појавама и њиховим последицама.

Стога, издавачка делатност Музеја не треба да се посматра као пратећа активност, већ као један од стубова институционалног идентитета и друштвене мисије Музеја. Она представља значајан допринос очувању националног, културног и меморијалног наслеђа, као и унапређењу научног дијалога и јавне свести о важности очувања историјског искуства.

У 2023. години, Музеј је самостално објавио седам нових монографија; монографија *Слике монахиње Марије и Свети новомученици јасеновачки у светлосћи Васкрсења* штампана је у поновљеном издању, што збирно износи осам монографских публикација издатих у 2023. години.

Овај прилог представља кратак водич кроз монографска издања Музеја жртава геноцида у 2023. години.

Музеј жртава геноцида је, поводом обележавања јубиларне тридесете годишњице постојања и рада, објавио репрезентативну двојезичну српско-енглеску монографску публикацију под насловом *Аналитичка библиографија часописа и зборника Музеја жртава геноцида*.

цида (1992–2022). Ова монографија издата је у оквиру едиције *Varia*, под редним бројем 2, штампана је у тиражу од 200 примерака на 304 страна. Ауторка ове библиографије је историчарка и библиотекар саветник Наташа Симић. Читаоцима је пружила прилику да сагледају веома важан сегмент српске историје.

У двојезичном предговору, на српском и енглеском језику, ауторка се потрудила да нас упозна са методологијом израде библиографије, начином прикупљања и селекцијом грађе. Монографија је илустрована одабраним насловним фотографијама репрезентативних издања. Библиографија је настала поводом обележавања тридесет година од оснивања Музеја и осам година континуираног излагања музејског *Годишњака* као серијске публикације (2014–2022). *Годишњак* је првобитно покренут 2005. године као збирка монографских публикација зборничког типа. Током наредних година објављено је пет тематских зборника који заједно чине посебну колекцију или збирку под називом *Годишњак Музеја жртва геноцида*. Серија тематских зборника редефинисана је 2014. године, када је прерасла у музејски часопис под насловом *Годишњак Музеја жртва геноцида*, а већ наредне 2015. године музејски часопис је променио назив који од тада гласи *Годишњак за истраживање геноцида*.

Почевши од 2019. године, Музеј је у сарадњи са Одбором за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве отпочео и са објављивањем нове серије која обухвата зборнике са симпозијума под називом *Новомученици: Полијерсијективна*, тако да радови из ових зборника чине такође корпус ове библиографије. Поред поменутих публикација, овом аналитичком библиографијом обухваћени су и прилози садржани у седам тематских зборника радова који су објављени у периоду од 1995. до 2017. године.

Аналитичка библиографија музејског часописа и тематских зборника спада у ред специјалних библиографија са јасно дефинисаним критеријумом на основу којег је грађа прикупљена и обрађена. У контексту временских параметара библиографија је првенствено ретроспективна, али је такође и текућа пошто, поред старије, прати и савремену издавачку продукцију Музеја. Према обухвату грађе може се сврстати у регионалне, а у ширем контексту и у међународне библиографије. Према језичком критеријуму, ово је првенствено српска библиографија. Како библиографије истраживачима представљају полазне тачке, ова ће несумњиво бити полазна тачка свима који буду желели да сазнају више о геноциду почињеном над Србима, Ромима и Јеврејима на овим просторима.

Веома значајна монографија коју је Музеј жртва геноцида објавио у 2023. години је и *Библиотека Музеја жртва геноцида: првих 15 година (2007–2022)* ауторке Гордане Шеатовић, библиотекарке Музеја. Монографија је двојезична, илустрована, издата у оквиру едиције *Varia*, под редним бројем 3, штампана у тиражу од 200 примерака на 196 страна. Ауторка нас је на самом почетку упознала са организацијом рада у библиотеци, која у свом фонду има публикације драгоцене за изучавање историје српског народа. Из публикације сазнајемо да је стручна обрада и класификација фонда почела 2006. године, а библиотека регистрована 2007. године као специјална библиотека.

Библиотека је основана на основу фонда књига којег су чинили поклони дародаваца. Неки од дародаваца које ауторка спомиње су: др Милан Булајић, први директор Музеја

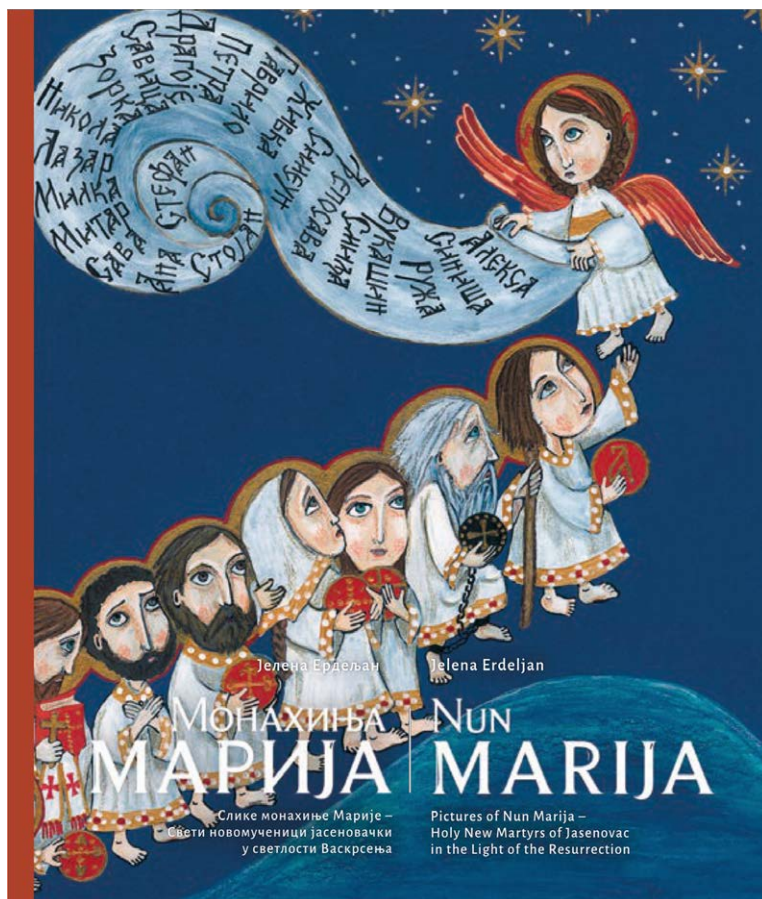

жртва геноцида, др Драгоје Лукић, истраживач који је дао велики допринос у изучавању и промовисању истине о Јасеновцу, др Јефто Шашић, Бранко Бокан и многи други. Ауторка се потрудила да биографије многих дародаваца буду саставни део ове публикације.

Ова публикација има веома велики значај за историју изучавања самог Музеја јер се у њој могу наћи подаци из историје постанка самог Музеја. Оно што је најбитније, она показује како се библиотечки фонд Музеја из године у годину повећава, како самом издавачком продукцијом, тако и разменом која је кроз дугогодишњу сарадњу успостављена са многим значајним институцијама у земљи и свету.

Књига ауторке Јелене Ердељан, под насловом *Слике монахиње Марије и Свети новомученици јасеновачки у светлости Васкрсења*, представља значајно научно дело које својом тематиком и приступом буди посебну пажњу, будући да обрађује област која је у српској научној заједници још увек недовољно истражена. Издата у едицији *Varia*, под редним бројем 4, на 188 страна, двојезична (српско-енглеска), налази се на раскршћу историје уметности, теологије и културног памћења, те доприноси разумевању сложених односа између уметничког стваралаштва, духовности и историјске трауме.

Ово дело је од изузетне важности за све који се баве питањима уметности и геноцида, с посебним освртом на геноцид који је Независна Држава Хрватска спровела над Србима, Јеврејима и Ромима током Другог светског рата. Ауторкина проницљива и методолошки пре-

цизна разматрања пружају значајан допринос области историје уметности, осветљавајући притом сложене геополитичке и културне контексте Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине.

Посебна вредност књиге огледа се у начину на који ауторка повезује уметнички израз са процесима културног памћења, при чему монашка традиција добија кључну улогу у очувању духовног и националног идентитета. Монахиња Марија је, у својим иконографским радовима, успела да сублимира колективну свест о патњама и страдању српског, јеврејског и ромског народа у оквиру Независне Државе Хрватске, а нарочито у логору Јасеновац. Својим делом она истиче појединачне примере мучеништва, именујући жртве и страдалнике, чиме уметност добија карактер сведочанства, молитве и отпора забору.

Тако, књига Јелене Ерделјан представља не само значајан допринос историји уметности, већ и вредан прилог научном проучавању културе сећања и духовног наслеђа у контексту српске страдалне историје. Њен интердисциплинарни карактер чини је примером како се уметност може читати као историјски документ, теолошки израз и културни чин памћења.

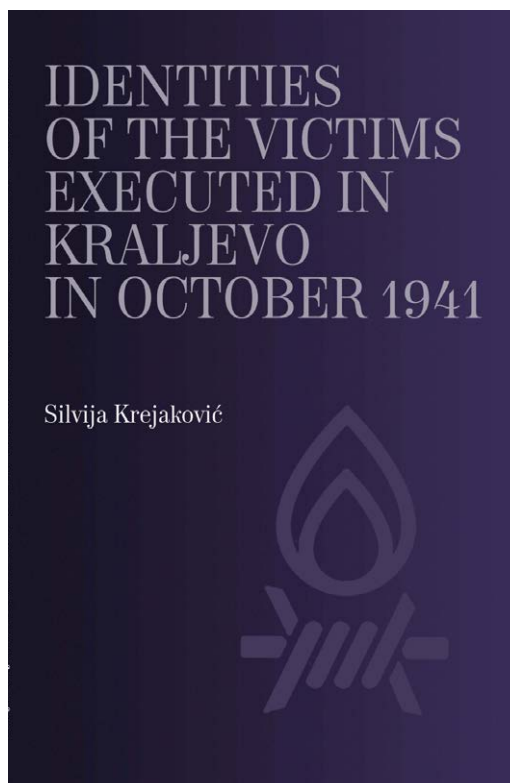
Публикацију *Бујарски рајини злочини у окупираној Србији (1915–1918): изабрани документи и сведочења* приредио је Милован Пизари. Ова монографија је издата у суиздаваштву

са Центром за примењену историју. Овај зборник докумената представља значајан научни допринос проучавању периода бугарске окупације Србије током Првог светског рата (1915–1918). Публикација обухвата тридесет два критички приређена извора, похрањена у различитим фондовима Државног архива и Архива Југославије, што указује на ширину и сложеност архивске грађе која је послужила као основа за истраживање.

Стручним и методолошки утемељеним одабиром изворне грађе, приређивач је успео да од заборава отргне драгоцен историјски материјал који сведочи о природи и обиму злочина, као и о систематској примени различитих облика асимилационе политике и културне репресије које је спроводила Краљевина Бугарска на окупираним територијама. Документи обухваћени у зборнику осветљавају бројне аспекте окупационе политике – од административних мера усмерених на брисање српског националног идентитета, преко насиља над цивилним становништвом, до деловања регуларних бугарских војних јединица и комитских одреда, чије је поступање оставило дубоке трагове у колективном памћењу српског народа.

Овај зборник се битно разликује од постојећих публикација на исту тему, како по начину критичког приређивања грађе, тако и по концептуалном приступу који наглашава интердисциплинарност и историјску објективност. Његов основни циљ није само документовање и презентација архивских материјала, већ и борба против заборава, односно настојање да се очува сећање на жртве и страдања настала као последица окупационе политике.

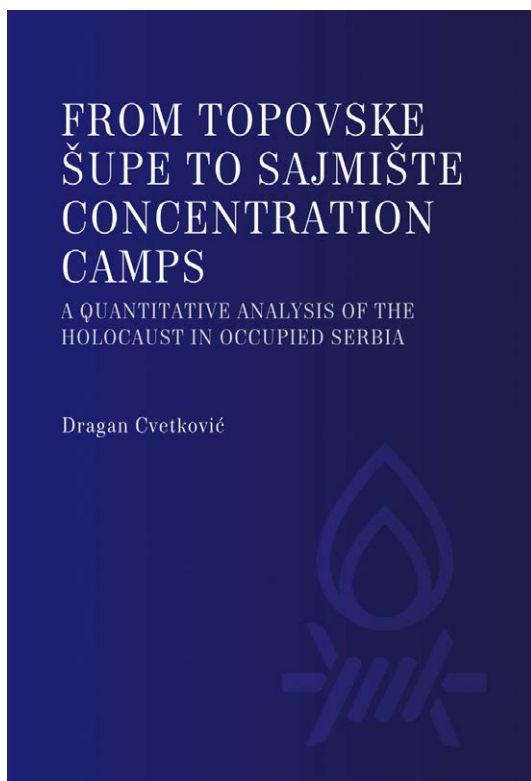

Припрема и обрада докумената претходиле су озбиљном и систематичном истраживању које је обухватило анализу административних, војних и приватних извора, као и њихово критичко вредновање у контексту савремених музеолошких и историографских стандарда. На тај начин, зборник *Бугарски ратни злочини у окупираној Србији (1915–1918)* не представља само збирку докумената, већ и научно засновану реконструкцију историјске стварности са изразитом меморијалном и образовном функцијом.

Својим научним приступом и јасно дефинисаном историографском сврхом, ова публикација даје вредан пример успешног критичког приређивања извора, истовремено пружајући подстицај новим истраживањима у области проучавања бугарске окупације Србије у периоду 1915–1918. године. Њен значај је вишеструк: она обогаћује корпус доступне историјске грађе, доприноси објективнијем разумевању сложених догађаја из тог периода и истовремено делује као инструмент културе сећања, усмерен против нестанка историјског памћења и ревизије прошлости.

У току 2023. године, Музеј жртава геноцида уводи нову едицију под називом *In translatione*, у којој ће бити уврштене научне студије преведене на енглески језик.

Монографија *Identities of the victims executed in Kraljevo in October 1941* ауторке Силвије Крејаковић је прва књига у новооснованој едицији. Ова монографија је превод научне монографије о којој је много писано.

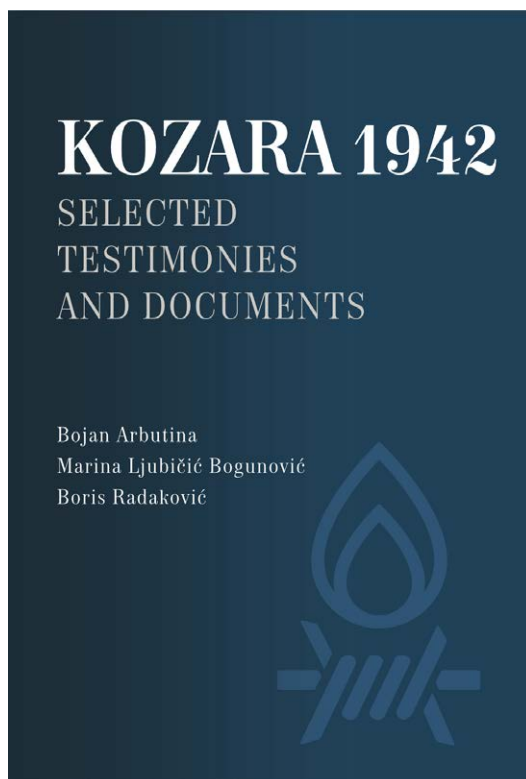

Ауторка овог чланка ће пренети мали део текста из књиге који говори о страдању у Краљеву и описује тај монструозан догађај кроз речи владике Николаја Велимировића:

„Када су безбожни властодршци постројили у Краљеву 2.200 грађана разног узраста и пола, ненаоружаних и невиних, да их стрељају због 22 њихова војника погинула у борби са националним српским четницима, тада један богомолац, Драгослав, црквењак наше катедрале, стојећи у строју пред стрељање, узео је да мирно чита *Нови завет*. Приметивши да ће непријатељ убрзо да пуца из митраље-за, он затвори свету књигу и метну у недра, па онда викну из свег гласа: 'Не бојте се смрти, браћо, Христос Воскресе!' Утом плотуни загрмеше и 2.200 хришћанских тела оборише на земљу, док 2.200 душа узнесе се на небесну војску мученика за веру Христову. Јер макар да је неко од њих и грешан био, као разбојник на крсту, отишао је у рај зато што је пред смрт исповедио васкрсење Христово.“

Ауторка ове научне монографије је саставила списак свих страдалих у октобру 1941. године у Краљеву, што представља резултат исцрпног истраживачког рада, који ће млађим истраживачима умногоме помоћи.

Драгоцена монографија историчара Драгана Цветковића под називом *From Topovske šupe to Sajmište concentration camp : a quantitative analysis of the Holocaust in occupied Serbia* приказује раз-

мере страдања јеврејске заједнице кроз компаративни приказ. Он је своје истраживање првенствено усмерио на старосну, полну, образовну и професионалну структуру јеврејских жртава заточених у најмасовнијим губилиштима као што су: логор на београдском Старом Сајмишту, у Топовским шупама, на Бањици, Црвеном крсту али и свим другим логорима широм Србије.

Научни приступ овој теми, уз мноштво графикона, табела и статистичког материјала, даје јавности на увид прецизну слику Холокауста. Ово прецизно истраживање, подељено у неколико сегмената, доноси нам сазнање да су нека занимања којима су се бавили Јевреји потпуно изумрла.

Ова вредна монографија, сада преведена на енглески језик, помоћи ће многим истраживачима из земље и иностранства да уз прецизне бројке схвате размере страдања у логорима за време Другог светског рата.

Трећа монографија у едицији *In translatione* носи наслов *Kozara 1942 : selected testimonies and documents*. Приређивачи ове изузетно вредне монографије су Бојан Арбутина, Марина Љубичић Богуновић и Борис Радаковић.

Први део ове изузетно потресне публикације доноси сведочанства и исказе људи са Козаре који су преживели офанзиву и гледали смрти у очи. Међу сведочанствима се налазе сећања партизана, медицинских радника и цивила који су очевици геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској на подручју Козаре. Страшна судбина задесила је и цивиле

на Козари. Они који нису погинули од ратних дејстава или ликвидирани на Козари, спроведени су у логоре. Прихватни логори никли су свуда око Козаре. Један део цивила са Козаре, углавном жене и деца, завршио је у Славонији, размештен по хрватским селима као бесплатна радна снага. Изузетно потресна сведочанства у овој публикацији се односе страдање српске деце са Козаре и њиховом одвајању од породица. Њихово страдање би било још бројније да није било помоћи коју је за Србе у усташким концентрационим логорима покренула Диана Будисављевић.

Други део ове публикације доноси Записник са окружног саветовања Окружног комитета КПЈ за Козару, које је одржано 20. и 21. септембра 1942. године и неколико преписа докумената власти Независне Државе Хрватске. Сва ова документа се чувају у архиву Меморијалног музеја на Мраковици.

Овим прегледом, којим су обухваћене само монографије издате у 2023. години, настојала сам да укажем на изузетно богату и разноврсну издавачку продукцију Музеја, која својим садржајем и тематиком представља један од најзначајнијих облика очувања и афирмације културе сећања. Управо захваљујући оваквим издањима, Музеј остварује своју мисију чувара националног памћења и посредника између прошлости и савремености, јер без културе сећања нема ни историје, нити могућности њеног потпуног разумевања.

Сматрам да наведена издања представљају поуздан и вредан темељ за даље научно-истраживачко и издавачко деловање, усмерено ка продубљеном сагледавању историјских чињеница о страдању српског народа широм простора бивше Југославије. Њихова даља обрада, интерпретација и публиковање неопходни су како би научна сазнања постала доступна широј јавности, чиме се не само чува историјска истина, већ се и развија друштвена свест о значају памћења и сећања као темеља културног и националног идентитета.

Наташа Симић

***Рашне хероине* – изложбена поставка и каталог (Београд: Музеј жртава геноцида, 2025)**

Изложба *Рашне хероине* ауторке Биљане Марцојевић, кустоскиње Музеја жртава геноцида, отворена је 31. маја 2025. године у Државном аудиовизуелном архиву Србије – Југословенској кинотеци. О значају и интересовању за ову тему посвећену отпору, страдању и борби жена током Другог светског рата сведочи и податак о бројним планираним гостовањима, као и то да је током октобра 2025. године изложба представљена јавности у Крагујевцу. Поставку је пратио низ трибина и предавања посвећених овој теми. Међу њима се истичу стручно вођење и трибина одржана 16. јуна у Државном аудиовизуелном архиву Србије, приликом које је приказан филм *Ливно 1991* аутора Буде Симоновића.

Каталогом и изложбеном поставком *Рашне хероине* успешно је обрађена једна важна и комплексна, а широј јавности недовољно позната тема женског херојства, храбрости и жртвовања у Другом светском рату. Кроз животе и судбине одабраних жена приказан је важан део националне историје, али и указана пажња и истакнуте специфичности судбине жена у рату и ратом захваћеном друштву.

Значај ове теме заснован је на чињеници да су у прошлости, нарочито у периодима ратова, жене често биле скривене и невидљиве, као и њихова храброст, напори и страдања. Услед тога су и улоге жена и њихов значај у ратом захваћеном друштву често протicali незапажено. Да би се ова тема боље разумела, битно је проучити бројне промене које у животима жена изазивају целокупна ратна атмосфера и дешавања. На жене рат утиче другачије него на мушкарце, и оне, заједно са децом, представљају најчешће цивилне жртве физичког злостављања, повређивања и убијања. Те околности појачавају и иначе доминантну маргинализацију жена и њихово доживљавање као пасивних жртава. Уз то, емоционална повредљивост жена повећана је не само због биолошких фактора везаних за особине женског пола, већ и због конструкције полних улога у друштву и низа социоекономских чинилаца.

Ауторка Биљана Марцојевић у свом раду ратне хероине сагледава са више аспеката и представља више различитих профила жена које се могу третирати као хероине. Читаоци и публика на тај начин имају прилику да се упознају са судбинама револуционарки и партизанки спремних да жртвују живот за слободу и идеју, затим жена које су се саме организовале да би пружиле отпор, оних које су посветиле живот спасавању угрожене деце, као и жена које су страдале као жртве Холокауста храбро подносећи своју судбину. Са њима су приказани и животи жена које су рат и окупацију провеле у напетом ишчекивању и бризи о најближим члановима породице, као и оних које су страдале као невинне жртве у ратним

злочинима и доживеле страдања својих најближих, пре свега деце, а затим годинама живеле у близини починилаца злочина који су прошли некажњено. Навешћемо оне чији су животи и судбине детаљно обрађени и илустровани у двојезичном изложбеном каталогу на српском и енглеском језику: Милица Тепић, Диана Будисављевић, Хилда Дајч, Вида Јоцић, Мира Цикота, Лепа Радић, Олга Петров, Дринка Павловић, Јелена Ћетковић, Радмила Божић и Стана Арнаут. Посебну истраживачку вредност има целина која је посвећена сведочењима такозваних „јамарица“ – жена које су преживеле бацање у јаму Равни долац на Динари, од стране усташа. Оне су претрпеле страховите трауме и тегобе и уз то биле сведоци страдања своје деце и осталих блиских чланова породице и окружења.

Ова емоцијама испуњена тема обрађена је стручно и са истраживачког и са музеолошког аспекта и ослања се како на чињенице и детаљно проучену доступну архивску грађу и стручну литературу, тако и на забележена сведочења и сећања.

Изложбени каталог и поставка значајни су не само у контексту националне и родне историје, већ и у контексту обележавања осамдесет година од ослобођења Србије у Другом светском рату. Зато је од великог значаја упознавање шире јавности са овом темом, не само као подстицај за даља историографска истраживања, већ и као врста захвалности и поруке памћења породицама и потомцима ратних хероина, али и потомцима њихових сабораца и суграђана који се могу подсетити и ближе упознати са њиховим делима, животима и судбинама.

др Љубинка Шкодрић

Опћина Црквени Бок у Другом свијетском рату

Милан Радановић, Загреб:
Српско народно вијеће, 2024, 347.

Књига носи поднаслов: *Студија случаја теноцида над Србима у НДХ* и у себи заиста садржи сву комплексност коју захтева обрада теме једног микропростора у којем се одвија геноцид. Да би се потпуно и до детаља размрсали сви догађаји везани за једну географску или административну област на подручју Независне Државе Хрватске, истраживач без велике посвећености не може успешно извршити такав задатак, а посвећеност Милана Радановића осликана је у свакој страници ове књиге.

Како сам аутор и примећује, хронично недостају студије случаја које теме страдања становништва обрађују на начин да се не сврставају у оно што се назива „завичајном литературом“. Опредељење Милана Радановића да се, наспрам „завичајне литературе“, приступа свеобухватно и научно, видљиво је и у његовим претходним радовима¹, а да ће то бити случај и сада види се одмах у приказу порекла становништва општине и назива топонима на тој територији. Показује да је могуће понудити темељније одговоре од оних који се лакше и чешће проналазе у „причањима“ и „легендама“ које обилују у свакој географској области кад се тумачи порекло породица, називи села и њихова околина. Како оваква ствар није остављена случају, односно није без истраживачке провере, неће бити ни једно друго питање из прошлости села Стрмен, Црквени Бок и Ивањски Бок².

Рад у фокус ставља страдање становништва, па се указује да се, поред пописа становништва из 1931. године, користе и други до сада слабо или никако употребљавани црквени пописи који такође могу дати податке о броју становника, домаћинстава, објеката и слично. Аутор истиче да је за ову регију значајан попис Горњокарловачке епархије из 1936/1937. године којем често даје предност код сагледавања бројности и структуре популације. Сам значај црквених пописа јасно се истиче са извесном дозом „прогласа“ усмереног и на друге истраживаче, сматрајући да се бројност и структура

¹ До сад објавио више историографских студија и три књиге: Milan Radanović, *Oslobođenje: Beograd 20. oktobar 1944. godine*, Beograd, Rosa Luxemburg Stiftung, 2014; Milan Radanović, *Zločin i kazna: Snaga kolaboracije u Srbiji*, Beograd, Rosa Luxemburg Stiftung, 2015; Milan Radanović, *Slavonijo, tri puta si gorila...*, Zagreb, Srpsko narodno vijeće, 2019. Уредио је зборник радова *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, Srpsko narodno vijeće, 2019.

² 28–30.

популације могу прецизније одредити црквеним пописом него математичким прорачунима природног прираштаја кад се жели досегнути полазна основа за утврђивање броја страдалих – а то је колико је становника живело 1941. године, кад је рат стигао у Краљевину Југославију.

Анализирањем структуре српског становништва општине Црквени Бок увиђа да се у Краљевини Југославији ступање у брак са особама из суседних хрватских села готово није ни дешавало али да су и венчања са супружницима ван граница општине била реткост. Успешну и темељну анализу структуре становништва, укрштањем више извора односно пописа, аутор је у књизи сам већ констатовао, а ми је нећемо оспоравати³.

Дешавања у селима општине Црквени Бок током Другог светског рата приказана су хронолошким редом. Ту се јасно виде процеси који су спровођени и у другим деловима НДХ у којима је била присутна српска популација али и одређене специфичности. Сви таласи насиља анализирани су засебно, почев од хапшења истакнутих и имућнијих представника заједнице током августа 1941. године, преко масовног покатоличавања православног становништва⁴. Потом одвођења у логоре и разарања села у познатој „Акцији Црквени Бок“ 13. октобра 1942. године, упад 11. СС дивизије „Нордланд“ октобра 1943. године, злочини и паљење кућа од стране делова 1. козачке дивизије Вермахта (тзв. Черкези) фебруара 1944. године, разни појединачни упади усташких јединица током 1944. године, „осветничка“ рација Усташког одбрамбеног здруга и одвођење становништва у логоре уз масовне злочине и разарања 22. августа 1944. године, поновљени напад Усташког одбрамбеног здруга 2. септембра 1944. године уз минирање цркава и уништавање свих преосталих објеката и становника који су затечени, до неколико последњих рација по околним хрватским селима у потрази за избеглицама и бегунцима из Црквеног Бока крајем 1944. године и првој половини 1945. године.

Кроз расветљавање наведених догађаја, прожимају се појединачне и породичне судбине становника општине, страдалих, оних који су успели да избегну трагичну судбину одласком у суседна села или у Србију и оних који су се придружили покрету отпора, домобранским или колаборационистичким јединицама. Драматуршким језиком речено, настоји да проблематизује ликове и оних који су посредно или непосредно учествовали у насиљу али и настојали да спрече масовна убиства цивила, попут усташког таборника суседне општине Стаза Петра Крзнарића, котарског предстојника суседне општине Костајница Вјекослава Бакарића и католичког свештеника Аугустина Краља.

Уједначено прати развој и утицај партизанског покрета, учешће становника општине Црквени Бок у њему, као и настанак и развој четничког покрета, односно специфичних облика колаборације оличених и у формирању јединице „Самозаштитна бригада Банија“. Посебно поглавље посвећује главном починиоцу злочина Усташком одбрамбеном здругу. Даје начин организовања, командни ланац као и распоред деловања његових јединица у широј околини Црквеног бока. Може звучати парадоксално али нема много делова литературе где

³ 63–69.

⁴ 82–90.

се сажето и прецизно даје приказ главне организације задужене за спровођење геноцида у НДХ што је аутор уочио те успешно и изложио⁵.

Крај књиге представља табеларни преглед свих жртава општине Црквени Бок где се у 26 таблица излаже поименични списак жртава од којих прве 23 таблице дају попис жртава према хронолошком реду страдања а последње три попис погинулих партизана из Стрмена, Црквеног Бока и Ивањског Бока. Читав овај део штампан је у другој боји папира чиме се још једном истиче тежња да се поштовање укаже сваком страдалом становнику.

Као главни мотиви за настанак студије наведени су: откриће мноштва нових извора и намера да се на примеру једне општине додатно аргументује теза о геноцидној политици НДХ према Србима будући да бројни историчари у Републици Хрватској данас избегавају да се изјасне по питању геноцида почињеног над Србима. Урођеност у изворе као и наведена намера аутора исцртали су оквири у којима има и одређених недостатака на које ћемо се кратко осврнути.

Исцртани оквири стварају проблем само када расветљене догађаје треба уклапати у ширу слику ратних дешавања. Коришћење нових извора, којима се давала предност, довело је до одређеног занемаривања „стarih“ па, у складу са тим, и доношење одређених закључака. Губи се из вида колико је видљивости теме страдања општине Црквени Бок допринео немачки генерал Глез фон Хорстенау чији су мемоари⁶ дуго били ишчекивани и публиковани у деловима, а који се у њима посебно освртао неколико пута на случај Црквеног Бока. Отуда у историографији и јавности препознатљивост овог злочина. Такође, код сагледавања мотива који су навели немачког опуномоћеног генерала Хорстенау да се и лично ангажује након „Акције Црквени Бок“, услед чега је поред пуштања становништва из логора било и смењивања у усташком полицијском и војном апарату (што аутор и детектује), акценат није стављен на то да је Хорстенауов ангажман мотивисан коначним остваривањем политике коју је дуго заступао (пацификација становништва кроз заустављање масовних злочина, олакшавање положаја Вермахта), већ се наглашава економска важност ова три села за потребе Вермахта као и страх од ширења партизанског покрета у овој невеликој општини⁷.

Такође, приликом обраде теме боравка и пуштања становника из јасеновачких логора и деце из логора у Сиску, вредновање ових догађаја и њихово уклапање у ширу слику није успешно обављено. Предност је дата „новим“ изворима, док је потпуно изостављен осврт на хуманитарну акцију Диане Будисављевић и на њене резултате, консултовање из-

⁵ 269–278.

⁶ Избор из делова мемоара са тумачењима објавио: Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau : 1941–1944*, Beograd, Nova knjiga, 1987; Vasa Kazimirović, *Nemački general u Zagrebu*, Kragujevac–Beograd, Prizma, Centar film, 1996; Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau : 1941–1944*, Нови Сад, Прометей, 2024. Комплетна трећа књига мемоара (односи се на период 1941–1945) објављена: Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića: memoari kontroverznog generala*, Beograd, Nolit, 2007; Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića: memoari kontroverznog generala*, Novi Sad, Pravoslavna reč, 2013; Edmund Gleise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, Zagreb, Disput, 2013. Мемоари на немачком језику објављивани су у деловима од 1980. године, да би трећа књига била објављена 1988. године а друго допуњено издање 2005. године.

⁷ 158–162.

вора везаних за њу, а што би помогло бољем сагледавању положаја деце у Сиску и њихове даље судбине⁸.

Расветљавање догађаја за које је пронашао нове изворе, довело је до прекомерног цитирања извора у самом тексту, што оптерећује читаоца⁹. Неке делове цитираних извора, ако их се не жели одрећи, требало би дати у фуснотама или у виду прилога на крају књиге. Ова појава вероватно је оправдана мотивом да се пружи што више аргумената онима који прећуткују тему геноцида почињеног над Србима у НДХ али иде на терет читаоца коме је ова студија мање окренута.

Прикази догађаја у општини и околини лакше би се сагледавали додавањем географских карата кроз визуелизацију специфичности насеља насталих уз и око савских меандара који су прожети мочварним и воденим областима суњског и лоњског поља. Графичко решење на корицама које се понавља и код наслова сваког поглавља у књизи (у виду илустрације савских меандара) јесте за сваку похвалу али би ефектније било присуство одговарајућих географских карата овог подручја.

Изузетна посвећеност аутора донела је комплетну историју једног географског односно административног простора у Другом светском рату. Реконструкција и расветљавање свих делова динамичних догађаја на простору општине Црквени Бок и идентификовање готово свих жртава са комплетним личним подацима и начином њиховог страдања, резултирали су изузетном и несвакидашњом студијом прошлости једног руралног простора. Требало би је окренути више ка читаоцима, то је једино што се намеће као сугестија.

Гавро Буразор

⁸ 156–158.

⁹ Примери: 142–143; 148–151; 154–155; 189; 230–236.

„Вечито – Богдан Богдановић“ као путујући истраживачко-изложбени пројекат на постјугословенском простору – извор знања и инспирације за ново меморијално стваралаштво

Пројектом „Вечито – Богдан Богдановић“ руководи Центар за истраживање и валоризацију градитељског наслеђа „ВАМ“ из Београда који га активно развија кроз четири године истраживања, тематске изложбе и публикације. Покренут је од стране двочланог ауторског тима, историчарке уметности мр Маре Јанакове Грујић и фотографа Предрага Новаковића, данас повезује преко четрдесет „богданолога“ са ширег постјугословенског простора. Осим што повећава интересовање јавности за Богдановићево стваралаштво, пројекат подстиче експертску дискусију о даљим правцима проучавања и заштите његових дела, угрожених историјским ревизионизмом и вандалистичким испадима у појединим срединама. У њој су, под покровитељством руководиоца пројекта, учешће узели најкомпетентнији историографи, конзерватори и музеолози из република бивше СФРЈ у којима је Богдановић оставио дубок стваралачки траг.

Пројекат је зачет у јубиларној години једног века од рођења проф. арх. Богдана Богдановића (1922–2010), када је приређена исцрпна монографска изложба у Галерији Атријум Библиотеке града Београда. Привукла је пажњу многобројних грађана, стручњака и студената Универзитета у Београду. Недуго затим, изложба је почела да се приказује у културним установама градова у којима су очувани Богдановићеви архитектонско-скулптурални споменици, и то тако што је у сваком од њих, осим шире монографске поставке, приређена и додатна поставка посвећена локалном меморијалу. Изложба се, још исте године, нашла у Замку културе у Врњачкој Бањи (18.11 – 7.12.2022) потцртавајући меморијал Попину кроз едукативне радионице са децом и стручно-научну конференцију посвећену овом споменику, а одмах потом у Музеју Срема у Сремској Митровици (9–23.12.2022), где су исте врсте активности биле посвећене Спомен-гробљу у Сремској Митровици, граду који је те године обележавао 80 година од масовног стрељања жртава фашизма на месту које ће Богдановић после рата установити као меморијал. У наредној години предузета су нова гостовања и истражени су детаљно: Спомен-парк борбе и победе у Чачку (Народни музеј Чачак, 22.2 – 31.3.2023, изложбом је отворена манифестација „Престоница културе“ у овом музеју), Споменик Револуције у Власотинцу (Културни центар Власотинце, 18.5 – 1.6.2023), Споме-

Слика 1: Изложба *Вечито* поводом стогодишњице рођења Богдана Богдановића, Галерија Атријум Библиотеке града Београда, септембар–октобар 2022.

ник историји борбе за ослобођење Књажевца (Завичајни музеј Књажевца, 15.6 – 1.9.2023), Спомен-парк Јасиковац у Беранама (Полимски музеј, Црна Гора, 1 – 15.7.2023, изложбом је отворена манифестација „Беранско културно љето“) и Споменик почетку устанка у Белој Цркви (Док културе Библиотека „Политика“, 17–31. октобар 2023).

Главни, ретроспективни део изложбене поставке, од почетка чини двадесет монументалних кружних експоната посвећених сваком Богдановићевом меморијалу, велики панон са „личном картом“ Богдана Богдановића и његовог опуса (топографско-хронолошка мапа дела на простору СФРЈ, библиографија, попис досадашњих изложби), музеолошки део поставке са Богдановићевим публикацијама, предметима, цртежима, фототекама, хемеротекама и сл., и мултимедијални део са видео пројекцијом виртуелних посета сваког од Богдановићевих дела – са земље и из ваздуха. Изложбе увек прати високотиражни каталог, приређен у ћириличној и латиничној верзији, у коме је дат свеобухватан поглед на Богдановићево прегнуће и до сада најпрецизнији подаци о његовом животу и опусу. Према речима ауторке изложбе Јанакове Грујић, „изложба је базирана на двојном читању Богдановићевих меморијала. Концепт се заснива у премиси да на земљи егзистирају орнаментни записи, а са неба се виде симболичко-митски знакови. Оно што се види са земље припада 'истини о животу', а оно што се види са неба је 'истина о смрти'. Обе истине су упечатљиве и саопштене на уметнички прегнантан начин. Док се читање „са земље“ одвија у сложеној интеракцији споменик–посетилац–амбијент, кроз тродимензионалну прецепцију облика, читање „са неба“ је стилизовано и апстраховано, припадајући дводимензионалном цртежу изузетно јаке симболике

Слика 2: Зборник *Вечито* – Бојдан Бојдановић, књига 1, Београд 2024 (лево) и монографија *Спомен-парк Гаравице*, Бихаћ, 2024. (десно)

Година 2024. била је у потпуности фокусирана на истраживања и ревалоризацију Богдановићевог опуса у Босни и Херцеговини. Маршрута је кренула од Мостара и Партизанског спомен-гробља (Културни центар Мостар, 9.5 – 3.6.2024), преко Травника и његове Некрополе жртава фашизма (Завичајни музеј Травник и галерија Ех Ponto родне куће Иве Андрића, 5–30.6.2024) до Бихаћа и Спомен-парка „Гаравице“ (Музеј унско-санског кантона, 8–30. октобар 2024). Као својеврсна рекапитулација свега што је истражено и презентовано на овој маршрути, приређена је пригодна манифестација у Сарајеву током новембра месеца (Умјетничка галерија БиХ, 1–30. новембар 2024), која је, осим синтезне изложбене поставке, укључила и велики округли сто на тему „Богдан Богдановић у Босни и Херцеговини“, уметничке перформансе инспирисане овим ствараоцем, едукативне радионице за децу и промоције две публикације пројекта „Вечито – Богдан Богдановић“: прве књиге истоименог зборника радова и монографију *Спомен-парк Гаравице*.

У 2025. години пројекат „Вечито – Богдан Богдановић“ је истраживања усмерио на Северну Македонију и два Богдановићева споменика која ова држава баштини – Споменик палим борцима на Исару у Штипу и Могилу непобеђених у Прилепу, те су током јесени приређени резултати у виду нових поставки у ова два града (НУ Завод и музеј Штип – галерија Безистен, 19.9 – 7.10.2025; НУ Завод и музеј Прилеп – НУЦК „Марко Цепенков“, 9–28.10.2025). Синтезна поставка приређена је од 21. новембра у НУ „Завод и музеј“ Би-

REČ UREDNIKA	5	Bratislav Jevtović	193
Aleksandar Kadjević	9	BOGDANOVIĆEVA PRETROJENA KUĆA	
BOGDAN BOGDANOVIĆ,		Tatjana Mićević – Đurić	217
INŽENJER ARHITEKTURE – PROTOMAJSTOR (1922-2010):		JUČER, DANAS, SUTRA PARTIZANSKOG	
POVODOM PETNAEST GODINA OD SMRTI		SPOMEN-GROBLJA U MOSTARU	
Milena Milošević Mitić	23	Maida Garić	229
BOGDANOVIĆEV SPOMENIK U KNJAŽEVCU –		UVOD U KONZERVACIJU DJELA	
PRICA NEISPRIČANA DO KRAJA		BOGDANA BOGDANOVIĆA	
Ivana Cvetković Đorđe Stojić	71	Maksimilijan Doroslovački	239
MEMORIJALNI KOMPLEKSI BOGDANA BOGDANOVIĆA U		BOGDANOVIĆ: ISTRAŽIVANJA, PARAFRAZE, METODE	
LESKOVCU I VLASTOTNCU: DELA NEPROLAZNIH FORMI		Minja Pješčić	249
Adem Ado Softić	97	KAKO SMO GRADILI PARTIZANSKO.INFO, VIRTUELNI	
LIM PROTIĆE - KAMEN PAMTI		SVIJET BOGDANOVOG MOSTARSKOG SPOMENIKA	
Hajna Tucić	113	Ivan Ristić	259
ZAUSTAVLJENO VREME U KLEPSIDRI: PARTIZANSKO		PROTOMAJSTOROVE REČI	
SPOMEN-GROBLJE U MOSTARU KAO MEMORIJAL DRU-		Adrijana Škorić	265
GOG SVETSKOG RATA NA PROSTORU JUGOSLAVIJE I U		SPOMEN GROBLJE U SREMSKOJ MITROVICI	
SVETU – METAFIZIČKO ČITANJE KOMPLEKSA I ZNAČAJ		KONZERVACIJA I RESTAURACIJA 2012. GODINE	
Srđan Gavrilović	133	Ronald Panza	275
„SVE ŠTO VIDIMO JESTE I NIJE“ – PARTIZANSKO		U SJENI SKRIVENOG ZIGURATA ILI	
GROBLJE U MOSTARU		OKC ABRAŠEVIĆ I BOGDANOVIĆ U MOSTARU	
Dario Terzić	141	Mare Janakova Grujić	285
PODIJELJENI GRADOVI: GRAD ŽIVIH I GRAD MRTVIH		IGRA U UMETNIČKOM STVARANJU	
Vladimir Kulić	155	BOGDANA BOGDANOVIĆA	
BOGDAN BOGDANOVIĆ I PRIMENJENA		Senada Demirović Habibija Admir Kulinić	313
ANTROPOLOGIJA GRADA		OŽIVLJAVANJE PROŠLOSTI, KODIRANJE BUDUĆNOSTI:	
Aida Šarac Berbić	173	PARTIZANSKO SPOMEN-GROBLJE U MOSTARU	
DODATNE AKTIVNOSTI ZA MUZEJSKU PUBLIKU			
KAO METOD UČENJA O PROŠLOSTI			

Слика 3: Садржај прве књиге зборника *Вечито – Богдан Богдановић*, Београд, Центар ВАРМ, 2024.

тола. У овој години изашла је из штампе и друга књига мултидисциплинарног зборника о архитекте Богдану Богдановићу.

Посебан догађај у развоју пројекта „Вечито“ представља регионална монографска изложба *60 година Партизанског спомен-гробља у Мостару – Право на њејош с нова*, свечано отворена 25.09.2025. у Центру за културу Мостар, тачно на дан када је пре шест деценија био отворен и овај спомен-комплекс. Ауторке су мр Маре Јанакова Грујић и мр Миња Пјешчић, и посетиоци су је могли видети до 15.10.2025. године. Изразито савремено концептирана поставка, осим класичних зидних паноа и витринских експоната, обухвата и велики виртуелан простор доступан преко QR кодова. Детаљно је презентована иницијатива и историјат овог највећег мостарског, али и Богдановићевог споменика, као и живот споменика током 1960-их, 1970-их и 1980-их, кроз хемеротеке мостарског недељног листа „Слобода“. Другу половину галеријског простора ауторке су резервисале за оживљавање комплетног репертоара спомен-плоча на Партизанском гробљу, будући да су оне данас *ин сити*у девастиране и разнесене. Посета изложбе је замишљена крајње мултимедијално и интерактивно – дуж целе поставке налазе се „станице“ (музичке, ликовне и поетске) на којима посетилац може да предахне слушајући музику везану за Партизанско, аудио запис палог борца-пилота Фрање

РЕЧ УРЕДНИКА	5	Mare Janakova Grujić	141
Aleksandar Radojević	7	SPOMENICI BOGDANA BOGDANOVIĆA NA FILMU	
BOGDAN BOGDANOVIĆ: Profesor koji se poštuje i pamti		Ronald Panza	171
Milan Popadić	13	IDEOLOGIJA TIŠINE - FILOZOFEME LJEBE REVOLUCIJE	
SPOMEN-REKA (fragmenti/pritoke)		Gorana Lemajić	183
Amra Čusto	21	ISTORIJAT MEMORIJALNOG KOMPLEKSA	
BOGDANOVIĆEVI SPOMENICI U BOSNI I HERCEGOVINI: Pepcepcije		SPOMEN-GROBLJE U SREMSKOJ MITROVICI	
Robert Kepić, Amar Mehinagić	31	Dejan Mostarlic	205
STANJE DENDROFLORE NA PARTIZANSKOM NEKADA I SADA sa prijedlozima za njenu revitalizaciju		PRIKAZ: GORANA LEMAJIĆ, ISTORIJAT MEMORIJALNOG KOMPLEKSA SPOMEN-GROBLJE U SREMSKOJ MITROVICI, ŽRTVE I SEĆANJE	
Zoran Radonjić	47	Mirjana Slavković	213
SEĆAM SE		SPOMEN PARK POPINA: Interpretacija dela kao rezultat sveobuhvatnih istraživačkih aktivnosti	
NOVA ŠKOLA ARHITEKTURE 1972. DO 1974. NA ARHITEKTONSKOM FAKULTETU U BEOGRADU		Nenad Lajbenšperger	237
Radojica Džunić	59	ZAŠTITA I OBNOVA MEMORIJALA	
KAMENOREZAČKI ČASOSLOV - OD TEMAČKIH NJIVA I LIVADA DO NJUJORŠKOG MUZEJA MOMA		BOGDANA BOGDANOVIĆA U SRBIJI	
Milena Jokanović	97	Selena Seferović	255
BOGINJE SEĆANJA PUNE NEBA: PRIKAZ		PRIKAZ: IZLOŽBA „60 GODINA PARTIZANSKOG SPOMEN-GROBLJA – PRAVO NA LJEPOTU SNOVA“	
MONOGRAFIJE SPOMEN-PARK GARAVICE		Andrej Jovanović	261
Tatjana Mićević – Đurić	101	BOGDAN BOGDANOVIĆ: Mitski pejzaž i mitski crtež	
PRIKAZ: LIJEPO I DOBRO U „PRAVU NA LJEPOTU SNOVA“		Melina Sadiković	273
Milena Nedeljković	107	KA KONTINUITETU LJUDSKIH SJEĆANJA:	
PRIKAZ: MIRJANA SLAVKOVIĆ, MATEMATIKA SEĆANJA - SPOMEN-PARK POPINA		Socijalni i kulturni značaj Bogdana Bogdanovića u Bosni i Hercegovini i postjugoslovenskom prostoru (i šire)	
Adem Ado Softić	113	ZAKLJUČCI	309
LIM PROTIČE - KAMEN PAMTI (2)		PRVOG REGIONALNOG SAVJETOVANJA KONZERVATORA O DJELU BOGDANA BOGDANOVIĆA	

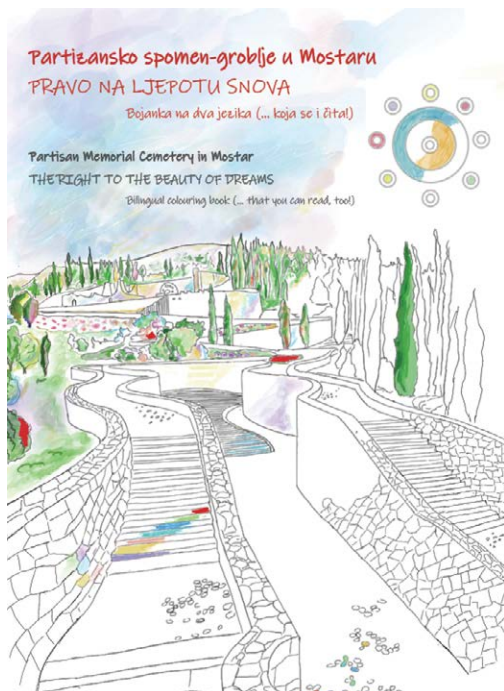
Слика 4: Садржај друге књиге зборника *Вечито – Богдан Богдановић*, Београд, Центар ВАР, 2025.

Интихара, читајући поезију инспирисану овим спомеником и његовим борцима, или пак разгледајући савремено ликовно стваралаштво у Мостару, БиХ, али и региону и изван њега, надахнуто овом темом. У оквиру поставке су емитована два филма: *Трећи башаљон* (1965, редитељ Суад Мркоњић, власништво Филмског центра Сарајево) и *Партизанско – ђоилед с неба* (2022, аутор Предраг Новаковић, власништво Центра ВАР), који су изузетно значајни документи за познавање изгледа овог меморијалног комплекса. На изложби се могла видети и оригинална дендро-флора са Партизанског спомен-гробља, која данас више не постоји *ин ситиу*, али која је у земљаним жардињерама галерије реконструисана и ревитализована. Изложба је дала и могућност да се премијерно погледа и бесплатно преузме е-монографија о идентитетима мостарских палих бораца под називом *Ми смо ријеч своју рекли* ауторке мр Миње Прешчић.

Званични каталог изложбе *60 година Партизанског гробља у Мостару – Право на љепоту снова* је истоимена интерактивна двојезична бојанка „која се и чита“, намењена деци и одраслима. Реч је о садржајној публикацији на 96 страна која на веома сликовит и информативан начин објашњава настанак и историјат овог споменика, као и његов живот од иницијативе до наших дана. Публикацију потписују ауторке изложбе, а рецензенти су:

Слика 5: Изложба 60 година Партизанској спомен-гробља у Мостару – Право на љепоту снова, Центар за културу Мостар, септембар–октобар 2025.

Слика 6: Кадар са отварања изложбе о Партизанском спомен-гробљу у Мостару (лево) и каталог изложбе (десно)

проф. др Татјана Мићевић Ђурић, историчарка Елма Хашимбеговић и ликовна уметница Јасмина Звонић.

Осим едукативног, пројекат „Вечито“ поседује и велики истраживачки значај јер отвара нове могућности за просуђивање Богдановићевог стваралаштва из мултидисциплинарног угла, поготово што су његови резултати широко доступни и транспарентно систематизовани. Отуд је вишеструко узоран и подстицајан за сва будућа истраживања меморијалне баштине на Западном Балкану као квалитетно испланиран и прецизно спроведен. Уз то, послужиће и као својеврсна инспирација за нове вајарске и архитектонске узлете на пољу меморијалног стваралаштва, у коме Богдановићев ауторитет није опао. Отуд је и оцена овог еманципаторског пројекта, подржаног од стране регионалне културне и експертске јавности, више него афирмативна. Такве су и његове перспективе, јер није планирано да се прекида, већ да дискурс знања о архитекти Богдановићу константно употпуњује.

др Александар Кадијевић

HEY THEE JUNKY BOT

НАУЧНИ ЖИВОТ

НАУЧНИ ЖИВОТ /
SCIENTIFIC LIFE

Стручно усавршавање – образовне активности Међународне школе за студије Холокауста Јад Вашем и Меморијалног центра Маутхаузен

Музеј жртава геноцида наставља успешну сарадњу са Министарством просвете Републике Србије у смислу континуираног усавршавања кустоса из области музејске педагогије са акцентом на педагошке концепте великих светских меморијалних центара који своје образовне програме темеље на педагошкој концепцији Међународне школе за студије Холокауста Јад Вашем из Јерусалима. У периоду од 7. до 9. јула 2025. године учествовала сам у другом делу семинара у организацији Међународног института за образовање о Холокаусту Светског центра за сећање на Холокауст „Јад Вашем“ са седиштем у Јерусалиму, у сарадњи са Министарством просвете Републике Србије. Први део семинара је одржан у онлајн формату у децембру 2024. године и представљао је уводно упознавање са самим комплексом Јад Вашема и његовим образовним активностима док је други део требало да се одржи током 2025. године уживо у Јерусалиму. Како безбедносна ситуација није дозволила да се други део семинара одржи на предвиђеном месту, организатори су понудили алтернативу у сарадњи са Меморијалним центром Маутхаузен у Аустрији.

КРАТАК ИСТОРИЈАТ КОНЦЕНТРАЦИОНОГ ЛОГОРА МАУТХАУЗЕН (1938–1945)

Немачке трупе су 12. марта 1938. године ушле у Аустрију где су дочекане са одушевљењем широких маса које су подржавале нацисте и њихову политику. Уместо метака, дочекале су их руже, заставе и покличи добродошлице¹. Аустрија је припојена Немачкој наредног дана, а следећег месеца је спроведен ретроактивни референдум који је показао да је 99% Аустријанаца, без Јевреја, Рома и политичких противника нациста којима је гласање било забрањено, било за присаједињење (*Anschluss*). Већ крајем априла 1938. године СС оснива фирму за експлоатацију камена *Deutsche Erd-und Steinwerke GmbH* (DESt) која је вршена од стране затвореника тешким експлоататорским и робовским радом у главном логору и још у преко 40 подлогора који су се

¹ United States Holocaust Memorial Museum, "Nazi Territorial Aggression: The Anschluss", *Holocaust Encyclopedia*, доступно на: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/nazi-territorial-aggression-the-anschluss>, приступљено 14. 8. 2025.

налазили широм Аустрије. Логор је основан 8. августа 1938. године и означен категоријом III што је значило да је у питању посебан казнени логор са строгим режимом. У почетним фазама постојања ових логора затвореници су радили на изградњи самих објеката, приступних путева и железница, индустријских постројења и друге неопходне инфраструктуре. У каснијим фазама рата њихов рад је био неопходан у војној индустрији. Циљ јесте био искоришћавање радне снаге за економске потребе Рајха и великих градитељских подухвата, али уједно и убијање неподобних људи различитих социјалних, политичких и националних група кроз тежак и бесмислен физички рад. Први затвореници су били Немци и Аустријанци, мушкарци које су СС-овци категорисали по разлозима интернирања (политички затвореник, криминалац, емигрант, Јеховин сведок, хомосексуалац, асоцијалан) у неком од дотадашњих постојећих концентрационих логора и били обележени троугловима различитих боја за сваку од категорија (црвена, зелена, плава, љубичаста, розе, црна) и додатних ознака у виду слова (П – Пољак, Т – Чехословак, Ј – Југословен), кружића (кажњеник) или Давидове звезде за Јевреје које су носили на својим логорашким униформама. Након почетка рата и окупације других земаља, састав затвореника је интернационализован, а међу њима су били и људи из окупиране Краљевине Југославије који су депортовани већ од августа 1941. године док је значајнији пораст броја депортација уследио 1943. и 1944. године након капитулације Мађарске. Тада су морали да носе и национално обележје што је умањивало могућност преживљавања нарочито људима из словенских земаља. У периоду постојања радног и логора смрти Маутхаузен-Гузен (1938–1945), кроз логор је прошло око 190.000 људи 40 различитих нација од којих је страдало око 90.000.² Логор су ослободили амерички и совјетски војници 5. маја 1945. године.

Првог дана смо имали прилику да са водичем из Меморијалног центра Маутхаузен пођемо у обилазак града Линца и чујемо више о историји трећег града по величини у Аустрији који је уједно и индустријски центар области Горње Аустрије. Обилазили смо аутентична места на којима су се одигравали важни догађаји током периода владавине нацистичког режима и чули о подршци коју су међу становништвом уживали. Посетили смо главни градски трг на коме је Адолф Хитлер одржао говор уз присуство великог броја људи. Аустрија је анектирана од стране Немачке 13. марта 1938. године, а недуго након тога СС командант Хајнрих Химлер (Heinrich Himmler), СС генерал, инспектор концентрационих логора, Теодор Ајке (Theodor Eicke) и шеф СС администрације и пословних уреда, СС генерал Освалд Пол (Oswald Pohl) потражили су погодно место за успостављање логора за „издајнике народа из целе Аустрије“³. Погодно место су пронашли у области Горње Аустрије у близини обала Дунава и каменолома који је био у власништву града Беча. Налазило се наомак места Маутхаузен на око 20 километара од града Линца.

У даљем обиласку смо имали прилику да чујемо историјат настањивања и живљења јеврејске заједнице у овом граду која се ту први пут доселила почетком XIV века и изградила сина-

² Mauthausen Memorial, The Mauthausen Concentration Camp 1938–1945, Groups of Prisoners, доступно на <https://www.mauthausen-memorial.org/en/History/The-Mauthausen-Concentration-Camp-19381945/Groups-of-Prisoners>, приступљено 12. 8. 2025.

³ The United States Holocaust Memorial Museum, "Mauthausen", Holocaust Encyclopedia, доступно на: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/mauthausen>, приступљено 12. 8. 2025.

гогу. Године 1421. догодио се погром аустријских Јевреја, а синагога је претворена у католичку цркву. Након тога је уследила смена мирнијих периода и прогона, а највише их је било 1920-их. Током Кристалне ноћи (8–9. новембар 1938) догодио се коначан прогон. Након рата у граду је забележено око 200 Јевреја, али је и поред тога саграђена нова синагога 1968. године.⁴

Посета је завршена испред родне куће Адолфа Ајхмана, уз констатацију самих учесника и потврду водича да нигде у граду не постоје јавна обележја која би указала на нацистичку историју, те такво обележје не постоји ни на овој кући. Аустријске власти ни данас не признају своју нацистичку прошлост иако су њени грађани били на високим нацистичким функцијама, учествовали у спровођењу Холокауста и активно подржавали нацистички режим. Једино обележје налази се на некадашњем главном тргу који је уједно био и јеврејски део града, где је постављена табла са именима и адресама преживелих и страдалих грађана у виду табле са звонцетом на које није нико остао да одговори. Дан је завршен заједничком вечером.

Други дан је био резервисан за целодневну посету Меморијалном центру Маутхаузен и представљање његових образовних активности. Центар се налази на месту истог радног и логора смрти који се налази на пола сата вожње од Линца. Радни дан је започет уводним предавањем Миријам Моурик (Miriam Mouric), представнице Јад Вашема, о значају учења о Холокаусту на аутентичним местима, након чега је уследило представљање учесника и институција из којих долазе. Поред учесника из Србије, ту су били и наставници из Чешке и Мађарске са којима смо размењивали искуства о подучавању о Холокаусту. Учесници из Мађарске су показали интересовање за Музеј жртава геноцида те сам подробније говорила о темама којима се бавимо, али и указала на инфраструктурне недостатке који онемогућавају да тема страдања српског, јеврејског

⁴ The Cultural Guide to Jewish Europe, "Austria, Linz", доступно на <https://jguideeurope.org/en/region/austria/linz/>, приступљено 12. 8. 2025.

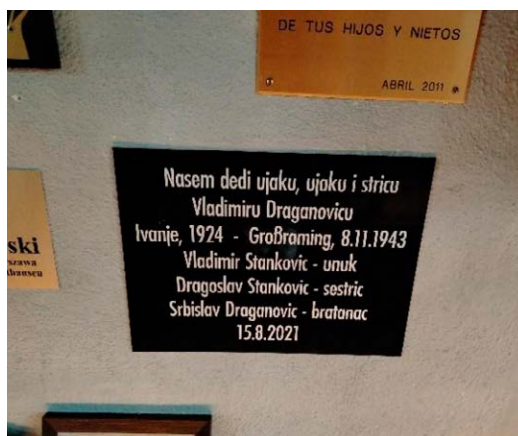
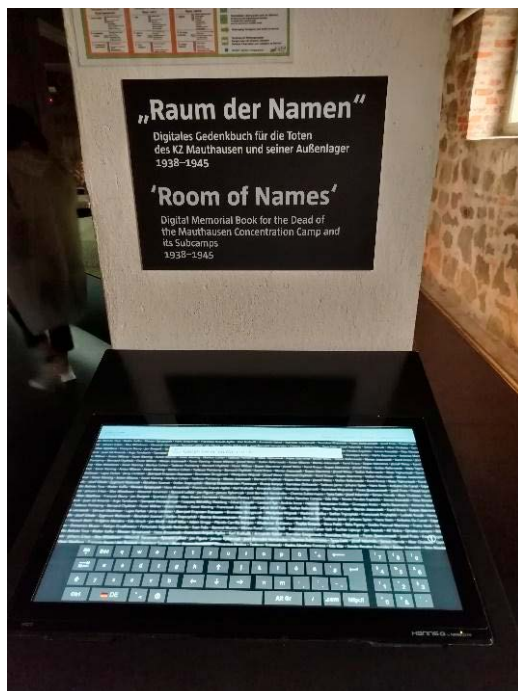
и ромског народа за време Другог светског рата у окупираној Краљевини Југославији буде проучавана и презентована широј светској јавности. Затим је уследила радионица посвећена теми учења о Холокаусту на аутентичним местима. У групама је дискутовано о темама изучавања историјског контекста, развијања емпатије и емоционалне повезаности ученика и жртава, одабира места за учење о злочинцима и борби против порицања и тривијализације.

Следећи сегмент је био увод у педагошке концепте и програме који се спроводе у Меморијалном центру. Имали смо прилику да чујемо статистику из 2024. године о посећености и учесницима ових програма. Приближно је остварена посета 270.000 људи меморијалима Маутхаузен, Гузен и Мелк који потпадају под Меморијални центар Маутхаузен, остварено је 4.350 образовних програма са око 90.000 учесника.⁵ У Меморијалном центру је запослено око 40 људи, а током школске године број се повећава на око 70. Кључни приступ јесте сагледавање различитих перспектива (жртава, злочинаца, оближњег цивилног становништва), што је и део педагошког концепта Међународне школе за студије Холокауста Јад Вашем, као и интеракција и учешће посетилаца као савремени концепт активног учења. Затим је уследило стручно вођење кроз комплекс самог логора.

Временски услови у виду јаких повремених пљускова и ветра отежавали су рад и боравак на отвореном, али професионална преданост и посвећеност како самог водича тако и учесника нису били умањени тим околностима. Имали смо прилику да на аутентичним мести-

⁵ *Годишњи извештај Меморијалног центра Маутхаузен, Annual Report (Mauthausen: Mauthausen Memorial, 2024), 26–27.*

ма чујемо подробно о настанку и грађењу самог логора који су логораши подигли сопственим рукама, робовским радом, као и о животу нацистичких вођа логора. Поред самих очуваних објеката: барака, стражарских места, просторија са тушевица и машинама за дезинфекцију одеће, највећи утисак су оставиле просторије гасне коморе и крематоријума где постоје меморијалне плоче са именима страдалих људи међу којима има и држављана Краљевине Југославије. као и соба са именима која се могу претраживати и у дигиталном облику, што је пандан нашој бази „Жртве рата 1941–1945“ која би могла да буде на сличан начин имплементирана у будућем наменском објекту Музеја.

Они који су имали среће да преживе, много деценија касније преточили су у мемоаре своја искуства и сећања⁶. Та тај начин су желели да отргну од заборавља све оне знане и

⁶ Неки од наслова су: Миодраг Милић, *Црвени штроуао: сећања из логора Маушхаузен* (Ивањица: Графичар, 1983), Предраг Пејић, *Срби у Маушхаузену* (Београд: Српска реч, 1998), Димитрије М. Кнежев, *Зайиси из Маушхаузена* (Београд: Беофеникс, 2001), Миладин Лукић Луле, *Бањица-Маушхаузен* (Београд: Миладин Лукић Луле, 2006).

незване душе које су завршиле своје животе у крематоријумима и масовним гробницама, измучени и систематски уништени. О тим преживљеним искуствима мора непрекидно да се говори и пише „и као поука и као савет“⁷ будућим генерацијама.

Такође, оно о чему се не говори довољно јесте и однос околног цивилног становништва и легитимизација постојања места као што је радни и логор смрти у непосредној близини цивилних насеља и њихова свакодневна интеракција са СС официрима у свакодневним пословним и забавним активностима као што је посећивање фудбалских утакмица тима који су чинили СС официри. Овај тим се такмичио у државној фудбалској лиги на терену непосредно испред дела са заробљеницима. У њиховом делу је такође постојао и базен, јер то је „логор за

⁷ Миладин Лукић Луле, *Бањица-Мауџхаузен*, (Београд: Миладин Лукић Луле, 2006), „Моја напомена“.

живе” насупрот „логору за мртве”. То је и једно од кључних питања која се постављају учесницима образовних програма: како је могуће да је страдало близу 100.000 људи у непосредном окружењу цивилних насеља, а друго је какве то везе има са нама данас. Циљ јесте подстицање на размишљање и критичко промишљање о овим питањима и сагледавање наше данашње ситуације, односно нашег места у оквиру једне друштвене заједнице и шта је то што ми данас можемо да урадимо да се такве ствари више никада не понове.

Након паузе за ручак уследило је представљање сталне аудио-визуелне поставке „Концентрациони логор Маутхаузен 1938–1945” и самосталан обилазак. Поставка је подељена у два дела: један се односи на историјски преглед дешавања у Немачкој и Аустрији од 1933. године и надаље, док су у другом постављени аутентични предмети, егодокумента⁸ жртава и преживелих, фотографије, архивска грађа као и аудио-визуелна сведочанства преживелих. На тај начин су повезани општи историјски контекст, који карактеришу објективни увиди и примарна архивска грађа, односно примарни извори, и субјективни записи логораша са личним и логорским предметима. Једино на тај начин слика живота и смрти у логору може бити целовита.

После кратке паузе подробније су нам представљени образовни програми Меморијала који су подељени у десет вођених тура различитих тематика, различите дужине за различите групе (стандардне посетиоце, ученике, људе са посебним потребама, посебне циљне групе – припаднике полиције, војске и правосудног система, чланове породица бивших логораша). Када је реч о дигиталном представљању рада Меморијала наглашено је успешно појављивање Меморијала на ТикТоку као платформи коју данас прати највећи број младих људи школског узраста. Када ону дођу у посету Меморијалу, препознају водиче које су тамо видели, што повећава њихову заинтересованост и за саму тему.

Последњи сегмент другог дана био је посвећен уводном представљању Меморијалног центра Гузен који смо посетили завршног дана програма.

Трећи и последњи дан био је предвиђен за обилазак остатака и Меморијала под-логора Гузен који је у одређеном тренутку свог рада био и већи од Маутхаузена те се сматра посебном јединицом. Данашњи меморијални комплекс припада Меморијалном центру Маутхаузен. У питању је један од највећих индустријских комплекса Трећег рајха у коме су се производили авиони и прерађивао камен који су логораша преносили сопственим рукама и на леђима. Оно што је највећи утисак, када је овај логор у питању, јесте однос околног цивилног становништва према комплексу логора након рата. На потпуно истим местима СС логора изграђене су стамбене јединице од грађевинског материјала којим је био изграђен логор, док је кућа команданта логора у којој су вршена мучења и убијања логораша продата приватном лицу и претворена у вилу. Од аутентичних објеката остале су две зграде које су користили СС официри и војници, поменута кућа, апелплац – места за прозивку, индустријски силос у коме се вршила прерада камена, траса пруге којом је даље одвожен, два тунела

⁸ Под егодокументима се подразумевају записи као што су дневници, аутобиографије, мемоари, односно оно што о свом животу запише једна особа. У контексту Другог светског рата ауторка овај термин користи за све врсте грађе настале у логорима, скривању, на линији фронта која нису званична документа већ лични осврти заточеника, оних који су страдали или преживели. У њих убрајамо: писма, поруке, цртеже, нотне записе и сваку врсту грађе субјективног карактера.

у којим је била смештена производња авиона. Скоријим археолошким ископавањима пронађен је и темељ зграде ресторана у којој су се СС официри дружили са околним цивилним становништвом.

На крају обиласка посетили смо и меморијал са крематоријумом и сталном поставком.

Последњи сегмент трећег дана и целокупног семинара био је посвећен представљању планова за будући развој као и победничког конкурса за изградњу и уређење меморијалног комплекса са аутентичним грађевинама и новим деловима од којих је најзначајнија соба за промишљање у којој би посетиоци требало да застану и промисле о ономе што су чули и видели, а што је и учесницима овог семинара било тешко разумљиво и несхватљиво: како су људи могли другим људима да учине овакво зло.

Овај семинар је био од велике важности за мој лични рад као и за рад наше институције у смислу сагледавања будуће важности, изгледа и начина рада Музеја жртава геноцида и будућих, али и тренутних образовних програма које спроводимо у сарадњи са Министарством просвете Републике Србије у виду посета школама на територији целе Републике Србије и семинара за наставнике историје „Подучавање о геноциду над Србима на територији Независне Државе Хрватске“ као и презентације свега онога што се чува и баштини а тренутно није доступно широј јавности због недостатка адекватног изложбеног и образовног музејског простора.

др Милица Карић

**Међународна научна конференција
Независна Држава Хрватска и Концентрациони
логор Јасеновац у свјетлу савремених истраживања
(Scientific Conference The Independent State of
Croatia and the Jasenovac Concentration Camp in
the Light of Contemporary Research), ЈУ „Спомен-подручје
Доња Градина“, Република Српска, 22–23. април 2025.**

У периоду од 22. до 23. априла 2025. године, у Козарској Дубици је одржана међународна научна конференција *Независна Држава Хрватска и Концентрациони логор Јасеновац у свјетлу савремених истраживања* (Scientific Conference The Independent State of Croatia and the Jasenovac Concentration Camp in the Light of Contemporary Research) у организацији Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“ (Демировац, Република Српска) и под покровитељством кабинета Председника Републике Српске. Радни део конференције, уприличене поводом осам деценија од пробоја последњих логораша из система логора Јасеновац, одржан је у хотелу „Цептер“ у Козарској Дубици.

Учесници конференције, историчари, археолози, политиколози, етнологзи, филолози и конзерватори, ангажовани у више научних или институција културе и заштите (архиви, музеји, библиотеке), као и самостални истраживачи, теми конференције су приступили мултидисциплинарно. Са различитих аспеката сагледавали су историју Другог светског рата на територији Југославије, са посебним освртом на страдање Срба, Јевреја и Рома на територији Независне Државе Хрватске (НДХ). Из региона су, поред организатора конференције из ЈУ „Спомен-подручје Доња Градина“, учествовали и истраживачи из Института историјских наука Универзитета у Источном Сарајеву и Архива Босне и Херцеговине. Из Републике Србије био је заступљен Музеј жртава геноцида, као и Меморијални центар „Старо Сајмиште“ и Европски институт за уметност и културу Рома – ЕРИАК. Квалитету конференције су, својим радовима, допринели и истраживачи из Мађарске (Holocaust Memorial Museum Budapest, ELTE University Budapest), Норвешке (University of Agder), Италије (University of Trieste), Русије и Израела (Tel Aviv University).

Првог дана конференције програм је био организован у оквиру три сесије. На првој, са радним насловом „Нови прилози истраживању усташког злочина геноцида у Независној Држави Хрватској – узроци и посљедице усташке идеологије“, проф. др Драга Мاستиловић,

др Драго Његован, Ана Ђирић Павловић, Тања Тулековић и Мирко Димић су присутне упознали са новим сазнањима о појединачном и масовном страдању становништва Козаре и Просаре у логорима НДХ, злочинима извршеним на територији Срема, страдању свештенства Српске православне цркве (СПЦ) и деце до 14 година у НДХ, као и о усташкој пропаганди кроз анализу периодике из Другог светског рата.

Друга сесија „Холокауст и Порајмос“ је била посвећена страдању Јевреја и Рома у Другом светском рату. О поменутих темама говорили су др Кринка Видаковић Петров, која је представила референтну литературу о страдању Јевреја у систему логора Јасеновац, затим др Драгољуб Ацковић, др Гидеон Грајф, Дејан Мотл и Нађа Греку. Као коаутори рада о архивској грађи о Холокаусту коју баштини Архив Босне и Херцеговине, своја истраживања су представили мр Данијела Мрда и проф. др Драга Мاستиловић. Током сесије, наглашена је и неопходност да се активно, у континуитету и кроз различите програме поспешује неговање културе сећања на страдање Рома у Другом светском рату. Посебну пажњу привукла је компаративна анализа функционисања два система концентрационих логора – логора Јасеновац и логора Аушвиц-Биркенау.

У трећој сесији, под називом „Студије о рату и геноциду током Другог свјетског рата“, аутори Кнут Фловик Тхоренсен, Јасмина Тутуновић Трифунов, др Милош М. Дамјановић, Георгије Вулић, Владимир Бурсаћ, Мирко Галасо и Барак Габор, представили су истраживања о логорима Трећег рајха у Норвешкој, писаној заоставштини Јане Кох као извору за проучавање страдања најмлађих у НДХ, законодавству НДХ у служби извршења злочина

над Србима, Јеврејима и Ромима, као и страдању столачких Срба. Као студија случаја, представљена је биографија Шошане Габор¹.

Други дан конференције био је посвећен обиласку и стручном вођењу кроз ЈУ „Спомен-подручје Доња Градина“. Кустоси Дејан Мотл и Мирко Демић су учесницима конференције одржали стручно предавање о највећем стратишту јасеновачког логора – Доњој

¹ Комплетан програм конференције доступан је преко следећег линка: https://konferencije.jusp-donjagradina.org/?_gl=1%2Asva0qy%2A_ga%2AMTAwNDk1NDEyOS4xNzU4MDM0MDcw%2A_ga_7P7XSL6J4T%2AczE3NTk5MzAxNzAkczkZzEkdDE3NTk5MzAxNzEkajU5JGwwJGgw.

Градини и представили активности на изради сталне изложбене поставке. Посебну пажњу присутних је изазвала посета гробним пољима на локалитету Доња Градина и обилазак „Тополе ужаса“, места страдања јасеновачких заточеника, као и обилазак стратишта „Гробница крви и мозга“ која се налази у порти обновљене цркве Светих апостола Петра и Павла у селу Драксенић.

Организација и реализација научне конференције *НДХ и Концентрациони логор Јасеновац у свјетлу савремених истраживања* представља значајан научни допринос истраживању страдања српског, јеврејског и ромског становништва на територији НДХ. Планирано је да зборник радова са конференције буде објављен у току 2025. године.

Јасмина Тутуновић Трифунов

Међународна научна конференција *Historical (re-)interpretations of 1945 in the former European Socialist Countries*, Загреб, 25. септембар 2025. године

Велики и значајни јубилеј: 80 година од окончања Другог светског рата и победе над фашизмом требало је да послужи као повод организовању бројних научних конференција и едукативно-комеморативних активности. Нажалост, година у којој је требало обележити поменути годишњицу и још једном преиспитати наслеђе једног од највећих заједничких прегалаштва у историји: борбе против нацизма и фашизма, протекла је у сенци крупних геополитичких сукоба и криза. Рат у Украјини, али и оружани сукоби на Блиском истоку, као и дневнополитичке инструментализације прошлости у јавности које су подстакли, у великој мери бацили су у сенку обележавање јубилеја. Са жаљењем се може приметити да је број научних конференција, округлих столова и дискусија посвећених 1945. години – крају Другог светског рата и камену-темељцу послератног поретка и система вредности – изузетно скроман, посебно када се има у виду колико је пажње и истраживачке активности било посвећено претходним јубилејима.

Међу ретким међународно релевантним историографским скуповима на ове теме, ипак одржаним ове године, својом величином и значајем истиче се међународна научна конференција *Историјске (ре)интерпретације 1945. године у бившим европским социјалистичким земљама* (*Historical (re-)interpretations of 1945 in the former European Socialist Countries*), одржана у Загребу, 25. септембра 2025. године. Организатори конференције били су загребачки Институт друштвених наука „Иво Пилар“, који је био и домаћин скупа, Хрватски институт за повијест (Загреб), Лајбниц институт за студије Источне и Југоисточне Европе (Регенсбург, Немачка), Историјски институт Чешке академије наука (Праг), Истраживачки центар за национално помирење (Љубљана, Словенија), Истраживачки центар хуманистичких наука Мађарске академије наука (Будимпешта). На скупу је представљено 13 реферата, од учесника из 12 различитих држава.

Узимајући у обзир специфично искуство кроз које је прошао већи део земаља Источне и Југоисточне Европе током 1945, али и током годинама које су јој претходиле и онима које су уследиле, централно питање које се, на изванредан начин, провлачило кроз највећи број изложених реферата и презентација, било је: да ли је 1945. година значила ослобођење и победу у рату, или пак неку врсту националне трауме и успоставу недемократских режима

који ће опстати на власти готово још пола века? Већина учесника бавила се анализом историографских наратива, званичне и алтернативне културе сећања, политичким (зло)употребима жртава Другог светског рата и социјалистичких револуција које су га пратиле.

Излагања референата као и дискусије одвијале су се у панелима, који су били групирани по географском принципу, почев од севера континента и територије данашње Литваније, а завршавајући са простором Албаније и бивше Југославије. Први на програму био је реферат литванског историчара Даријуса Сталијунаса „Trauma or Victory? The Legacy of May 9, 1945 in Lithuania and beyond“. Он је указао на сву сложеност историјског искуства балтичких земаља у преломним деценијама 20. века, као и на чињеницу да политички и идеолошки наративи у великој мери обликују културу сећања на 1945. годину у овом делу Европе. Доминантан наратив везан за Други светски рат је онај који његов крај представља као почетак нове окупације, масовне репресије, можда чак и геноцида. Он је присутан у политичким одлукама, меморијализацији, званичној култури сећања. Сталијунас је у свом реферату анализирао три алтернативне перспективе, које су уско везане за академске кругове и немају превише утицаја на ширу јавност. Прве две суштински афирмишу совјетски период литванске историје као степен националног сазревања али и време великих територијалних проширења (Вилна и Клаипеда), док је трећа усредсређена на 1945. као почетак периода културног процвата Литваније, интернационализације њених културних вредности и снажења космополитских тенденција у њеном друштву.

Истом годином као историјском прекретником бавио се и Олександр Аврамчук, у свом реферату „1945 Revisited: Ukrainian Exile Debates during the Cold War“. Аврамчук је анализирао наративе украјинске (политичке) емиграције и њихов однос према 1945. години и крају рата. Уз истицање огромних жртава на простору Украјине током Другог светског рата – преко 10 милиона смрти директно везаних са ратом, од чега 1,5 милиона убиства украјинских Јевреја – посебна пажња у реферату била је посвећена једној идејној линији левичарски оријентисане украјинске емиграције. Они су, наиме, већ у првим послератним годинама указивали да ће Стаљинова експанзија на Балтик и стварање низа сателитских држава у Источној Европи, заправо бити корен дезинтеграције Совјетског Савеза, који ће, у коначници, знатно допринети и његовом распаду. За разлику од Сталијунаса и Аврамчука, који су се претежно бавили алтернативним наративима о 1945. години, пољски историчар Рафаел Латка свој реферат посветио је анализи наратива који је победу над фашизмом и ослобођење земље представљао као основни извор политичког легитимитета за пољске комунисте. Он је детаљно приказао како је идеолошки конструисан и наметнут наратив у периоду социјализма утицао на тумачење Другог светског рата и његовог исхода, али и обликовао начин на који су пољско-руски односи из претходних векова били представљани у јавности. Коначно, утврдио је да у савременој пољској историографији и односу према прошлости доминира слика о пољским комунистима као људима без легитимитета, инсталираним на позиције моћи вољом странаца, експонентима страног интереса. Сходно томе, у пољској јавности преовлађује уверење о томе да су 1945. године један тоталитаризам и страна доминација једноставно замењени другим, премда нису сасвим истиснути ни они аутори који у победи над фашизмом и даље виде ослобођење Пољске.

Други панел отворио је својим излагањем „Criminal Settlement with the Nazi Past in Czechoslovakia and the Czech Republic (1945–2025)“ чешки колега Војтех Кинцл. Његова презентација била је фокусирана на елаборацију више парадигматичних студија случаја, везаних за кривично гоњење нацистичких ратних злочинаца. Посебно се занимљивим чине случајеви отворени крајем 60-их година прошлог века, у којима је иницијативу за гоњење дала Чехословачка, а истрагу и (углавном) судско процесуирање спровела Западна Немачка, у складу са међудржавним уговорима. Кинцл је указао на сложене политичке и дипломатске импликације овог процеса, који је од стране Варшавског пакта повремено коришћен и као вид притиска на Западну Немачку. Коначно, он је указао да је чешка државна комисија која се бавила утврђивањем ратних злочина интензивно радила и почетком овог века.

Перцепцијом 1945. године у словачкој историографији и јавности бавио се, у свом реферату, Марек Сирни. Он је анализирао како је ослобођење након Другог светског рата било доживљено у социјалистичкој ери, потом након пада Берлинског зида, а на који начин данас. Иако је словачко искуство умногоме слично са, на пример, чешким или мађарским, једна особеност у сагледавању прошлости ипак се издвојила кроз време. Она се односи на релативизацију догађаја уочи и током рата, када је Словачка формално била независна земља са ауторитарним режимом, савезница нацистичке Немачке. Због тога је и повратак у државне оквири Чехословачке и улазак у совјетску зону утицаја донекле позитивније представљен и у новијим наративима, као повратак Словака на исправну страну историје.

Реферат Шандора Хорвата „Making of the Memory of 1945: Social Experience, Labour, and Commemoration in Hungary“ био је посвећен расветљавању два историјска феномена: начину на који су рад и запосленост утицали на перцепцију ратног и послератног периода мађарске историје, као и променама у култури сећања које су се одиграле за време владавине Виктора Орбана. Хорват разматра улогу коју је рад имао као идеолошка категорија, у Хортијевој Мађарској, као и у социјалистичком и постсоцијалистичком периоду. Противуречности које карактеришу мађарску мемоарску и дневничку литературу, посебно у аспекту субјективног доживљаја прошлости, умногоме су биле одређене начином на који су рад и друштвена корист (продуктивност) били дефинисани, као и економским, моралним и друштвеним статусом који је произилазио из тих одређења. Хорват се осврнуо и на савремене примере релативизације мађарске одговорности за Холокауст, детаљно анализирајући симболику споменика подигнутог „жртвама Другог светског рата“ на будимпештанском Тргу слободе 2014. године. Овај споменик недвосмислено осликава историјски наратив тренутног режима у Мађарској, према коме је ова земља окупирана од нацистичке Немачке (у марту 1944) и била жртва нацистичке агресије, а не њен савезник и саучесник у ратним злочинима, између осталих и у Холокаусту. Да локално становништво ипак има сложеније и исправније тумачење националне историје сведоче бројне фотографије, натписи и панони са информацијама, којима су грађани самоиницијативно окружили поменути споменик, супротстављајући се декретираној, ревизионистичкој култури сећања. Други панел затворен је рефератом још једног мађарског истраживача, историчара Петра Апора. У средишту његове презентације нашла се улога радничке класе у револуционарном насиљу али и друштвеној трансформацији, која је Мађарску захватила у години завршетка Другог светског рата.

Трећи панел био је посвећен темама из румунске, албанске и бугарске историје. Матеј Гебојану представио је реферат на тему 1945. године у румунској историографији, и указао како су политичке промене у овој земљи (1990) утицале на промену сагледавања прошлости. Албански историчар Артан Хоџа изложио је свој реферат „The Global Submerged into the Local: An 80-Year-Old Story of Nationalist Parochialism, (De) Legitimation of Power, and Clashes over the Meaning of WWII in Albania“. Као Албанац који већ извесно време ради у САД и Западној Европи, Хоџа историју своје отаџбине анализира из перспективе за коју се тешко може рећи да је доминантна у албанској историографији. Он је указао да централна дилема у албанском друштву, везана за 1944/45. годину и епилог Другог светског рата, јесте да ли је ратни напор албанских комуниста био учињен ради ослобођења и даље политичке еманципације Албанаца, или је он био средство страних центара моћи да продуже контролisanje овог простора и албанског националног питања за још неколико деценија. Овде је посебно апострофирана улога Југословена (Срба) у изградњи и учвршћивању албанске комунистичке партије. Хоџа, анализирајући историографске и јавне наративе на поменуте теме, закључује да они, у највећој мери, нису имали додира са реалношћу, као и да они активно отежавају уклапање локалних албанских тема у општи историјски контекст.

Трећи панел закључен је читањем реферата бугарске историчарке Маријане Стамове, која је из оправданих разлога била спречена да лично учествује у раду конференције. Њен реферат представља преглед бугарске историографије о 1945. години. Као и у већини других бивших социјалистичких држава, и у Бугарској је, током хладноратовског раздобља, доминирала марксистичка историографија, која се налазила под снажним идеолошким притиском и политичком контролом. Од почетка 90-их година прошлог века, у овој земљи се постепено развијао политички и идејни плурализам, што је последично омогућило и употребу различитих историографских метода и приступа, те се од партијски декретираних историје дошло до наратива који су далеко сложенији и објективнији. Као последица ових процеса, али и евроатлантских интеграција Бугарске, данас у јавности и хуманистичким наукама преовлађује мишљење да је 1945. година била почетак совјетске доминације и репресије над земљама Источне Европе, укључујући и источну Србију.

Последњи, четврти панел конференције био је резервисан за излагаче и теме са простора бивше Југославије. Александар Стојановић представио је реферат „Serbian 21st Century Historiography on 1945, WW2 and its Aftermath“, у коме је детаљно анализирао постепену деидеологизацију и професионализацију историјске науке у Србији, као и перцепцију 1945. године и Другог светског рата у академској и широј јавности. Истакнути су сви велики истраживачки резултати, са посебним освртом на отварање нових тематских области и примене нове методологије, у последњих двадесетак година. Презентација је завршена кратким освртом на актуелне (зло)употребе прошлости и констатацијом да су, по питању Другог светског рата, и наука и друштво и даље у солидној мери подељени. Реферат хрватских колега Јосипа Михаљевића и Ивана Христића, о 80 година хрватске историографије и о 1945, у великој мери био је сличан Стојановићевом. Иако је реч о две историографије које су, по неким питањима, оштро супротстављене, њихов развојни пут и актуелни тренутак у највећој се мери подударају. Са друге стране, реферат словеначког колеге Жељка Осета

„Slovenian Academia of 1945 in Slovenian Historiography“ био је знатно уже фокусиран. Он је анализирао судбину словеначке академске интелигенције у 1945. години и њену интерпретацију у националној историографији. Осетова презентација упућује на закључак да је револуционарни притисак и прогон међуратне интелигенције у Словенији био знатно слабији од оног у Србији или Хрватској, те да се, након иницијалних отпуштања и још бржих рехабилитација, врло брзо дошло до континуитета академских установа и живота, које су, тек онолико колико је то било најнужније, прилагођене новим идеолошким и политичким оквирима.

Конференција *Historical (re-)interpretations of 1945 in the former European Socialist Countries* протекла је у интензивном раду, јер су након завршетка излагања по панелима одржаване и веома инспиративне и конструктивне дискусије. Иако је реч о проблематици која потенцијално може носити и одређени политички, па и емотивни набој, све дискусије протекле су у изванредном реду, уз поштовање највиших стандарда стручне етике и културе дијалога. Упоредним сагледавањем примера из чак 12 различитих европских држава уочава се да је готово свака од њих имала одређене специфичности током Другог светског рата, или на почетку послератног периода. Највећи број њих, међутим, прошао је веома сличан пут историјског и политичког развоја од 1945. до 1990. године, али и од краја хладног рата до данас, што се итекако одражава на доживљај прошлости и осећај једног заједничког историјског искуства. Управо су закључна разматрања, везана за поменуте сличности и разлике, отворила питање објављивања једног тематског зборника сачињеног од допуњених реферата изложених на конференцији, или нових радова на ову тему. И организатори, али и највећи број учесника, изразили су наду да би такав зборник могао да угледа светлост дана крајем 2026. или током 2027. године, објављивањем код неког од водећих европских издавача из области хуманистике.

др Александар Стојановић

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

др Вељко Ђурић Мишина (1953)

историчар, Београд

доценткиња др Снежана Б. Алексић (1973)

економисткиња

МБ Универзитет у Београду, Пословни и правни факултет

Милица Мољски (2000)

маст. историчарка

Музеј жртава геноцида, Београд

Никола Милошевски (1996)

маст. историчар, кустос

извршни директор, Музеј жртава геноцида, Београд

др Бојан Б. Димитријевић (1968)

историчар, научни саветник

заменик директора, Институт за савремену историју, Београд

Наташа Симић (1972)

маст. историчарка, библиотекарка саветница

Народна библиотека Србије, Београд

др Љубинка Шкодрић (1975)

историчарка, виша научна сарадница

Институт за савремену историју, Београд

Гавро Буразор (1987)

маст. историчар, кустос

Музеј жртава геноцида, Београд

др Александар Кадиевић (1963)

редовни професор

Универзитет у Београду – Филозофски факултет

Академијски одбор за архитектуру САНУ

др Милица Карић (1988)

кустоскиња, научна сарадница

Музеј жртава геноцида, Београд

Јасмина Тутуновић – Трифунов (1974)

маст.историчарка

виша кустоскиња, архивисткиња

Музеј жртава геноцида, Београд

др Александар Стојановић (1985)

историчар, научни саветник

Институт за новију историју Србије, Београд

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА У 2025. ГОДИНИ

др Бојан Б. Димитријевић (1968)

историчар, научни саветник
заменик директора, Институт за савремену историју, Београд

др Милан Гулић (1985)

историчар, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

др Александар Стојановић (1985)

историчар, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

др Раде Ристановић (1983)

историчар, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

др Милутин Живковић (1986)

историчар, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

др Немања Девећ (1989)

историчар, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

др Петар Драгишић (1975)

историчар, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

др Ненад Лајбеншпергер (1979)

историчар, научни сарадник
Републички завод за заштиту споменика културе,
Београд

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Општа упуства

Часопис објављује текстове на српском (ћириличним писмом), на енглеском језику, а по потреби и на другим језицима и писмима. Максимална дужина научног или стручног рада је 50 000 карактера са знацима, укључујући и фусноте и друге прилоге (табеле, графиконе и сл), односно 8 000 карактера за приказе. Редакција задржава право да изузетно објави радове већег обима. Рад треба да буде достављен у MS Word формату. Текст треба да буде писан фонтом Times New Roman, величином слова 12 и проредом 1.5. За фусноте треба користити фонт Times New Roman, величину слова 10 и проред сингл.

Аутори су у обавези да се придржавају упутства за припрему и предају радова. Радови који не испуњавају све наведене захтеве биће враћени аутору на дораду. Уколико ни након дораде не испуни прописане захтеве, рад неће бити прослеђен Редакцији часописа. Неће се прихватити за објављивање они радови који су у било ком облику раније већ били објављени. Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и изјаву да тај рад није раније објављиван у целости или делу, односно да рад није аутоплагијат или плагијат.

Сви пристигли радови подлежу рецензији. Да би био објављен, неопходно је да рад добије две позитивне рецензије анонимних рецензента из земље или иностранства. Могуће примедбе и сугестије рецензента и/или Редакције достављају се ауторима ради исправки рада. Коначну одлуку о објављивању позитивно рецензираног рада доноси Редакција часописа. Редакција има право да затражи од аутора да скрати или коригује текст у складу са уређивачком политиком часописа. Уколико аутор не прихвати предложене измене, рад неће бити објављен.

Достављање радова

Радови се достављају Редакцији часописа у електронском облику на адресу електронску адресу: godisnjak@muzejgenocida.rs. Радови за објављивање у редовном годишњем издању часописа прихватају се до 30. априла текуће године.

Структура рада

Сваки рад треба да садржи следеће елементе: наслов, име, средње слово и презиме аутора, афилијацију, односно назив и седиште институције у којој је аутор запослен, контакт податке (број телефона, адресу електронске поште) сажетак (апстракт), кључне речи, основни текст, резиме, списак библиографских података у литератури.

Насловна страна рада

Насловна страна треба да садржи следеће податке: име и презиме аутора, годину рођења, титулу и звање аутора, назив и седиште установе у којој аутор ради, адресу електронске поште аутора.

Рад може да има највише три аутора.

Наслов рада

Наслов рада треба да буде писан великим словима, подељано (Bold), величином слова 14. Иза наслова рада може да стоји ненумерисана фуснота (звездича) која упућује на напомену у којој су дати подаци о пројекту у оквиру ког је рад настао и захвалницу.

Сажетак

Сажетак (апстракт) је кратак информативни приказ садржаја основног рада на српском језику, односно језику на ком је писан рад. Саставни делови сажетка су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У сажетак се не стављају напомене. Сажетак треба да садржи између 50 и 150 речи (до 1 200 карактера са размацима). За писање сажетка користи се величина слова 11.

кључне речи

Кључне речи ближе одређују интердисциплинарну област којој рад припада. Користи се основна терминологија која најбоље одражава садржај рада. Број кључних речи треба да буде између 5 и 10. Кључне речи се дају одмах након сажетка. За писање кључних речи користи се величина слова 11.

Основни текст

Основни текст рада може да има поглавља и потпоглавља, са кратким поднасловима исписаних курсивом (Italic).

Табеле, фотографије, графикони и други прилози се уносе у основни текст или након њега на једнообразан начин са наведеним редним бројем и описом/легендом.

Резиме

Иза основног текста рада треба да стоје резиме и кључне речи на енглеском језику. Резиме представља краћи приказ садржаја рада. У оквиру резимеа се на енглеском језику наводе име и презиме аутора са пуном афилијацијом и наслов рада. Испод резимеа се на енглеском језику наводе кључне речи. Дужина резимеа са кључним треба да буде до 2 500 карактера. За писање резимеа користи се величина слова 11.

Библиографски подаци у фуснотама и списку извора и литературе

За новођење библиографских података у фуснотама и списку извора и литературе користи се чикаго стил библиографског цитирања. Подаци у фуснотама и списку извора и литературе наводе се на језику и писму на коме је библиографска јединица објављена.

Библиографски подаци у фуснотама

Библиографски подаци у фуснотама треба да садрже:

- име и презиме аутора
- наслов дела (курзивом)
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача)
- место издања, издавач, година издања/или датум приступа сајту и његова адреса
- бројеве консултованих стране.

Сви подаци у фуснотама одвајају се запетама. Сви подаци у фуснотама одвајају се запетама, а место издања, издавач и година издања стоје у загради.

Библиографски подаци у списку извора и литературе

Списак извора и литературе треба да садржи само библиографске јединице које су наведене у фуснотама. Најпре се наводе необјављени извори, а затим објављени. У списку извора и литературе прво се наводе библиографске јединице на ћириличном писму, које се распоређују према азбучном реду, а затим јединице на латиничном писму, које се распоређују према абecedном реду.

Библиографски подаци у списку извора и литературе наводе се на исти начин као и у фуснотама, с тим што се прво наводи презиме, па име аутора. Уколико их је више, то се односи само на првог аутора.

Библиографски подаци у списку извора и литературе треба да садрже:

- презиме, име аутора
- наслов дела
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача, број страна на којима се налази чланак у часопису)
- место издања, издавач, година издања/или датум приступа сајту и његова адреса.

Наведени подаци у списку извора и литературе одвајају се тачкама.

Примери за навођење библиографских података у фуснота и списку извора и литературе

Архивски извори

Приликом навођења архивске грађе полази се од општег ка појединачном, односно од архива, преко фонда, фасцикле/кутије, архивске јединице, досијеа, сигнатуре. Први пут се наводи пун назив архива и фонда, а потом скраћеница или само број. Када се у фуснотама се конкретни документ (акт, допис, писмо, извештај, елаборат, реферат, итд.), наводи се број, датум, аутор (установа или појединац) и назив документа. У библиографији се наводи само архив и фонд или збирка који су коришћени.

Примери:

Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 837, Kabinet predsednika Republike (KPR), II–1/175, Poseta Istočnoj Srbiji, 20–22. IH 1969, Informativni materijal.

Архив Југославије (АЈ), Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Фасцикла 617, Изјаве сведока о затвору у Косовској Митровици.

Arhiv SANU, Istorijska zbirka, Zaostavština Aleksandra Belića, 14386, AB/IV – 1421.

Монографије

За монографије са једним аутором у фусности се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања (у загради); бројеви страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања.

Пример:

Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, (Banja Luka-Beograd: Grafomark-Muzej žrtava genocida, 2000), 151.

Mirković, Jovan. *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*. Banja Luka-Beograd: Grafomark-Muzej žrtava genocida, 2000.

За монографије са два или три аутора у фусности се наводе: редни број; име и презиме аутора и име и презиме аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања (у загради); бројеви страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име и име и презиме аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања.

Пример:

Radmila Radić i Momčilo Isić, *Srpska crkva u Velikom ratu 1914–1918*, (Beograd: Filip Višnjić, 2014), 215–217.

Radić, Radmila i Momčilo Isić. *Srpska crkva u Velikom ratu 1914–1918*. Beograd: Filip Višnjić, 2014.

За монографије са четири или више аутора у фусности се наводе: редни број; име и презиме првог аутора и др. или et al. у радовима на страном језику; „наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања (у загради); бројеви страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име првог аутора и име и презиме осталих аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања.

Пример:

Ivica Todorović i dr., *Etnologija i genetika: preliminarна multidisciplinarna istraživanja porekla Srba i stanovništva Srbije*, (Beograd: Etnografski institut SANU, Društvo srpskih rodoslovaca „Poreklo“, 2015), 58-69.

Todorović, Ivica, Zorica Đorđević, Marina Savić, Anđelko Marić, Anđelka Vučetić – Dragović i Dragan Mijović. *Etnologija i genetika: preliminarна multidisciplinarna istraživanja porekla Srba i stanovništva Srbije*. Beograd: Etnografski institut SANU, Društvo srpskih rodoslovaca „Poreklo“, 2015.

Чланак у часопису

За чланак објављен у часопису у фусности се наводе: редни број; име и презиме аутора; назив чланка (под наводницима); назив часописа (курзивом); година излажења; број; свеска (година); бројеви консултованих страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; назив чланка (под наводницима); назив часописа (курзивом); година излажења; број; свеска (година); бројеви страна целог чланка. Уколико чланак има више аутора, њихова имена се наводе као у случају монографије.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, *Istorija 20. veka*, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Cvetković, Dragan. „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“. *Istorija 20. veka*, XXXVII, br. 1 (2019), 93-120.

Чланак у зборнику радова

За чланак објављен у зборнику радова у фусности се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (под наводницима); у: наслов зборника; уредник име и презиме; место издања, издавач и година (у загради); бројеви консултованих страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); У: наслов зборника; Уредник име и презиме, бројеви страна целог чланка; место издања, издавач, година.

Пример:

Алексеј Тимофејев, „Совјетски утицај на почетак борбе против окупатора и избијање грађанског рата у Југославији 1941.“, у: Срби и рат у Југославији 1941. године, уредник Драган Алексић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 405.

Тимофејев, Алексеј. „Совјетски утицај на почетак борбе против окупатора и избијање грађанског рата у Југославији 1941.“. У: Срби и рат у Југославији 1941. године. Уредник Драган Алексић, 391-410. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Поглавље или други део књиге

За поглавље или други део књиге у фусности се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов поглавља (под наводницима); у: наслов књиге; уредник име и презиме; место издања, издавач и година (у загради); бројеви консултованих страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); У: наслов књиге; Уредник име и презиме, бројеви страна целог поглавља; место издања, издавач, година.

Пример:

Miroslav Jovanović, „Izbeglice u Srbiji: privatnost u senci traume“, у: Privatnost kod Srba u dvadesetom veku, urednik Milan Ristović (Beograd: Clio, 2007), 840-845.

Jovanović, Miroslav. „Izbeglice u Srbiji: privatnost u senci traume“. U: Privatnost kod Srba u dvadesetom veku. Urednik Milan Ristović, 839-871. Beograd: Clio, 2007.

Узвор са интернета

За навође извора са интернета фуснота треба да садржи: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (курзивом); назив веб-сајта; пуну интернет адресу извора; датум приступа. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (курзивом); назив веб-сајта; пуну интернет адресу извора; датум приступа.

Пример:

Ненад Антонијевић, *Страдање Срба на Косову је црна ружа наше историографије*, Печат - лист слободне Србије, <https://www.pecat.co.rs/2017/06/nenad-antonijevic-stradanje-srba-na-kosovu-je-crna-rupa-nase-istoriografije/>, датум приступа 10.01.2022.

Антонијевић, Ненад. *Страдање Срба на Косову је црна ружа наше историографије*, Печат - лист слободне Србије, <https://www.pecat.co.rs/2017/06/nenad-antonijevic-stradanje-srba-na-kosovu-je-crna-rupa-nase-istoriografije/>. Датум приступа 10.01.2022.

Текст у новинама

За текст у новинама фуснота треба да садржи следеће податке: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (под наводницима); назив новине (курзивом); датум објављивања; бројеве страна. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); назив новине (курзивом), датум објављивања, бројеви страна.

Пример:

Aleksandar Belić, „Око Trsta“, *Politika*, 17. 9. 1945, 1.

Belić, Aleksandar. „Око Trsta“. *Politika*, 17. 9. 1945, 1.

Магистарске и докторске дисертације

За магистарске и докторске дисертације фуснота треба да садржи следеће податке: редни број; име и презиме аутора; наслов тезе/дисертације (под наводницима), врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година (у загради). У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов тезе/дисертације (под наводницима); врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година.

Mr Violeta N. Obrenović, „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013)

Obrenović, mr Violeta N. „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013.

Звучни запис

За звучни запис фуснота треба да садржи следеће податке: редни број; име и презиме аутора; наслов записа, назив продуцентске куће, издавача - медија. У списку литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов тезе/дисертације наслов записа, назив продуцентске куће, издавача - медија.

Пример:

Josip Broz Tito, Tito nam govori, PGP RTB 1977 – gramofonska ploča

Broz, Josip Tito. Tito nam govori. PGP RTB 1977 – gramofonska ploča.

Видео запис

За видео запис фуснота треба да садржи следеће податке: редни број; наслов филма; медиј; редитељ име и презиме; место издања, издавач, година (у загради). У списку литературе се наводе: редни број; наслов филма; редитељ име и презиме; место издања, издавач, година; медиј.

Пример:

Variola vera, DVD, reditelj Goran Marković (Beograd: Vans, 2005).

Variola vera. Reditelj Goran Marković. Beograd: Vans, 2005. DVD.

Понављање раније наведених извора

Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни наводи се:

- Исто или Ibid у радовима на страном језику, бројеве страна.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, Istorija 20. veka, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Исто, стр. 70.

Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни наводи се:

- име, презиме аутора, назив извора, н.д. или оп. cit. у радовима на страном језику, бројеве страна.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, Istorija 20. veka, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, n.d., 110.

Издавач

Музеј жртава геноцида

Трг Николе Пашића 11/3, 11000 Београд

<https://www.muzejgenocida.rs/>

Прелом

Александар Радосављевић

Штампа

Штампарија при Министарству унутрашњих послова

Тираж

150

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида : часопис Музеја
жртава геноцида = Annual for genocide research : journal of the
Genocide Victims' Museum / главни и одговорни уредник Ненад
Антонијевић. - 2015, св. 7- . - Београд : Музеј жртава геноцида, 2015-
(Београд : Штампарија при Министарству унутрашњих послова). - 24 cm

Годишње. - Је наставак: Годишњак Музеја жртава геноцида
= ISSN 2406-2898. - Друго издање на другом медијуму:
Годишњак за истраживање геноцида (Online) = ISSN 2956-0675
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида
COBISS.SR-ID 215545868